

Ю. В. Білоусов, В. П. Феннич

**ДОКАЗОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ
У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

Монографія

Харків
2012

УДК 347.9(477)
ББК 67.410(4 Укр)
Б 43

*Рекомендовано до друку вченою радою Хмельницького університету
управління та права (протокол № 3 від 31 жовтня 2011 року)*

Автори:

Білоусов Юрій Валерійович – кандидат юридичних наук, доцент;
Феннич Василь Петрович – кандидат юридичних наук.

Рецензенти:

Стефанчук Руслан Олексійович – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України;
Фурса Світлана Ярославівна – доктор юридичних наук, професор.

Б 43 **Білоусов Ю. В., Феннич В. П.**

Доказові презумпції у цивільному судочинстві : монографія /
Ю. В. Білоусов, В. П. Феннич. — Хмельницький : Хмельницький університет
управління та права, 2012. — 280 с.

З'ясовано юридичну природу, сутність та функції доказових презумпцій у цивільному судочинстві, їхнє співвідношення із іншими правовими презумпціями. Систематизовано класифікацію видів доказових презумпцій, враховуючи наявні традиційні та нетрадиційні класифікаційні критерії. Визначено механізм дії доказових презумпцій, його поняття, структуру та відображення в судових рішеннях у цивільних справах.

Книга розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів і наукових установ, студентів, аспірантів та докторантів юридичного напрямку, суддів.

ББК 67.410(4 Укр)

ISBN 978-966-8395-94-9 © Білоусов Ю.В., Феннич В.П., 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ.....	8
Глава 1. Місце доказових презумпцій в системі правових презумпцій.....	8
§ 1. Юридична природа правових презумпцій 9	
§ 2. Співвідношення доказових презумпцій з правовими презумпціями.....	33
Глава 2. Сутність доказових презумпцій у цивільному процесі.....	43
§ 1. Характерні ознаки доказових презумпцій	44
§ 2. Елементи структури фактичної основи доказових презумпцій.....	62
§ 3. Причини запровадження доказових презумпцій у сфері права.....	68
Глава 3. Функції доказових презумпцій.....	74
§ 1. Функція перерозподілу обов'язків доказування між сторонами.....	76
§ 2. Функція формування фактів предмета доказування у цивільній справі.....	81
§ 3. Функція процесуальної економії доказової презумпції.....	86
§ 4. Функція визначення порядку застосування правової норми.....	87
Висновки до першого розділу.....	89
РОЗДІЛ II СИСТЕМА ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	91
Глава 4. Класифікація доказових презумпцій.....	91

§ 1. Традиційні класифікації доказових презумпцій...	93
§ 2. Нетрадиційні класифікації доказових презумпцій	107
Глава 5. Система доказових презумпцій з матеріальними та процесуальними фактами–підставами дії.....	125
§ 1. Доказові презумпції з матеріальними фактами–підставами дії.....	126
§ 2. Доказові презумпції з процесуальними фактами–підставами дії.....	138
Висновки до другого розділу.....	158
Розділ III МЕХАНІЗМ ДІЇ ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	161
Глава 6. Поняття та структура механізму дії доказових презумпцій.....	161
Глава 7. Визначення та доказування структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій.....	168
Глава 8. Відображення доказових презумпцій у судових рішеннях у цивільній справі.....	191
§ 1. Процесуальна фіксація доказової презумпції.....	191
§ 2. Форма відображення доказової презумпції в правозастосовчих актах.....	197
§ 3. Основні проблеми відображення доказових презумпцій у правозастосовчих актах, що виникають у судовій практиці України.....	203
Висновки до третього розділу.....	211
ВИСНОВКИ.....	213
БІБЛІОГРАФІЯ.....	219
ДОДАТОК.....	233

ВСТУП

Доказова діяльність підпорядковується дії багатьох факторів, одним з яких є доказова презумпція, що впливає на поведінку суду та сторін під час встановлення обставин цивільної справи і в кінцевому результаті на її вирішення по суті. При використанні у цивільній справі доказової презумпції сторона, в інтересах якої передбачений презюмований факт, звільняється від обов'язку його доказування натомість, інша сторона повинна цей факт заперечити. Суд при розгляді цивільної справи це положення повинен враховувати і вирішувати питання про встановленість чи невстановленість презюмованого факту, в залежності від того як сторони виконали свої обов'язки доказування щодо юридичних фактів, які обумовлюють дію доказової презумпції та юридичних фактів, які спрямовані на її заперечення.

Реформування в Україні галузей приватного права та цивільного судочинства істотно вплинули на збільшення ролі доказових презумпцій у процесі розгляду і вирішення цивільних справ. Кардинальна зміна функціональної ролі суду та сторін у доказовій діяльності наповнили реальним змістом вплив доказових презумпцій на доказування обставин цивільної справи.

Відсутність нових наукових положень, що пояснюють юридичну природу та сутність доказових презумпцій, їх структуру та функції, механізм використання доказових презумпцій, негативно позначається на правозастосовчій діяльності судів України: непоодинокими є випадки, коли суди в процесі вирішення цивільних справ не беруть до уваги функціональний вплив доказових презумпцій. У свою чергу, це призводить до неправильного визначення кола тих юридичних фактів, які сторони повинні доказувати під час використання доказової презумпції, до неправильного визначення обов'язків доказування обставин цивільної справи з врахуванням дії доказової презумпції, і, як наслідок, виноситься необгрунтоване та/або незаконне судове рішення.

Вітчизняна наука цивільного процесу хоча й реагує на відповідні зміни, що модернізують цивільне судочинство в Україні, але на сьогодні характерним явищем в контексті вивчення доказових презумпцій стало дослідження використання окремих презумпцій (Д. В. Боброва, О. В. Дзера, В. В. Луць, Н. С. Кузнецова, С. Г. Кузьменко тощо) або розгляд доказових презумпцій в рамках інших тематичних напрямків, що пов'язані з доказовою діяльністю

(К. В. Гусаров, Д. Д. Луспеник, В. В. Масюк, О. В. Рожнов та ін.). У цих підходах заслуговують на увагу розроблені положення стосовно специфіки використання доказових презумпцій з певних категорій цивільних справ (захист честі і гідності, відшкодування моральної та майнової шкоди, звільнення майна з-під арешту тощо) та взаємодії доказових презумпцій з іншими правовими конструкціями (доказова діяльність, предмет доказування тощо). З іншого боку, такий рівень вивчення доказових презумпцій в Україні аж ніяк не розкриває юридичну природу, сутність та значення доказових презумпцій у цивільному судочинстві.

На сучасному етапі переважають нормативний (В. А. Вітушко, В. М. Горшенєв, Н. С. Караніна, В. В. Комаров, О. А. Кузнецова, М. М. Цуканов, Д. М. Щокін тощо) та матеріально-правовий (С. С. Алексєєв, О. С. Юффе, В. А. Ойгензіхт, Н. Ф. Качур, Л. О. Смоліна, А. Е. Тарасова, М. Д. Шаргородський та ін.) напрямки у вивченні юридичної природи та ролі доказових презумпцій, в той час, як доказові презумпції традиційно вивчалися з позицій юрисдикційного підходу (О. В. Баулін, В. П. Воложанін, Я. Б. Левенталь, О. В. Немировська, Л. П. Смишляєв, В. І. Тertiшніков, Г. П. Тимченко, М. К. Треушніков, С. І. Чернооченко, М. Й. Штефан, К. С. Юдельсон та ін.).

Поява нових підходів у вивченні доказових презумпцій фактично залишила поза своєю увагою багато теоретичних та практичних аспектів дослідження доказових презумпцій під час їх використання у цивільному судочинстві. Так, фактично відсутні будь-які наукові розробки структурних елементів доказової презумпції, враховуючи її фактичну основу та використання цих наукових положень для вирішення практичних потреб у процесі розгляду цивільної справи. Майже не знайшли свого опрацювання питання системи та змісту функцій доказових презумпцій у цивільному судочинстві. Не виділяється значення класифікації доказових презумпцій для потреб правозастосовчої діяльності. Взагалі відсутні положення щодо механізму використання доказової презумпції як системи правил поведінки суду та осіб, які беруть участь у розгляді справи, для забезпечення адекватного використання доказової презумпції у цивільному судочинстві.

Ось чому важливе значення набуває необхідність формування теорії доказової презумпції у цивільному судочинстві, розробка на цій підставі теоретичних положень для аналізу та подальшого вивчення доказових презумпцій як правового явища, вироблення практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства

та судової практики для забезпечення ефективного використання доказових презумпцій під час розгляду та вирішення цивільних справ.

РОЗДІЛ I

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ

Глава 1. Місце доказових презумпцій в системі правових презумпцій

Доказові презумпції як частина правових презумпцій виступають однією з найстаріших категорій доказового права, історія вивчення якої почалася ще у період Стародавнього Риму¹.

Не дивлячись на тривалу практику використання презумпції в римській юриспруденції, теоретична база вивчення цієї правової категорії почала формуватися відносно недавно. Беручи до уваги рівень розвитку науки цивільного процесу в Україні, вчені відзначають незначне творче опрацювання місця та ролі доказових презумпцій у цивільному процесі України².

Хоча на сьогодні вже існує чимало наукових праць (переважно іноземних авторів), присвячених дослідженню місця та ролі презумпцій, у сфері права єдиних поглядів на природу цього правового явища поки що не сформовано, а це говорить про відкритість та дискусійність цього питання в правовій науці.

¹ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 18.

² Луспенник, Д. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України / Д. Луспенник // Право України. — 2005. — № 8. — С. 56.

Перед тим, як з'ясувати місце доказових презумпцій у системі правових презумпцій, варто спочатку дослідити юридичну природу останніх, оскільки це дасть можливість визначити правову презумпцію як категорію права та допоможе чітко локалізувати сферу її використання. У свою чергу, теоретичний аналіз юридичної природи правових презумпцій буде впливати на формулювання наших поглядів щодо місця та ролі доказових презумпцій у цивільному процесі, оскільки вони виступають частиною правових презумпцій. Крім того, це дасть змогу сформувати їхню систему та виокремити ті випадки, що розглядаються в якості доказових презумпцій, а також дасть змогу з'ясувати вирішальне значення щодо конструювання механізму дії доказових презумпцій під час розгляду та вирішення цивільних справ.

§ 1. Юридична природа правових презумпцій

Презумпція виступає комплексною категорією, яка використовується не тільки юридичною наукою, але й має визначальне значення як у філософії, так і логіці. Філософсько-логічний аналіз презумпції повинен передувати її правовому осмисленню, оскільки філософії та логіці належить важлива роль у процесі пізнання правових презумпцій, адже вони формують апарат для розуміння її юридичної природи³.

З латинської мови презумпція перекладається як припущення⁴, яке вважається ймовірним. Учені вказують, що в юридичній науці беззаперечною є теза про те, що правові презумпції будуються на підставі загального припущення, виступаючи одним із його видів⁵. Відзначають, що вперше на розмежування категорій «презумпція» та «припущення» вказав німецький вчений та математик Г. В. Лейбніц, який писав, що презумпція є юридичним терміном і при його використанні у юриспруденції необхідно відрізнити презумпцію від припущення⁶.

³ Каранина, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 50.

⁴ Дворецкий, И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. — [6-е изд., стереотип.]. — М. : Рус. яз., 2000. — С. 612.

⁵ Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 5.

⁶ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 1.

Припущення виступає філософсько-логічною категорією, яка використовується у побутовій, господарській та науковій діяльності людини, де під ним слід розуміти вірогідне *судження* про наявність чи відсутність предметів (явищ), яке базується на зв'язку між ними та наявними предметами (явищами), що підтверджене попереднім життєвим досвідом⁷. Припущення — це один з способів пізнання об'єктивної реальності, який часто передує знанням⁸. Варто зауважити, що припущення — це таке пізнавальне судження, яке тимчасово вважається правильним, поки не буде доведено зворотнє.

Важливе місце у філософії займає гносеологія — розділ, що вивчає природу пізнання та закономірності пізнавального процесу. Пізнавати можна за допомогою відчуття або мислення, де раціональне пізнання виступає вищим рівнем відображення дійсності. Процес мислення може відбуватися у декількох логічних формах, одною з яких є судження, де стверджується або заперечується щось стосовно об'єкту пізнання. У судженні розкривається зв'язок між поняттями, а самі поняття є наслідком діяльності мислення у формі суджень⁹. Оскільки перехід до нового знання відбувається не на чуттєвій основі, а шляхом розвитку самого знання на базі законів логіки, то логічний аналіз презумпції повинен доповнювати її філософську характеристику.

Логіка як наука, говорячи про судження, вказує на його важливу роль у процесі продукування нових знань. Судження — це форма мислення, в якій засобами ствердження чи заперечення розкриваються зв'язки предметів з їхніми властивостями або відношення між предметами чи множинами предметів¹⁰.

Більшість вчених зазначають, що з позицій логіки правова презумпція визначається через категорію «судження», зокрема частково-стверджувальне судження¹¹ або складне умовне вірогідне судження¹². Вважаємо, що правова презумпція, враховуючи її

⁷ Там же. — С. 6.

⁸ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 12.

⁹ Філософія : [навч. посіб.] / [І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко, В. П. Розумний та ін.] ; за ред. І. Ф. Надольного. — К. : Вікар, 1997. — С. 275–277.

¹⁰ Тофтул, М. Г. Логіка : [підруч.] / М. Г. Тофтул. — [вид. 2-ге, випр., допов.]. — К. : Академія, 2006. — С. 60.

¹¹ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 5.

¹² Каранина, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 51.

індуктивний характер формування¹³, повинна визначатися через частково-стверджувальне судження. У логіці частково-стверджувальним судженням називають судження, в якому констатується наявність певної ознаки в частини предметів¹⁴. Наприклад, якщо підсумувати численні випадки набуття права власності на річ певним суб'єктом, то припускається правомірність таких юридичних дій, що і дало можливість закріпити презумпцію правомірності набуття права власності в ст. 328 ЦК України.

Отже, філософсько-логічний аналіз правової презумпції показує її гносеологічне значення.

Якщо аналізувати природу правової презумпції з точки зору права, то на сьогодні можна виділити *два* підходи щодо розуміння природи правових презумпцій: *філософсько-логічний* та *правовий*.

Філософсько-логічний підхід до розуміння природи правових презумпцій пов'язаний з усвідомленням їх як складової частини загальних презумпцій, які розглядаються у якості філософсько-логічної категорії. Представники цього підходу (В. К. Бабаєв¹⁵, С. В. Гусєва¹⁶, В. І. Камінська¹⁷, О. О. Нахова¹⁸, Я. Л. Штутін¹⁹ тощо) вважають, що правовим презумпціям властиві всі риси припущень як філософсько-логічної категорії: є узагальненнями індуктивного характеру; відображають звичайний порядок явищ та предметів матеріального світу; є вірогідними узагальненнями; можливі в силу наявності

¹³ *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 6–9; *Кузнецова, О. А.* Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 : Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 12–13; *Сериков, Ю. А.* Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 3–5; *Штутин, Я. Л.* Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 85.

¹⁴ *Тофтул, М. Г.* Логіка : [підручн.] / М. Г. Тофтул. — [вид. 2-ге, випр., допов.]. — К. : Академія, 2006. — С. 73.

¹⁵ *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 5.

¹⁶ *Гусєва, С. В.* Презумпции в системе философско-правовых категорий / С. В. Гусєва // Философская и правовая мысль: Альманах. — Саратов–СПб, 2002. — Вып. 4. — С. 28–30.

¹⁷ *Каминская, В. И.* Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / В. И. Каминская. — М.–Л., 1948. — С. 3.

¹⁸ *Нахова, Е. А.* Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 41.

¹⁹ *Штутин, Я. Л.* Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 84–85.

загального причинно-наслідкового зв'язку між предметами та явищами²⁰. Спосіб утворення таких презумпцій — неповна індукція, де презюмований висновок застосовується до всіх окремих випадків, подібних до тих, які стали підставою для узагальнення. Повторюваність повсякденних життєвих процесів зумовлює певну закономірність, яка проявляється в тому, що при очевидності однієї обставини, зв'язок якої з іншою обставиною підтверджений повсякденною людською практикою, можна з достатніми підставами говорити про існування останнього. Іншими словами, при наявності знань (доказів) щодо одного факту можна зробити висновок без доказування про наявність іншого факту, який виступає причиною чи наслідком першого факту в силу вище вказаної закономірності²¹.

Можливість використання презумпцій пов'язана з тим, що всі вони є результатом багатовікової практичної та розумової діяльності, де взаємозв'язок між очевидним та неочевидним фактом підтверджений внаслідок багаточислених спостережень. Тому й немає необхідності кожного разу повторювати такі розумові процеси. Так, автором твору прийнято вважати ту особу, яка зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору (ч. 1 ст. 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права») ²². У цьому випадку презумпція авторства виводиться із взаємозв'язку між очевидним фактом — фактом наявності імені автора на оригіналі чи примірнику твору та неочевидним фактом — фактом авторства. При доведенні очевидного факту, інший з нього виводиться без доведення, оскільки людська практика свідчить, що твір вважається написаний тією особою, ім'я якої проставлено на творі або його примірнику.

Учені, які розглядають правову презумпцію як похідну від загальної (логічної) презумпції, вважають, що вся сфера людської діяльності (не тільки правова) пов'язана з широким застосуванням цієї категорії²³. В. К. Бабаєв прямо зазначає, що «поява презумпції як категорії у більшості випадків (виділено нами — *Авт.*) не пов'язана з правом»²⁴. Презумпції можна використовувати і в наукових дослідженнях, і при вирішенні економічних завдань, їх можна

²⁰ *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 12.

²¹ *Штутин, Я. Л.* Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 84.

²² Інтелектуальна власність в Україні. Нормативна база. — К. : КНТ, 2003. — С. 32.

²³ *Штутин, Я. Л.* Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 85.

²⁴ *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 5.

пристосувати до потреб екології тощо. С. В. Гусева прямо зазначає, що презумпція виконує найрізноманітніші функції: світоглядну, методологічну, пізнавальну, прагматичну; ... презумпції є концептами, задаючи способи інтерпретації соціальної дійсності людського світу²⁵. Отже, право виступає тільки як одна зі сфер використання презумпцій, але не єдина. У сфері права ця категорія виконує тільки ті завдання, які обумовлені задачами правового регулювання.

Правовий підхід усвідомлення природи правових презумпцій пов'язаний з їх розумінням виключно як правової категорії. У рамках цього підходу природа правової презумпції розглядається як багатогранне правове явище, де можна чітко виділити три напрямки наукових досліджень правової презумпції як виключно правової категорії: юрисдикційний напрямок, матеріально-правовий та нормативний.

Юрисдикційний напрямок представлений такими авторами як О. В. Баулін²⁶, В. П. Воложанін²⁷, Я. Б. Левенталь²⁸, Д. Д. Луспеник²⁹, М. К. Треушніков³⁰ тощо.

Представники цього напрямку вважають, що презумпція є штучно сконструйованим юридичним прийомом для реалізації суто правових питань. Ніякого застосування цього терміна за межами права бути не може, тому сфера використання презумпції обмежується тільки тими завданнями, які стоять перед правом: охорона суб'єктивних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб.

Учені, які притримуються юрисдикційного напрямку вивчення правових презумпцій, визначають їхню сутність по-різному: засіб виключення презюмованих фактів з предмету доказування³¹; загальний

²⁵ Гусева, С. В. Место и роль презумпций в структуре юридического знания: философский анализ : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. философ. наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / С. В. Гусева ; Самарский государственный технический университет. — Саратов, 2009. — С. 8.

²⁶ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 213–235.

²⁷ Воложанин, В. П. Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Воложанин Виталий Петрович. — С. 38.

²⁸ Левенталь, Я. Б. К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе / Я. Б. Левенталь // Советское государство и право. — 1949. — № 6. — С. 56.

²⁹ Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : [монограф.] / за заг. ред. В. В. Комарова. — Х. : Харків юридичний, 2008. — С. 657–666.

³⁰ Треушников, М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М. : Городец, 2004. — С. 64–67.

³¹ Юдельсон, К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. — М. : Госюриздат, 1951. — С. 268.

критерій розподілу тягара доказування між сторонами³²; спосіб, що встановлює виключний порядок доказування³³. Але в більшості випадків, природа правових презумпцій, з їхньої точки зору, пов'язана з впливом на обов'язки доказування сторін у цивільному процесі. Так, Д. Д. Луспенік вказує, що правила розподілу доказових обов'язків утворюють складну систему, в яку разом із загальними правилами входять спеціальні правила — презумпції та фікції, змістом яких є припущення про наявність чи відсутність пошукових фактів³⁴.

Таким чином, правову презумпцію розуміють як закріплене в законі правило доказового процесу, за яким при доведенні одних юридичних фактів можна зробити висновок про наявність чи відсутність інших юридичних фактів, що мають значення для вирішення справи без подання доказів на їхнє підтвердження, у той час, як на протилежну сторону процесу покладається обов'язок спростувати факт, існування чи відсутність якого припускається.

Матеріально-правовий напрямок вивчення природи правової презумпції як правової категорії представлений такими вченими як О. С. Іоффе і М. Д. Шаргородський³⁵, В. А. Ойгензіхт³⁶, Н. Ф. Качур³⁷, А. Е. Тарасова³⁸ та інші.

Представники цього напрямку вважають, що правова презумпція може мати не тільки значення для юрисдикційної діяльності, але може використовуватися за її межами в якості наявного юридичного факту, який буде породжувати, змінювати та припиняти матеріальні правовідносини.

³² *Треушников, М. К.* Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М.: Городец, 2004. — С. 64.

³³ *Смышляев, Л. П.* Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Л. П. Смышляев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. — С. 22.

³⁴ Теорія і практика судової діяльності: науково-практичний посібник. — К.: Атіка, 2007. — С. 39.

³⁵ *Иоффе, О. С.* Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М.: Юрид. лит., 1961. — С. 262.

³⁶ *Ойгензихт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе: Ирфон, 1976. — С. 31.

³⁷ *Качур, Н. Ф.* Презумпции в советском семейном праве: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Н. Ф. Качур; Свердловский юридический институт им. Р. А. Руденко. — Свердловск, 1982. — 17 с.

³⁸ *Тарасова, А. Е.* Практическая модификация теории юридических фактов, порождающих гражданские правоотношения / А. Е. Тарасова // Правовые реформы в России. — Ростов-на-Дону: Изд-во СКАГС, 2004. — С. 198–204.

Вони вважають, що слід визнати помилковою позицію як тих учених, які зводять презумпцію лише до вирішення процесуальних питань, так і тих, що стверджують про переплетення процесуальних і матеріальних елементів у презумпціях, що фактично не виводить презумпцію за межі процесуального права³⁹. Так, О. С. Іоффе і М. Д. Шаргородський вказували, що: «За межами процесуального права презумпції діють як мовчазні припущення, вони не породжують тут спорів і тому є менш очевидними; але те, що вони використовуються також і за межами процесуальних відносин не викликає жодних сумнівів»⁴⁰.

Важливе значення для усвідомлення поглядів вчених, що представляють матеріально-правовий напрямок дослідження природи правових презумпцій має поділ презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, а також те значення, яким вони наділяють вказані види презумпцій.

Процесуальна презумпція використовується в доказовому процесі та стосується обов'язку доказування, визнання факту доведеним за наявністю доказів інших фактів-підстав презумпції. Матеріально-правова презумпція виступає умовиводом, який дозволяє зробити висновок про існування певного положення, що дає можливість встановити певний факт, певний зв'язок фактів, які мають матеріально-правове значення (наприклад, факт смерті, факт батьківства, факт вини тощо)⁴¹. Відзначається, що матеріально-правова презумпція теж може бути пов'язана з обов'язком доказування, але, крім того, вона може зумовлювати настання певних матеріально-правових наслідків⁴². Ці наслідки виражаються у тому, що презумпція може замінити чи бути юридичним фактом, виконуючи його функції впродовж тривалого проміжку часу⁴³. Л. О. Смоліна прямо вказує що,

³⁹ *Ойгензихт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 26.

⁴⁰ *Иоффе, О. С.* Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М. : Юрид. лит., 1961. — С. 262.

⁴¹ *Ойгензихт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 28.

⁴² *Алексеев, С. С.* О составе гражданского правонарушения / С. С. Алексеев // Правоведение. — 1958. — № 1. — С. 52.

⁴³ *Качур, Н. Ф.* Презумпции в советском семейном праве : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право ; семейное право ; гражданский процесс ; международное частное право» / Н. Ф. Качур ; Свердловский юридический институт им. Р. А. Руденко. — Свердловск, 1982. — С. 8–9.

окрім юридичних фактів, правовідносини можуть породжувати презумпції⁴⁴.

Отже, якщо виходити з поглядів вказаних вчених, матеріально-правова презумпція — це, за своєю сутністю, висновок про існування юридичних фактів, які викликають юридичні наслідки. Матеріально-правова презумпція може мати самостійне значення, виступаючи загальною передумовою матеріальних правовідносин, а якщо вона реалізується в рамках суду, то має значення для доказової діяльності, тобто виконує процесуальні функції. Тому матеріально-правова презумпція, оскільки вона є підставою для встановлення певних фактів, адресується не тільки суду, який вирішує справу, а може стосуватися невизначеного кола осіб матеріальних правовідносин⁴⁵.

Нормативний напрямок розуміння природи правових презумпцій як виключно правової категорії пов'язаний з отождненням їх із правовою нормою. Цей напрямок представлений такими вченими як В. А. Вітушко, В. В. Комаров, О. А. Кузнецова, М. М. Цуканов, Д. М. Щокін тощо.

На думку В. А. Вітушко, презумпції — це нормативні приписи, які породжують або стверджують наявність суб'єктивного права, якщо в процесі здійснення права не встановлено інших обставин, які відмінюють дію презумпції⁴⁶.

В. В. Комаров чітко вказує, що правові презумпції — це специфічні норми права, які передбачають відповідні факти і правила поведінки, що засновані на більшому ступені достовірності і досвіді, перевіреному практикою⁴⁷.

О. А. Кузнецова вважає, що слід розмежовувати презумпцію як засіб юридичної техніки та як норму права. У якості останньої норма-презумпція має трьохчленну структуру: гіпотезу (умову дії презумпції), диспозицію (власне презумпцію, тобто презюмований факт) та контрпрезумпцію (елемент норми, що показує можливість спростування презумпції)⁴⁸. Норма-презумпція не є регулятивною чи

⁴⁴ Смолина, Л. А. Правовое регулирование отношений супругов и бывших супругов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Смолина Лариса Александровна. — Челябинск, 2006. — С. 46.

⁴⁵ Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 31.

⁴⁶ Витушко, В. А. Курс гражданского права. Общая часть [в 5-ти т.] [науч.-практич. пособ.] / В. А. Витушко. — Мн., 2002. — Т. 2. — С. 212.

⁴⁷ Цивільне процесуальне право України : [підручн. для юрид. вузів і фак.] / за ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 1999. — С. 192.

⁴⁸ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 43–44.

охоронною нормою, а належить до числа спеціалізованих норм, оскільки виконує допоміжну функцію в процесі правового регулювання⁴⁹ (правда, в чому полягає зміст цієї функції автор не визначила — *Авт.*). Характерно, що норма–презумпція, на думку О. А. Кузнецової, не містить в собі ні суб'єктивних прав, ні обов'язків, ні заборон.

М. М. Цуканов вважає, що презумпція в якості норми права містить в собі обов'язковий припис для правозастосовчого органу та інших осіб визнати презюмований факт встановленим при наявності для цього вихідних фактів. За своєю суттю правові презумпції є юридичними обов'язками⁵⁰. Наприклад, суд, розглядаючи справу про визнання особи померлою, зобов'язаний прийняти позитивне рішення у справі, якщо були доведені умови, визначені ст. 46 ЦК України (презумпція смерті фізичної особи). Значення правової презумпції виражається в тому, що внесення її законодавцем в правовий масив зумовлює вирішення типової ситуації невизначеності суспільних відносин. Невизначеність розуміється як відсутність інформації про фактичну ситуацію, в той час, як для забезпечення стабільності суспільних відносин (зробити висновок про правові наслідки) необхідно тлумачити юридичні факти однозначно. Отже, презумпція в якості правової норми ліквідує ситуацію невизначеності в суспільних відносинах, оскільки законодавець встановлює правила, за якими робиться єдиний та однозначний висновок. Аналогічної позиції притримується Д. М. Щєкін⁵¹.

У рамках нормативного напрямку розуміння природи правових презумпцій склався своєрідний підхід, який пояснює природу правової презумпції як «правового припису», який є відмінним від норми права. Автор цього підходу — Н. С. Караніна — зазначає, що поряд з правовими нормами в структуру права в якості його складових елементів входять й інші правові приписи: аксіоми, визначення, презумпції, фікції тощо⁵². Вона вважає, що презумпцію нормою права вважати не можна, оскільки в ній немає такої складової, як санкції в силу ймовірного характеру самої презумпції. Крім того, розмежування

⁴⁹ Там же. — С. 49.

⁵⁰ Цуканов, Н. Н. О критериях правовой презумпции / Н. Н. Цуканов // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование : [сб. ст.] [в 2-х т.] / под ред. В. М. Баранова. — Н. Новгород, 2001. — Т. 1. — С. 506.

⁵¹ Щєкин, Д. М. Юридические презумпции в налоговом праве : [учебн. пособ.] / Д. М. Щєкин ; под ред. С. Г. Пепеляева. — М., 2002. — С. 23–78.

⁵² Каранина, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 37.

норми права та правових приписів Н. С. Караніна проводить і за семантичним аналізом цих понять⁵³. Інструментальна цінність правової презумпції полягає в її можливості впливати на суспільні відносини, здійснюючи свої регулятивні функції. Тому специфікою природи правової презумпції є те, що вона зобов'язує суб'єкта визнати без доказів той чи інший презюмований факт при встановленні факту вихідного. Характерно, в такому аспекті правова презумпція впливає не тільки на процесуальні, але і на матеріальні правовідносини. У рамках процесуальних правовідносин правова презумпція містить в собі юридичний обов'язок для суб'єкта правозастосовчого процесу визнати при певних умовах презюмований факт. Для суду обов'язковість такого висновку з презумпції встановлена самим законодавцем. Якщо правова презумпція регламентує матеріальні правовідносини, то висновок про існування презюмованого факту встановлює суб'єктивні права та обов'язки.

Таким чином, правова презумпція, на думку Н. С. Караніної, виступає різновидом нормативно-правових приписів, за якими без спеціальних доказів, тільки на підставі встановлених юридичних фактів можна зробити припущення про наявність (відсутність) пошукових юридичних фактів. У цьому й виражається нормативний механізм реалізації презумпції⁵⁴.

Ще раніше за Н. С. Караніну ідею про презумпції як нетипові правові приписи, що містяться в структурі права поряд із нормами права, висловлював В. М. Горшенев⁵⁵.

Наразі в Україні вказані погляди підтримує В. В. Масюк, що також розглядає презумпцію як нетиповий нормативний припис⁵⁶. Називаючи ознаки презумпцій В. В. Масюк вказує, що серед них варто виділити те, що вони здійснюють «попередній вплив» на суспільні відносини⁵⁷, але в чому він виражається автор не роз'яснює.

Отже, можна зробити висновок, що на сучасному етапі накопичення наукових знань щодо такого явища, як правова презумпція склалися різноманітні підходи, в рамках яких можна виділити окремі напрямки, які пояснюють природу правових презумпцій. Філософсько-логічний та правовий підхід, які розкривають

⁵³ Там же. — С. 38.

⁵⁴ Там же. — С. 47.

⁵⁵ *Горшенев, В. М.* Нетипичные нормативные предписания в праве / В. М. Горшенев // Советское государство и право. — 1978. — № 3. — С. 113–114.

⁵⁶ *Масюк, В. В.* Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Масюк Василь Васильович. — Харків, 2010 — С. 69.

⁵⁷ Там же. — С. 72.

природу правової презумпції, де в останньому випадку необхідно брати до уваги юрисдикційний, матеріально-правовий та нормативний напрямок, складатися з позиції авторів щодо розуміння природи правових презумпцій, які є достатньо аргументовані з точки зору рівня знань юридичної науки як в сфері теорії права, так і в сфері матеріального та процесуального права. Проте очевидно, що такі кардинально різні і водночас протилежні точки зору не можуть існувати паралельно. Така ситуація, на нашу думку, зумовлена тільки одним: розглядаючи природу правових презумпцій, автори того чи іншого підходу (напряму) перебільшують значення презумпцій для права та інших сфер людської діяльності, пов'язаної чи непов'язаної з правом, а також деякі її *ознаки*, наприклад, ознаку нормативності.

Щоб розібратися з цією ситуацією, варто уважно проаналізувати ту сферу використання презумпцій, яку відстоюють представники того чи іншого підходу (напряму) і, відштовхуючись від цього, можна буде чітко визначити місце та роль правової презумпції в сфері права. Це також дасть змогу сформулювати авторські позиції щодо природи правової презумпції, відштовхуючись від якої, можна буде визначити місце доказових презумпцій у системі правових.

Багато аспектів презумпцій до сьогодні так і не знайшли свого однозначного вирішення, що, звичайно, ускладнює процес їхнього наукового пізнання і викликає в юридичній літературі спори у питаннях природи презумпцій. Мова йде про сферу використання правових презумпцій у праві, тобто щодо яких правових явищ можливе вживання терміна «правові презумпції». У контексті сказаного варто згадати вислів О. В. Бауліна: «Межі цього поняття розмиті настільки, що презумпціями називають *все* (курсив наш — *Авт.*), що характеризується певним рівнем вірогідності»⁵⁸. Важко не погодитися з цим автором у тому, що відповідь на те, стосовно до якого кола явищ можливе використання терміна «презумпція», допоможе правильно визначитися з тим, у якому статусі правові презумпції були включені в правову площину та що під ними необхідно розуміти.

Якщо брати до уваги *філософсько-логічний підхід* розуміння правових презумпцій, то їхнє використання в будь-якій сфері людської діяльності фактично не дає змогу чітко локалізувати місце їхнього використання. Представники цього підходу, які відстоюють таке значення правової презумпції, аргументують свої позиції тим, що презумпції як результат багаточисельних спостережень за однопорядковими явищами та причинно-наслідковими зв'язками між

⁵⁸ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 213.

ними можуть використовуватися у будь-якій сфері людської діяльності, оскільки індуктивний метод наукового пізнання, зокрема неповна індукція, характерний для будь-якої професії⁵⁹.

На нашу думку, з цим твердженням погодитися важко, оскільки в такому разі приходимо до висновку про існування правових та позаправових презумпцій. Заперечуючи доцільність використання терміна «позаправові презумпції», варто вказати з цього приводу позицію В. А. Ойгензіхта: «... презумпції та припущення — це тотожні поняття, але із родового поняття «припущення» треба виділити певний вид, який є припущенням правовим; ... презумпція — назва умовна, яка характеризує правовий аспект припущення»⁶⁰.

Ж.–Л. Бержель говорив, що зусилля юристів, які розглядають для себе нову ситуацію, щоб зіставити її з існуючими категоріями, не повинні вести до непотрібного насилля над реальністю. Їм треба виходити з відомих та випробуваних рамок⁶¹. Тому, на наш погляд, вживання термінів «позаправові», «загальнолюдські»⁶², «загальнологічні»⁶³ презумпції абсолютно не відображає той факт, що історично цей термін з'явився тільки у зв'язку з проблемами права. Так, Н. С. Караніна вказує, що, швидше за все, походження категорії «презумпції» пов'язано з римським правом⁶⁴. З. М. Черніловський вважає, що першою з'явилася презумпція знання закону⁶⁵.

Виходячи зі сказаного, презумпцію слід розглядати виключно в правовій площині, а за її межами ці припущення можна називати по-різному: спостереження, узагальнення життєвого досвіду, прогноз, висновки тощо. Крім того, як влучно зазначила Н. С. Караніна, говорячи про позаправову презумпцію, прихильники філософсько-

⁵⁹ Філософія : [навч. посіб.] / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко, В. П. Розумний та ін. ; за ред. І. Ф. Надольного. — К. : Вікар, 1997. — С. 261–333.

⁶⁰ *Ойгензіхт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензіхт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 9.

⁶¹ *Бержель, Ж.–Л.* Общая теория права / Ж.–Л. Бержель ; под общ. ред. В. И. Даниленко. — [пер. с франц.]. — М. : NOTA BENE, 2000. — С. 357.

⁶² *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 41–45.

⁶³ *Штутин, Я. Л.* Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 84–85.

⁶⁴ *Караніна, Н. С.* Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Караніна Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 14.

⁶⁵ *Черніловський, З. М.* Презумпции и фикции в истории права / З. М. Черніловський // Советское государство и право. — 1984. — № 1. — С. 98.

логічного підходу не наводять жодного прикладу використання позаправових презумпцій⁶⁶.

З проведеного вище аналізу *правового підходу* розуміння природи правових презумпцій було зазначено, що за правовими презумпціями закріплюють функції виконання загальних передумов виникнення, зміни та припинення правовідносин, зокрема норми права та юридичного факту. Так, представники *нормативного напрямку* природи правових презумпцій прямо вказують, що презумпція ототожнюється з нормою права (або «правовим приписом», що фактично не змінює ситуації), яка впливає на суспільні відносини, вирішуючи таким чином ситуацію невизначеності цих відносин. Представники *матеріально-правового напрямку* вважають, що правова презумпція може сприяти здійсненню регулятивної функції права, маючи значення встановленого юридичного факту. Окремі представники філософсько-логічного підходу теж розділяють позиції представників матеріально-правового напрямку. Так, В. К. Бабаєв відзначає: «... ідею про презумпції, що виконують роль юридичних фактів слід визнати абсолютно справедливою»⁶⁷.

На наш погляд, таке значення правових презумпцій, тобто виконання ними функцій передумов виникнення, зміни та припинення матеріальних правовідносин не можна вважати настільки категоричним, як вважають деякі автори⁶⁸, з зазначених далі міркувань.

Якщо ототожнювати правову презумпцію та правову норму, то, на перший погляд, такий підхід ставить з ніг на голову все, що до цього часу було висловлено про правові презумпції, оскільки, розглядаючи їх в якості регуляторів суспільних відносин, потрібно відмовитися від багатьох ознак, що раніше закріплювалися за правовими презумпціями та аналізувати ознаки, що властиві правовим нормам. Однак механічне перенесення ознак правової норми на презумпції⁶⁹ ще не доводить те, що вони виступають правовою нормою. Варто зауважити, що правові норми виконують свої специфічні функції, які повинні бути відмінними від функцій правових презумпцій як норми права, бо

⁶⁶ Каранина, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 28.

⁶⁷ Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 72.

⁶⁸ Каранина, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 112.

⁶⁹ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 48.

відзначається, що презумпція виступає спеціалізованою нормою права, яка виконує допоміжну функцію. Але як не дивно, в кінцевому результаті окремі представники нормативного напрямку, говорячи про призначення правових презумпцій, зводять їхню роль до *наявних юридичних фактів*, які породжують матеріальні правовідносини, та *спеціальних правил доказового процесу*, які звільняють особу від доказування стверджуючого факту. Такі висновки можна зробити, аналізуючи позиції авторів такого підходу щодо класифікацій та аналізу окремих видів правових презумпцій. Так, О. А. Кузнєцова, описуючи базові презумпції цивільного права, піднімає питання про сферу дії презумпції добросовісності та розумності учасників цивільного обігу, де вказує, що безумовно вказана презумпція використовується правозастосовчим органом при захисті цивільних прав, але якщо брати її матеріально-правове значення до уваги, то її дія не повинна обмежуватися тільки процесуальними завданнями⁷⁰ (але автор як ілюстрацію наводить приклад презумпції оплатності договору — *Авт.*). Зі сказаного видно, що О. А. Кузнєцова, виділяючи правове значення презумпцій, зводить їхню роль до впливу на доказовий процес або до наявного юридичного факту, що породжує певні суб'єктивні права чи обов'язки. Аналогічної позиції притримується Н. С. Караніна⁷¹.

Отже, хоча презумпція й виступає нормою права (чи правовим приписом) на погляд представників нормативного напрямку, але вочевидь, *функціонально роль презумпції не змінилася*: вона або впливає на розподіл обов'язків доказування сторін цивільного процесу або виконує функції юридичного факту. Така позиція співпадає з поглядами представників юрисдикційного та матеріально-правового напрямку вивчення природи правових презумпцій. Залишається незрозумілим, у чому виражається правове значення презумпції як норми права.

Як зазначалось вище, різноманітні підходи щодо природи правових презумпцій зумовлені перебільшенням ролі ряду ознак правових презумпцій. Якщо говорити про нормативний напрямок вивчення природи правової презумпції, то мова йде про таку її ознаку, як необхідність правового закріплення (ознака нормативності). Ознака нормативності представниками нормативного напрямку ставиться на перший план.

⁷⁰ Караніна, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Караніна Наталья Сергеевна. — М., 2006. — Там же. — С. 126–127.

⁷¹ Там же. — С. 70–131.

Не заперечуючи наявність такої ознаки правових презумпцій, варто, на наш погляд, все-таки утриматися від її перебільшеного сприйняття. Ніхто не заперечує вплив правових презумпцій на правотворчий процес, точніше використання припущень як техніко-юридичного прийому під час конструювання правової норми. Так, В. К. Бабаєв зазначає, що правові презумпції виступають логічною основою правових норм⁷². Але не слід забувати, що, окрім методів індукції, для конструювання правових норм використовуються багато інших методів та законів логіки⁷³, проте статусу правової норми їм ніхто не надає. І як метод, прийом юридичної техніки, який покликаний створювати правову норму⁷⁴, можна назвати правовою нормою або «правовими приписами».

Факт закріплення правових презумпцій в нормі права надає їм обов'язкового характеру для правозастосовчого органу та сторін цивільного процесу. Говорячи про обов'язковий характер, слід пам'ятати ті безпосередні функції, що виконує правова презумпція в цивільному процесі за поглядами представників юрисдикційного напрямку: використання презумпції в процесі розгляду цивільної справи впливає на обов'язки доказування між сторонами та зобов'язує суд вважати встановленим презюмований факт при доказуванні фактів—підстав дії презумпції однією стороною та не спростуванні презюмованого факту протилежною стороною⁷⁵. Саме таке використання презумпції у цивільному судочинстві і буде породжувати певні правила (юридичні обов'язки для суду та сторін) в силу функціонального значення правової презумпції, якщо брати до уваги її логічну природу утворення, а також те, що вказані обов'язки прямо чи опосередковано закріплені у змісті правової норми, де міститься презумпція. Але чому тільки ця функція (яка, до речі, не завжди очевидно впливає із змісту правової норми) взята до уваги представниками нормативного напрямку при поясненні природи правової презумпції, залишається незрозумілим (адже виділяють й інші функції правової презумпції, наприклад, функція процесуальної економії). Отже, правова презумпція, на нашу думку, не виступає юридичним обов'язком (так виражає суть презумпції М. М. Цуканов як

⁷² *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 61.

⁷³ Дет. див. *Ковальський, В. С.* Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Козінцев. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 192 с.

⁷⁴ *Справочник по нормотворческой технике* / [пер. с нем.]. — [2-е изд., перераб.]. — М. : Бек, 2002. — С. 24–65.

⁷⁵ *Треушников, М. К.* Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М. : Городец, 2004. — С. 66.

представник нормативного напрямку), а її обов'язковість для правозастосовчого органу чи сторін є проявом її функцій, але не всіх.

Зі сказаного випливає, що ставити презумпції на один ряд з правовими нормами, в змісті яких вони виражаються, не можна. Як правильно зазначив Ю. О. Серіков: «... між нормою права та презумпцією існує безпосередній зв'язок, який виражається в тому, що презумпція завжди має нормативну форму вираження...»⁷⁶. Норма права виступає формою введення правової презумпції у сферу права, але аж ніяк не є самою презумпцією. Факт закріплення правової презумпції в нормі права робить її обов'язковою для суду та осіб, які беруть участь в розгляді справи: вони повинні підпорядковувати свою поведінку в процесі збору, дослідження та оцінки доказів у цивільній справі правилам, які породжуються використанням презумпції. Таким чином, розглядати правові презумпції в якості правової норми чи «нормативного припису», на нашу думку, не має достатніх підстав, бо правова презумпція виражається в *змісті* правової норми, але вона не є правовою нормою.

Одним з найскладніших завдань науки цивільного процесу, що стосується вивчення природи правових презумпцій, є співставлення юрисдикційного та матеріально-правового напрямку вивчення природи цього правового явища.

Вище було вказано, що *матеріально-правовий напрямок* вивчення правових презумпцій сформувався з дискусії про існування матеріально-правових та процесуально-правових (чи процесуальних) презумпцій і їх призначення (ролі та місця) для вирішення завдань правового регулювання суспільних відносин⁷⁷. Говорячи про матеріально-правові презумпції, автори класифікують їх не тільки за галузями права, але і за правовими інститутами⁷⁸. Так, в рамках цивільного права вказують на існування презумпції авторства, презумпції правосуб'єктності, презумпції смерті, презумпції правомірності володіння майном, презумпції вини, презумпції добросовісності набувача чужого майна, презумпції правомірності

⁷⁶ Серіков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Серіков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 75.

⁷⁷ Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 59–85; Иоффе, О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М. : Юрид. лит., 1961. — С. 262; Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 28 та ін.

⁷⁸ Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 18–19.

вступу в правочин тощо. Класичною презумпцією в рамках сімейного права вважають презумпцію батьківства.

Слід відмітити, що не всі автори, які говорять про виконання правовими презумпціями ролі наявних юридичних фактів, виділяють за ними можливість самостійного використання за межами судового процесу. Так, В. К. Бабаєв, говорячи про презумпції (наприклад, презумпція вини) як передумови впливу на правовідносини в подальшому називає їх квазіпередумовами, які повинні знайти своє підтвердження у суді⁷⁹. Виходить, що правові презумпції виконують роль своєрідних юридичних фактів тільки тимчасово, до їхнього підтвердження або спростування у суді. Такий підхід, на нашу думку, повертає правові презумпції до юрисдикційного напрямку їх вивчення.

У рамках матеріального права існують багато обставин, які мають юридичне значення, але у *нормативному порядку* вони проголошені вірогідними і тому до них, на перший погляд, можна ставитися як до «презумпцій». Проте не важко помітити, що в одному випадку, ці вірогідні обставини породжують правові наслідки *самостійно*, в силу їх *прямого закріплення в нормах права* (закон саме з цими обставинами пов'язує певні правові наслідки), а в іншому разі, — *опосередковано*, — ці обставини почнуть діяти тільки *після їхнього підтвердження судовим рішенням*. На цю особливість вже звертав увагу О. В. Баулін⁸⁰. Так, презумпція батьківства породжує всі наявні правові наслідки (як права, так і обов'язки батька стосовно дитини), тобто впливає на матеріальні правовідносини. Факт батьківства, звичайно, можна в судовому порядку спростувати, але це не означає, що до винесення судового рішення було тільки припущення про батьківство, а не наявний юридичний факт. З таким підходом можна спростувати будь-який юридичний факт, але це не дає право називати кожную юридично значиму обставину, яка спростовується, презумпцією.

Презумпція як *припущення про факт* сама по собі, на відміну від юридичного факту, не може породжувати правових наслідків. Юридичний факт повинен бути або наявним або відсутнім, оскільки в іншому випадку ми можемо також припускати про наявність чи відсутність певних суб'єктивних прав та обов'язків.

Свого часу в літературі з теорії права обґрунтовано виділявся *диференційований підхід до поняття юридичного факту*, коли проводили розмежування самих явищ та їхніх юридичних моделей як

⁷⁹ Бабаєв, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 75.

⁸⁰ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 218.

відображення цих явищ⁸¹. Так, В. Б. Ісаков вказував на необхідність розмежування конкретних фактичних обставин, які реально існують в певній точці простору і часі, та абстрактного, узагальнюючого поняття «юридичний факт». Загалом факт–модель юридично відображає реальне явище. За змістом факт–модель містить в собі ознаки факту–явища, тому оцінюється з точки зору істинності чи хибності, тобто правильного чи не правильного відображення факту явища. Реальне явище є частиною середовища, фрагментом дійсності; факт–модель їх відображає, виступаючи продуктом розумової діяльності⁸². Проте юридичні факти не завжди відповідають простому фрагменту матеріальної дійсності (факт батьківства, факт авторства, факт смерті тощо). Так, якщо дитина народилася в зареєстрованому шлюбі, то чоловік дружини вважається батьком дитини, навіть якщо він і не виступає біологічним батьком цієї дитини. Тобто факт батьківства вважається існуючим, але в цьому прикладі він не відповідає реальному стану речей. Як відображуюче явище юридичні факти–моделі акумулюють спеціально-правові ознаки реального явища, і виступають *безпосередньою* підставою виникнення, зміни та припинення правовідносин. Отже, говорячи про юридичні факти, слід розрізняти юридичну модель цього факту та явище, конкретну обставину, яку ця модель відображає. Юридична модель конкретного факту виступає тим юридичним фактом, який викликає певні правові наслідки.

У контексті теми дослідження, наприклад, батьківство як біологічний факт виступає фактом–явищем, що має свою юридичну модель «батьківство як юридичний факт». Формування таких фактів–явищ як факт батьківства проходить в такій ситуації, коли говорити про наявність достовірних доказів щодо їхнього підтвердження не приходить. Тому в гіпотезі норми права, яка регламентує відносини батьків та дітей говориться про підтвердження цих фактів–явищ як реально існуючих на практиці (в об'єктивній реальності) певним шляхом: встановлення юридичної моделі цього факту. Так, щоб підтвердити юридичний факт батьківства подружжя, необхідно довести факт народження (зачаття) дитини у шлюбі. Така модель формується через *законодавче визначення*, де нічого не потрібно припускати: дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить

⁸¹ Ісаков, В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования / В. Б. Исаков. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. — С. 28.

⁸² Синюков, В. Н. О понятии юридического факта в общей теории права / В. Н. Синюков // Вопросы теории государства и права, законности и правопорядка [междуз. науч. сб.] Вып. 7. Актуальные проблемы социалистического государства и права, законности и правопорядка. — Саратов, 1986. — С. 117.

від подружжя (ч. 1 ст. 122 СК України). Юридичний факт–модель не припускається, він є наявним і саме він породжує відносини між батьком та дитиною, але цей факт–модель, не дивлячись на те, що він міститься в імперативній нормі, можна спростувати як такий, що не відповідає реальному факту — особа не є біологічним батьком дитини. І тут ми підходимо до головного: чому припущення та подальше спростування цієї юридично важливої обставини окремої цивільної справи — факт батьківства — слід вважати презумпцією?

На нашу думку, є декілька причин, чому факт авторства, батьківства та інші подібні випадки представники матеріально-правового напрямку називають презумпціями.

По-перше, в конструюванні правової норми, в якій міститься цей факт, покладено припущення, але це не означає, що перед нами презумпція. Це прийом юридичної техніки, на підставі якого законодавець вже у змісті норми права *визначає* правила встановлення юридичних фактів, які покликані породжувати матеріальні правовідносини без їхнього судового підтвердження для забезпечення стабільності цих відносин. Так, СК України визначає цілу низку правил, якими можна підтвердити факт батьківства (гл. 12), з вказівкою на відповідні документи, що покликані цей факт підтвердити. Тут слід також відмітити, що припущення використовується при створенні багатьох правових норм, а не тільки таких, що містять презумпції. На це прямо вказує О. А. Кузнецова, зазначаючи, що за кожною правовою нормою стоїть те чи інше припущення законодавця про те, що саме таким чином повинні регулюватися певні відносини⁸³. Так, передбачаючи письмову форму для більшості договорів, законодавець виходив з припущення, що у випадку суперечки при письмовій формі простіше доводити факт укладення договору, його умови та інші юридично необхідні обставини⁸⁴. Як правильно вказує В. А. Ойгензіхт, «презумпція тільки тоді може вважатися правовою, якщо припущення входить у зміст правової норми, а не є тільки мотивом її встановлення»⁸⁵.

По-друге, використання фактів, що представники матеріально-правового напрямку називають «презумпції», в цивільному процесі впливає на розподіл обов'язків доказування між сторонами. Але

⁸³ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 30.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Ойгензіхт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензіхт. — Душанбе : ИРФОН, 1976. — С. 21.

використання презумпцій не єдиний випадок, що обумовлює вплив на обов'язки сторін щодо доказування⁸⁶.

По-третє, семантичне конструювання правових норм, в яких містяться вказані факти (авторства, батьківства тощо), проведено таким чином, що використовуються терміни, які прямо вказують на те, що в нормі права міститься презумпція. Так, ч. 1 ст. 435 ЦК України, визначаючи порядок встановлення того, хто буде вважатися автором твору, застосовується термін «презумпція авторства». Законодавцю варто більш виважено підходити при виборі юридичної термінології під час конструювання правових норм, оскільки правильність вибору того чи іншого терміну буде визначати адекватність передачі юридичного змісту.

Таким чином, те, що називають «матеріально-правовими презумпціями», які виступають підставою виникнення, зміни та припинення правовідносин, є не що інше як конкретні життєві обставини, які відображають реальну дійсність, так як вона мала місце насправді, хоча в ряді випадків це може не відповідати справжньому стану речей, але їхні ролі як юридичного факту це не знижує, оскільки таке *значення* їм надала *норма права*. Нехай за змістом норми закону ця життєва ситуація має тільки вірогідний характер, але поки вона не змінена, вона буде породжувати певні юридичні наслідки до тих пір, поки їх хтось не оспорить у судовому порядку.

Разом з «презумпцією» батьківства виділяють багато інших подібних «презумпцій», що, на нашу думку, виступають ні чим іншим, як наявними юридичними фактами, що дійсно породжують певні суб'єктивні права та обов'язки без необхідності звернення до суду. Так, можна виділити «презумпцію» авторства (ч. 1 ст. 435 ЦК України), «презумпцію» виконання обов'язку продавця щодо передачі товару у розпорядження покупця (ч. 1 ст. 664 ЦК України), «презумпцію» прийняття дарунку (ч. 3 ст. 722 ЦК України), «презумпцію» внесення речей до готелю (ч. 1 ст. 975 ЦК України), «презумпцію» безпроцентності договору позики (ч. 2 ст. 1048 ЦК України) тощо.

Але разом з тим, варто вказати, що представники матеріально-правового напрямку дослідження природи правових презумпцій поряд з вищевказаними випадками виділяють й інші випадки презумпцій, що, на їхню думку, породжують матеріальні правовідносини без

⁸⁶ Дет. див.: Баулін, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулін. — М. : Городец, 2004. — С. 240–246; Нахова, Е. А. Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 113–127.

необхідності звернення до суду. Наприклад, презумпція правомірності володіння та презумпція права власності⁸⁷, презумпція добросовісності⁸⁸ тощо. На нашу думку, вказані приклади *дійсно* є прикладами презумпцій, але чи можуть вони бути реалізовані безпосередньо учасниками матеріальних відносин чи вони реалізуються безпосередньо вже в суді? Це вже спірне питання.

Якщо взяти до уваги позицію О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородського, то вони вказують на існування презумпції права власності, бо в повсякденному житті покупець, зазвичай, не вимагає від продавця (володільця речі) надання доказів того, що йому належить право на відчуження цієї речі⁸⁹. Виходить, що презумпція права власності використовується у відносинах купівлі-продажу речі, де не вимагається підтвердження правостановлюючих документів від продавця речі. Такій позиції вчених можна протиставити, на наш погляд, аргументовану точку зору Д. М. Генкіна, який вказує, що можливість створювати нові відносини, що випливають з права власності є тільки абстрактною можливістю, яка ще не реалізована у певних діях, і тому не може бути визнана юридичним фактом⁹⁰. Розвиваючи думку Д. М. Генкіна, інший учений М. М. Броннікова зазначає, що «для переходу права власності необхідні дії (*курсив наші* — *Авт.*) щодо розпорядження належним на праві власності майном»⁹¹. Таким чином, видно, що для виникнення матеріальних правовідносин (у нашому прикладі: відносин власності на підставі договору купівлі-продажу) значення юридичного факту буде мати не наявність права власності, а дії щодо здійснення вказаного права. В той час як перевірка наявності правомочностей на вказані дії повинна відбуватися в судовому порядку, де і буде використовуватися презумпція права власності особи, яка виступає володільцем речі.

Отже, підсумовуючи висловлене вище щодо ролі презумпцій як «юридичних фактів» в механізмі правового регулювання матеріальних

⁸⁷ *Іоффе, О. С.* Избранные труды : [в 4 т.]. / О. С. Иоффе. — СПб : Юридический центр Пресс, 2003. — Т. I. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — С. 346.

⁸⁸ *Ойгензихт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 86–92.

⁸⁹ *Іоффе, О. С.* Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М. : Юрид. лит., 1961. — С. 262.

⁹⁰ *Генкин, Д. М.* Право собственности в СССР / Д. М. Генкин. — М. : Госюриздат, 1961. — С. 28.

⁹¹ *Броннікова, М. Н.* Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Броннікова Марина Николаевна. — Самара, 2006. — С. 74.

правовідносин, можна зазначити, що презумпцією є не будь-яка обставина, можливість оспорування якої допускається. Нею можна вважати тільки ті законодавчі припущення, які за рамками юрисдикційної процедури не можуть бути використані. Адже очевидно, що існує різний механізм реалізації, наприклад, «презумпції» батьківства (не потребується судова процедура для підтвердження цього факту) та презумпції вини (для її встановлення дійсно потрібне судове рішення, що вступило в законну силу). Тому називати «презумпціями» ті законодавчі припущення, які породжують правові наслідки за межами юрисдикційної процедури (напр., факт авторства) навряд чи виправдано.

Позиція представників *юрисдикційного напрямку* зводиться до того, що правові презумпції відіграють важливу роль у юрисдикційній діяльності, зокрема мають важливе значення у процесі доказування обставин цивільної справи.

Раніше було підкреслено, що фактично всі автори, праці яких присвячені правовим презумпціям, виділяли їхній безспірний вплив на процес доведення юридичних фактів, які необхідно встановити у конкретній цивільній справі.

Виділення факту як презюмованого, що має значення для справи, завжди відображалось на процесі доказування, змінюючи тим чи іншим чином обов'язок доказування. Якщо наявність якого-небудь факту серед інших обставин, які входять до складу предмета доказування, припускається, то таке припущення не може бути нейтральним до розподілу обов'язків доказування. Як вказує О. В. Баулін, ці обов'язки встановлюються у відповідності із загальними правилами, презюмований законодавцем факт вже не потрапляє до сфери дії загальних правил, тому обов'язок доказування змінюється⁹². Слушно зазначає А. С. Морозов, що єдиним призначенням презумпцій є перерозподіл обов'язків доказування тих чи інших фактичних обставин справи⁹³. Аналогічної позиції притримується Л. П. Смишляєв: «... значення презумпцій повністю вичерпується проблемою доказування між сторонами»⁹⁴. Презумпція полегшує обов'язок доведення або замінює його можливістю

⁹² Баулін, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 222.

⁹³ Морозов, А. С. «Презумпция невиновности налогоплательщика» — фикция налогового права / А. С. Морозов // Законодательство. — 2002. — № 2. — С. 41.

⁹⁴ Смишляев, Л. П. Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Л. П. Смишляев. — М., 1961. — С. 22.

посилатися на факт — підставу презумпції⁹⁵. Доказові презумпції виступають спеціальним правилом, яке застосовується замість загального правила розподілу обов'язків доказування, на підставі якого при доведенні певного складу юридичних фактів можливий висновок про існування пов'язаного з ним факту⁹⁶. Сказане щодо впливу доказових презумпцій на доказування обставин цивільної справи підтверджується судовою практикою. Так, в Мукачівському міжрайонному суді 03.01.2007 р. була розглянута справа за позовом ОСОБА 1 до Мукачівського міжрегіонального бюро технічної інвентаризації та експертної оцінки про виділення частки із майна, що є у спільній сумісній власності. Фабула справи зводиться до такого: ОСОБА 1 в якості позивача 18.12.2006 р. звернулася до суду з позовною заявою про визначення частки із майна, що є у спільній сумісній власності на квартиру АДРЕСА 1, належній їй та її померлому чоловіку ОСОБА 2 на праві спільної сумісної власності без визначення часток. У судовому засіданні позивач ОСОБА 1 свої вимоги підтримала повністю та пояснила, що згідно зі свідоцтвом про право власності на житло, виданого виконкомом Мукачівської міської Ради народних депутатів за НОМЕР 1, квартира АДРЕСА 1, належить їй та її померлому чоловіку ОСОБА 2 на праві спільної сумісної власності. У зв'язку з цим просила виділити частки у складі спільної сумісної власності на квартиру за померлим ОСОБА 2 та нею у ½ частині зазначеної квартири. Представник відповідача позов визнала і просила його задовольнити. Заслухавши пояснення позивача, представника відповідача та дослідивши інші докази у справі, суд дійшов висновку, що позов підлягає задоволенню з наступних підстав. Згідно зі свідоцтвом про право власності на житло, виданого виконкомом Мукачівської міської Ради народних депутатів за НОМЕР 1, квартира АДРЕСА 1 дійсно належить на праві спільної сумісної власності ОСОБА 1 та ОСОБА 2. Згідно зі свідоцтвом про смерть НОМЕР 2, виданого відділом реєстрації актів цивільного стану Мукачівського міського управління юстиції, ОСОБА 2 помер ІНФОРМАЦІЯ 1.

Згідно з інформаційною довідкою Мукачівського міжрегіонального бюро технічної інвентаризації та експертної оцінки за НОМЕР 3 квартира АДРЕСА 1 зареєстрована на праві спільної сумісної власності за ОСОБА 1 та ОСОБА 2 на підставі свідоцтва про право власності, виданого згідно з рішенням МВК НОМЕР 1. Як

⁹⁵ Гурвич, М. А. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. А. Гурвич // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 9.

⁹⁶ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 228.

вбачається з матеріалів справи, пояснень позивача та представника Мукачівського МЕТІ та ЕО, розмір часток ОСОБА 1 та ОСОБА 2 у їхній спільній сумісній власності на квартиру за їхньою домовленістю або за рішенням суду не встановлювався. Таким чином, відповідно до ч. 2 ст. 370 ЦК України суд вважає частки ОСОБИ 1 та ОСОБИ 2 рівними, а тому вони становлять по $\frac{1}{2}$ частини зазначеної квартири. Виходячи з наведеного, суд вирішив, що позов ОСОБА 1 підлягає до задоволення повністю⁹⁷.

Отже, в описаній справі суд першої інстанції використовував презумпцію рівності часток у спільній сумісній власності (ч. 2 ст. 370 та ч. 2 ст. 372 ЦК України) у відносинах щодо поділу майна, яке перебуває в спільній сумісній власності (ч. 2 ст. 372 ЦК України). Він встановив за допомогою доказів факти-підстави дії презумпції: факт перебування майна у спільній сумісній власності, факт поділу майна, а також встановив відсутність фактів спростування цієї презумпції: відсутність домовленості між співвласниками або рішення суду про встановлення іншого розміру часток на житло. Тому суд правомірно поставив презюмований факт — рівність часток майна, що перебуває у спільній сумісній власності в обґрунтування судового рішення, де визначив розмір часток подружжя на квартиру згідно з дією вказаної презумпції та зобов'язав БТІ провести державну реєстрацію права власності цієї квартири у визначених частках.

Таким чином, правові презумпції, як вважають представники юрисдикційного напрямку, мають значення тільки для процесу доказування у судових справах. Сфера її застосування чітко локалізована — презумпції використовуються у процесі доказування для прийняття рішень та як прийом (правило) зміни обов'язку доказування. Правова презумпція є встановленим у законі прийомом, в силу якого певний юридичний факт (презюмований факт) вважається встановленим, якщо доведений інший певний факт чи факти (підстава презумпції).

На нашу думку, погляд представників юрисдикційного напрямку на місце та роль правових презумпцій є найбільш аргументованим. Позиції авторів, які розглядають правові презумпції в якості норми права чи встановленого юридичного факту або як частину загальних презумпцій є не настільки аксіоматичними, щоб вважати їх правильними. Природа правової презумпції повинна розглядатися тільки у поєднанні із юрисдикційною діяльністю. Такий

⁹⁷ Рішення Мукачівського міжрайонного суду від 03.01.2007 р. по цивільній справі за № 2–243/2007 [Електронний ресурс] Єдиний державний реєстр судових рішень. — URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=200:1:4169019183632159>.

підхід більш адекватно буде відображати значення правових презумпцій у сфері права.

Отже, автори повністю підтримують тих вчених, які вважають, що правова презумпція є виключно правовим явищем, яке має значення тільки для юрисдикційного процесу, де безспірно проявляється така її функція, як вплив на обов'язки доказування у судовій справі. Такий погляд на роль правових презумпцій слід визнати найбільш обґрунтованим, оскільки пов'язаний з їхніми безпосередніми функціями.

§ 2 Співвідношення доказових презумпцій з правовими презумпціями

Визначившись зі сферою використання правових презумпцій, можна говорити, що рамки (місце) використання доказових презумпцій обмежені розглядом судових справ у судових органах (в нашому випадку — цивільних справ у судах загальної юрисдикції). Проте місце та роль доказових презумпцій в процесі розгляду цивільної справи повинно диференціюватися у відношенні до місця та призначення правових презумпцій в цілому, адже доказові презумпції є частиною правових. Визначення цього і буде показувати співвідношення між ними.

Для визначення такого співвідношення слід розібратися з такими завданнями:

1) визначитися з багатоманітною термінологією, яка використовується щодо категорії «правові презумпції». Адже така ситуація робить науково-нестабільним дефініцію цієї правової категорії, що аж ніяк не сприяє визначеності наукових досліджень. На думку деяких авторів, це зумовлено недостатньо розвиненою теорією правових презумпцій⁹⁸. На наш погляд, це більше пов'язано з різноманітними підходами щодо розуміння природи правових презумпцій та приписування не властивих їм функцій;

2) визначити зміст поняття *правові презумпції* та зміст поняття *доказові презумпції*, де останнє буде проводитися з врахуванням класифікації правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні. Необхідність визначення змісту доказових презумпцій через вказану класифікацію пояснюється тими функціями, що

⁹⁸ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 9.

виконують матеріально-правові та процесуальні презумпції в цивільному процесі та співставлення їх з функціями саме доказових презумпцій.

При аналізі наукової літератури можна спостерігати, що стосовно «правової презумпції» вживаються два родові терміни як синоніми: «припущення» та «презумпція». Вказані терміни є базовими, оскільки до них в подальшому додають різноманітні прикметники, що покликані показати функціональні особливості певних презумпцій.

Якщо взяти до уваги такий термін, як «припущення», то можна виділити такі варіанти використання цього терміна щодо правових презумпцій:

- 1) припущення⁹⁹;
- 2) доказові припущення¹⁰⁰;
- 3) законні припущення¹⁰¹;
- 4) правові припущення¹⁰²;
- 5) юридичні припущення¹⁰³.

У другому випадку, якщо говорити про використання такого базового терміна, як «презумпція» існують теж різноманітні варіанти:

- 1) презумпція¹⁰⁴;
- 2) доказова презумпція¹⁰⁵;
- 3) законна презумпція¹⁰⁶;
- 4) легальна презумпція¹⁰⁷;
- 5) правова презумпція¹⁰⁸;

⁹⁹ Штейнберг, А. Предположение как доказательство в гражданском процессе / А. Штейнберг // Советская юстиция. — 1940. — № 13. — С. 11.

¹⁰⁰ Клейнман, А. Ф. Советский гражданский процесс / А. Ф. Клейнман. — М.: МГУ, 1954. — С. 186.

¹⁰¹ Штутин, Я. Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М.: Госюриздат, 1963. — С. 85–86.

¹⁰² Мохов, А. А. Теория и практика использования медицинских знаний в гражданском судопроизводстве России / А. А. Мохов. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 243.

¹⁰³ Воложанин, В. П. Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Воложанин Виталий Петрович. — Свердловск, 1953. — С. 38.

¹⁰⁴ Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 5.

¹⁰⁵ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М.: Городец, 2004. — С. 213.

¹⁰⁶ Тарбагаева, Е. Б. Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания / Е. Б. Тарбагаева // Правоведение. — 1982. — № 3. — С. 55–58.

¹⁰⁷ Петрухин, И. Л. Внутреннее убеждение суда и правовые презумпции / И. Л. Петрухин // Советское государство и право. — 1964. — № 3. — С. 63–71.

- 6) формальна презумпція¹⁰⁹;
- 7) юридична доказова презумпція¹¹⁰.

Вище було відзначено, що термін «презумпція» є похідним від більш родового терміна «припущення». Використання останнього терміна для позначення правової категорії «правова презумпція», на наш погляд, буде вводити плутанину щодо можливих сфер її застосування (як правових, так і позаправових). Як правильно відзначив Ю. О. Серіков, використання терміна «презумпція» несе в собі більш юридичне навантаження¹¹¹. Щодо вживання таких прикметників, як «законний», «юридичний», «правовий», «формальний», «легальний» щодо терміна «презумпція», то це показує тільки одне: презумпція буде мати *юридичне значення* тільки в тому разі, якщо вона закріплена в нормах права. Тому об'єднуючим прикметником, на нашу думку, повинен стати «правовий», оскільки він вказує на одну із суттєвих ознак правових презумпцій — необхідність їхнього нормативного закріплення. Крім того, термін «правова презумпція» є одним з найбільш часто використовуваних термінів в юридичній науці.

Якщо співставити зміст термінів «правова презумпція» та «доказова презумпція», то вважати їх синонімами не можна. Як зазначає В. К. Бабаєв, *правова презумпція* — це закріплене в нормах права припущення про наявність чи відсутність юридичних фактів, яке базується на зв'язку між ними і наявними фактами та підтверджене попереднім досвідом¹¹². Подібне до такого визначення правових презумпцій дають й інші науковці¹¹³, де думка може бути зведена до

¹⁰⁸ Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве / под ред. И. В. Решетниковой. — М.: Норма, 2004. — С. 12.

¹⁰⁹ Петрухин, И. Л. Внутреннее убеждение суда и правовые презумпции / И. Л. Петрухин // Советское государство и право. — 1964. — № 3. — С. 63–71.

¹¹⁰ Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 45–55.

¹¹¹ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — С. 9.

¹¹² Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 14.

¹¹³ Вукот, М. А. Гражданский процесс России: [учебн.] / М. А. Вукот, И. М. Зайцев. — М.: Юрист, 1999. — С. 165; Воложинин, В. П. Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Воложинин Виталий Петрович. — Свердловск, 1953. — С. 5; Каминская, В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / В. И. Каминская. — М.-Л., 1948. — С. 5; Нахова, Е. А. Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 48.

єдиного знаменника: правова презумпція — це припущення про наявність чи відсутність певних юридичних фактів без доведення, що виводиться з інших доказаних фактів.

Правові презумпції можуть бути поділені на матеріально-правові та процесуальні, де вказані види презумпцій виконують різні функції в цивільному процесі. Відзначимо, що класифікація презумпцій на матеріально-правові та процесуальні є одною із складніших класифікацій для науки цивільного процесу. Складність цієї класифікації полягає у тому, що відсутні єдині підходи щодо критеріїв такої класифікації презумпцій. Крім того, її проводять автори, які займають діаметрально протилежні позиції стосовно юридичної природи самої презумпції¹¹⁴, а це кладе свій відбиток не тільки на критерії класифікації, але і на те значення (функції), яким наділяються матеріально-правові та процесуальні презумпції. Останній факт до уваги не береться багатьма науковцями, які критикують ті чи інші підходи, пов'язані з класифікацією презумпцій на матеріально-правові та процесуальні. А це, у свою чергу, зумовлює нанесення одного підходу на інший, викликаючи заплутування ситуації ще більше. Так, Н. С. Караніна, розглядаючи презумпції у якості «правового припису», що впливає на суспільні відносини поряд з нормою права, аргументує класифікацію презумпцій на матеріально-правові та процесуальні з позицій матеріально-правового напрямку, що призводить до висновків виконання матеріально-правовою презумпцією функцій наявного *юридичного факту*¹¹⁵. Такий висновок можна зробити, аналізуючи окреслене нею значення матеріальної презумпції, яка стосується невизначеного кола осіб¹¹⁶. Таким чином, поняттям «правовий припис» як нормативним регулятором охоплюється поняття «юридичний факт», що абсолютно не полегшує вивчення цієї класифікації презумпцій.

Наведені причини, які ускладнюють вироблення єдиних підходів щодо класифікації презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, стимулюють у деяких авторів бажання приєднатися тільки до певного підходу без будь-якої аргументації лише з мотивів чіткості та зрозумілості цього підходу. Так, Ю. О. Серіков підтримує галузевий критерій у класифікації презумпцій на матеріально-правові та

¹¹⁴ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 49–58; *Ойгензихт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 24–33.

¹¹⁵ *Каранина, Н. С.* Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 80.

¹¹⁶ Там же.

процесуальні, запропонований В. К. Бабаєвим, оскільки це допоможе уникнути проблеми невизначеності термінів, коли різні вчені наділяють одне й те ж саме поняття різним *змістом* (виділено нами — *Авт.*)¹¹⁷. Це викликає порозуміння, але аж ніяк не відповідає на поставлене питання.

Важко виділити які-небудь підходи в питанні класифікації презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, оскільки аргументація таких підходів у кожного буває різною. Але тим не менше можна виокремити два основні напрямки стосовно вказаної класифікації.

Перший підхід заперечує необхідність виділення матеріально-правових та процесуальних презумпцій, а говорить тільки про одну презумпцію, яка має матеріальну та процесуальну сторону¹¹⁸. Говорячи про презумпцію із зазначених позицій, Я. Л. Штутін зазначає, що кожна презумпція, незалежно від того, в якій нормі права вона передбачена (матеріальній чи процесуальній), має дві сторони: матеріальну, яка дає можливість зрозуміти мотив законодавця, яким він керувався, запроваджуючи норму права, де відображена презумпція, та процесуальну, яка дає можливість суду дати правильний напрямок розгляду справи, правильно вирішити питання про предмет доказування, про розподіл обов'язків доказування¹¹⁹. Вказаний підхід, на нашу думку, абсолютно не розкриває матеріального значення презумпції у процесі правозастосування, адже для суду та осіб, які беруть участь у справі, мотив (чи мотиви) законодавця, якими він керувався, приймаючи норму права, буде мати значення тільки для тлумачення змісту норми права, але не для усвідомлення змісту функцій презумпцій, що закріплені в цій нормі.

Другий підхід представлений більшістю вчених (М. Г. Авдюков, В. К. Бабаєв, О. В. Баулін, Н. С. Караніна, В. А. Ойгензіхт, Ю. О. Серіков тощо), які зазначають необхідність виділення матеріально-правових та процесуальних презумпцій, оскільки вони виконують різні *функції* у процесі правового регулювання. Вихідним моментом у класифікації правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні є поділ галузей права на галузі матеріального та процесуального права. Так, В. К. Бабаєв вважає, що матеріально-правова презумпція спрямована на вирішення справи по суті, бо

¹¹⁷ Серіков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Серіков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 40.

¹¹⁸ Штутин, Я. Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 98–99.

¹¹⁹ Там же. — С. 99–100.

міститься у нормі, яка своєю дією охоплює суспільні відносини, що набули спірного характеру. Процесуальна презумпція спрямована на застосування норм матеріального права¹²⁰. Щоправда, слід одразу вказати, що вчений говорить не стільки про матеріально-правові та процесуальні презумпції, скільки про їхнє матеріальне та процесуальне значення. Але видно, що це є підставою для класифікації презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, оскільки В. К. Бабаєв у подальшому зазначає, що існують презумпції, яким притаманні як матеріальне, так і процесуальне значення (презумпція вини) у той час, як інші презумпції наділені тільки процесуальним значенням (презумпція об'єктивності суду)¹²¹. В основному вказаний підхід фактично висвітлюється у працях усіх учених, які розглядають питання класифікації презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, лише різняться підходи щодо матеріального значення матеріально-правової презумпції¹²².

Якщо ж виходити з раніше зайнятої нами позиції щодо аргументованості юрисдикційного напрямку дослідження природи правових презумпцій, то можна зробити такі висновки щодо суті та значенні матеріально-правових та процесуальних презумпцій:

1) матеріально-правова презумпція здійснює вплив на вирішення справи по суті і тим самим обумовлює застосування норми, в якій виражена. Презюмований факт, в силу того, що передбачений нормою матеріального права, має матеріально-правовий характер. Він входить у коло обставин цивільної справи, встановлення яких дасть змогу суду правильно вирішити справу. Причому, для винесення обґрунтованого та законного рішення суду необхідне встановлення усіх юридично значимих обставин справи, в тому числі й презюмованого факту. У цьому й проявляється матеріальне значення матеріально-правової презумпції. Крім того, така презумпція впливає на предмет доказування, перерозподіляє обов'язки доказування, що охоплюється її процесуальним значенням;

2) процесуальна презумпція позбавлена матеріально-правового значення. Презюмований факт носить процесуальний, а не матеріальний характер, тому така презумпція не впливає на вирішення справи по суті. Головне, що вказана презумпція не здійснює функцію перерозподілу обов'язків доказування між сторонами, але в нормі

¹²⁰ *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 54.

¹²¹ Там же. — С. 57–58.

¹²² *Ойгензихт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 26–31.

права, де вона міститься чітко визначається суб'єкт, що зобов'язаний спростувати презюмований факт (у презумпції неповажності причин неяви у судові засідання (ст. 169 ЦПК України) визначаються суб'єкти, що повинні доказати зворотне (наприклад, ст. 232 ЦПК України). Процесуальні презумпції забезпечують належну процедуру розгляду цивільної справи¹²³.

Зміст терміна «доказові презумпції» в науці цивільного процесу має неоднозначне тлумачення, хоча він і використовується впродовж тривалого часу. Це звичайно ускладнює вивчення цього правового явища та не дає можливості адекватно застосовувати цей термін в наукових дослідженнях. Причина, за якою зміст доказових презумпцій розкривається неоднозначно, полягає у тому, що існують різні підходи стосовно їхнього функціонального призначення у цивільному судочинстві, яке прямо пов'язане з класифікацією правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні.

Можна виділити два підходи у розумінні змісту доказових презумпцій: широкий та вузький. *Широкий підхід* у зміст доказових презумпцій включає будь-які презумпції, що використовуються в діяльності суду при вирішенні цивільних справ¹²⁴, а *вузький підхід* під доказовими презумпціями розуміє тільки такі презумпції, що здійснюють функцію перерозподілу обов'язків доказування між сторонами цивільного процесу¹²⁵.

Під час розгляду цивільної справи дійсно існують презумпції, що проводять перерозподіл обов'язків доказування між сторонами всупереч дії загального правила розподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи (напр., презумпція вини). У цьому контексті доказову презумпцію називають спеціальним правилом, що

¹²³ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 41.

¹²⁴ Ванеева, Л. А. О вероятности в гражданском судопроизводстве / Л. А. Ванеева // Правоведение. — 1969. — № 2. — С. 90–97; Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 45–55.

¹²⁵ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 235; Гражданский процесс : [учебн.] / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. — М. : ПБОЮЛ, 2000. — С. 223–224; Девицкий, Э. И. О некоторых вопросах распределения обязанностей доказывания в российском гражданском процессе / Э. И. Девицкий // Академический юридический журнал. — 2006. — № 1. — С. 25–35; Луспенник, Д. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України / Д. Луспенник // Право України. — 2005. — № 8. — С. 56–60; Нахова, Е. А. Роль презумпцій и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 67–68.

застосовується замість загального правила розподілу обов'язків доказування, при якому під час доведення певного складу юридичних фактів можливий висновок про існування іншого пов'язаного з ним факту¹²⁶. Категорія доказової презумпції, як зазначає О. О. Нахова, полягає у тому, що при особливій складності доказування певного факту закон звільняє сторону від цього обов'язку, якщо доказаний інший факт, а обов'язок доказування протилежного факту покладається на іншу сторону¹²⁷. Те, що доказова презумпція проводить перерозподіл обов'язків доказування між сторонами, чудово ілюструється багатьма авторами на окремих випадках дії доказових презумпцій¹²⁸.

Але поряд з тими презумпціями, що проводять перерозподіл обов'язків доказування між сторонами в цивільному процесі виділяють презумпції, які вказану функцію не здійснюють. Наприклад, презумпція об'єктивності суду, що розглядає цивільну справу. Вказана презумпція не діє у матеріальних відносинах між сторонами стосовно доведення тих обставин цивільної справи, які будуть впливати на вирішення їхнього спору про право, а у процесуальних відносинах між судом та стороною, яка намагається спростувати презумований факт об'єктивності суду, що встановлений нормою закону. Твердження сторони, що суддя має заінтересованість у результатах розгляду справи, повинно бути ним же доведено і протилежна сторона у встановленні такого факту ніякої участі не бере, оскільки норми закону жодного *обов'язку* доказування цього факту для неї не передбачили. Поведінка сторони у доведенні факту заінтересованості судді повністю охоплюється дією загального правила розподілу обов'язків доказування між сторонами, де сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається (ч. 1 ст. 60 ЦПК України). Використання спеціального правила, що перерозподіляє обов'язки доказування обставин цивільної справи між сторонами, в цьому прикладі не потрібне.

Таким чином, представники широкого підходу розуміння змісту доказових презумпцій включають у цей термін як презумпції, що

¹²⁶ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 228.

¹²⁷ Нахова, Е. А. Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 66.

¹²⁸ Девецкий, Э. И. О некоторых вопросах распределения обязанностей доказывания в российском гражданском процессе / Э. И. Девецкий // Академический юридический журнал. — 2006. — № 1. — С. 25–35; Треушников, М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М. : Городец, 2004. — С. 64–65.

обумовлюють перерозподіл обов'язків доказування між сторонами, так і ті презумпції, що такої функції не здійснюють. Головне, що вони використовуються судом в процесі розгляду цивільної справи. У такому разі між доказовою презумпцією та правовою презумпцією ставиться знак рівності, бо вони використовуються в одній сфері: сфері юрисдикційної діяльності і цим поняттям охоплюються як матеріально-правові, так і процесуальні презумпції. Ті ж автори, які розглядають доказові презумпції в якості спеціального правила, що перерозподіляє обов'язки доказування між сторонами всупереч дії загального правила зміст доказових презумпцій зводять тільки до матеріально-правових, бо процесуальні презумпції своєю дією охоплюються загальним правилом розподілу обов'язків доказування, тому немає потреби застосовувати спеціальне правило.

Характерним є те, що широкий підхід розуміння змісту доказових презумпцій формувался при вивченні такого процесуального інституту, як предмет доказування, де зверталася увага на *обставини, які не підлягали доведенню*, серед котрих виділяли презумовані факти¹²⁹. У той час як вузьке розуміння змісту доказових презумпцій виводилося при описуванні *правила розподілу обов'язків доказування* між сторонами в цивільному процесі, де представники цього підходу наголошували, що доказова презумпція не звільняє від обов'язку доказування, він тільки перерозподіляється¹³⁰.

Слід відмітити ще одну особливість тих презумпцій, що проводять перерозподіл обов'язків доказування сторін та презумпцій, які цієї функції не здійснюють: перші містять в своїй конструкції презумований факт матеріально-правового характеру, а другі — презумований факт процесуально-правового характеру. Ця специфіка має значення тим, що окремі автори прямо вказують, що ті норми матеріального права, які покладають доказування факту на певну сторону, традиційно розглядаються як доказові презумпції¹³¹.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку науки цивільного процесуального права склалися неоднозначні підходи щодо розуміння змісту доказових презумпцій, а відтак — і визначення їхніх функцій та місця у системі правових презумпцій. Науковці, які представляють широкий або вузький підхід розуміння змісту доказових презумпцій,

¹²⁹ Гурвич, М. А. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. А. Гурвич // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 9.

¹³⁰ Треушников, М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М.: Городец, 2004. — С. 62–71.

¹³¹ Авдюков, М. Г. Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе / М. Г. Авдюков // Советское государство и право. — 1972. — № 5. — С. 48.

коментуючи праці один одного, виходять зі своїх позицій того, що вони вкладають у зміст цього правового явища (одні, говорячи про доказові презумпції, мають на увазі правові презумпції у цілому, а інші при розкритті доказових презумпцій обмежують свої судження тільки матеріальними презумпціями). Це може викликати непорозуміння між ними та неоднозначне застосування їхнього наукового матеріалу іншими авторами. Крім того, це не сприяє стабільності використовуваного терміна «доказові презумпції» у науці цивільного процесуального права. Тому необхідно чітко визначитися з тим, що треба вкладати в зміст цього поняття.

На нашу думку, під доказовою презумпцією не варто розуміти всі презумпції, що використовуються в доказовому процесі під час розгляду цивільної справи у суді. Дійсно, функціональне призначення матеріально-правових та процесуальних презумпцій різне, а тому охоплювати їх одним терміном — «доказові презумпції» — не слід, так як значна частина науковців доказову презумпцію пов'язують з функцією перерозподілу обов'язків доказування між сторонами. У їхнє розуміння доказової презумпції процесуальні презумпції ніяким чином входять не будуть в силу іншого їхнього функціонального призначення.

Досліджуючи багатоманітні прикметники, що вживаються поряд з терміном «презумпція», Ю. О. Серіков такі з них, як «легальний», «правовий», «формальний», «законний» вважає стилістичними синонімами¹³². Але такий прикметник, як «доказовий», він вважає словом, яке у вищевказаний синонімічний ряд не входить, бо має інше змістове наповнення¹³³. Отже, навіть з точки зору лінгвістичної термінології не можна ставити знак рівності між правовими презумпціями та доказовими, як це роблять представники широкого підходу розуміння змісту доказових презумпцій. Крім того, як вище було зазначено, окремі науковці вважають, що доказові презумпції закріплюються нормами матеріального права, а це прямо вказує на такий вид правових презумпцій, як матеріально-правові презумпції. Тому *в зміст доказових презумпцій необхідно включати тільки матеріально-правові презумпції*, а процесуальні презумпції треба розглядати окремо від доказових.

Таким чином, правова презумпція, використовуючись в цивільному процесі, являє собою припущення про існування одного юридичного факту (презюмованого факту) без доведення при

¹³² Серіков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Серіков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 9.

¹³³ Там же.

доведенні інших юридичних фактів (фактів–підстав дії презумпції), що перебувають в об'єктивному взаємозв'язку з фактом, що припускається. Якщо вказана презумпція проводить перерозподіл обов'язків доказування між сторонами, то перед нами буде доказова презумпція: одна сторона повинна доказати факти–підстави дії презумпції, щоб суд міг зробити висновок про існування презюмованого факту, а протилежна сторона повинна доказати факт, який спрямований на спростування висновку суду, тобто встановленні презюмованого факту. Така доказова презумпція є матеріально-правовою. Якщо ж правова презумпція тільки вказує на суб'єкт спростування презюмованого факту і жодного обов'язку щодо доведення фактів–підстав дії презумпції не покладає на протилежну сторону, то перед нами процесуальна презумпція, яка не проводить перерозподілу обов'язків доказування між сторонами.

Глава 2. Сутність доказових презумпцій у цивільному процесі

З метою виявлення сутності доказових презумпцій у цивільному судочинстві нам необхідно розкрити їхні ознаки та структуру. Чітко визначена позиція з питань, які ж саме ознаки характеризують доказові презумпції та в чому виражається їхня структура, дасть змогу вирішити як теоретичні, так і прикладні завдання, які пов'язані із використанням доказових презумпцій. У першому випадку визначення ознак доказових презумпцій дасть змогу зрозуміти суть цього правового явища (його змістовне навантаження) та розмежувати доказові презумпції від інших подібних правових явищ (наприклад, правових фікцій), а також допоможе розібратися з деякими питаннями класифікації доказових презумпцій. У другому випадку визначення та аналіз структурних елементів доказової презумпції дасть змогу побачити її внутрішню конструкцію, специфіка якої буде обумовлювати наявність ряду функцій доказових презумпцій. У свою чергу, виділення та процесуально-правова характеристика функцій доказових презумпцій покаже нам, яке місце вони займають під час розгляду та вирішення цивільних справ.

У прикладному плані належне розуміння ознак та структурних елементів доказових презумпцій буде сприяти розробці ефективного механізму дії доказової презумпції у ході розгляду та вирішення конкретної цивільної справи. Крім того, чіткий аналіз структурних елементів доказових презумпцій дасть змогу правильно встановлювати

та співставляти обставини цієї справи, де має місце використання власне доказової презумпції. А розуміння функцій доказової презумпції буде показувати характер поведінки сторін та інших осіб, які беруть участь в розгляді справи, а також суду в процесі встановлення обставин цивільної справи, де проявляє свою дію доказова презумпція.

Отже, усвідомлення сутності доказових презумпцій покликано вирішити не тільки теоретичні, але і практичні завдання цивільного судочинства.

§ 1. Характерні ознаки доказових презумпцій

З метою належного визначення ознак доказових презумпцій, що використовуються в цивільному процесі, необхідно усвідомлювати їх логічну та правову сторони.

Доказова презумпція, як і багато інших правових явищ, тісно пов'язана з питаннями логіки, що і дає можливість виділити в них поряд з правовою і логічну сторону. Багато науковців виділяють в правових, а відтак і у доказових презумпціях, логічну та правову сторону¹³⁴.

З *логічних позицій* доказову презумпцію можна визначити як припущення про наявність чи відсутність певних предметів (явищ) при наявності інших предметів (явищ) у силу їхнього об'єктивного взаємозв'язку, який підтверджений попереднім життєвим досвідом¹³⁵. Характерним є те, що способом утворення будь-якої презумпції, у тому числі й доказової, з точки зору законів логіки, є неповна індукція¹³⁶. Саме індуктивна властивість явищ, що лежать в основі презумпції і зумовила виділення певних ознак, що характеризують доказову презумпцію.

¹³⁴ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 5–19; *Каранина, Н. С.* Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 36–59; *Сериков, Ю. А.* Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 15–18 та ін.

¹³⁵ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 12.

¹³⁶ Там же. — С. 10.

Правова сторона доказових презумпцій виражається у тому, що вони використовуються в юрисдикційній діяльності правозастосовчих органів для прийняття рішень в судових справах.

Ознакам доказових презумпцій, що використовуються у цивільному процесі, присвячено ряд досліджень. Можна виділити праці В. К. Бабаєва¹³⁷, О. В. Бауліна¹³⁸, В. А. Ойгензіхта¹³⁹, Ю. О. Серікова¹⁴⁰, О. В. Федотова¹⁴¹ та ін. Слід вказати, що окремі автори, говорячи про ті чи інші ознаки презумпцій, мають на увазі саме правові, а не доказові презумпції, тобто говорять про презумпції в цілому (В. К. Бабаєв, Ю. О. Серіков тощо). Тому, звертаючи увагу на ці ознаки та відштовхуючись від них, необхідно буде визначити, яке відношення вони мають саме до доказових презумпцій.

Логічна сторона доказових презумпцій тотожна логічній стороні правових презумпцій, так як, з точки зору формальної логіки, механізм формування правових та доказових презумпцій єдиний: вони будуються на підставі загального припущення, виступаючи одним із його видів, де закономірний взаємозв'язок між певними речами, явищами матеріального світу дає можливість робити ймовірні висновки. Тому висловлене щодо ознак логічної сторони правових презумпцій може бути успішно використано для аналізу логічної сторони доказових презумпцій.

Логічні ознаки доказових презумпцій суперечок у наукових колах не викликають, оскільки склалися єдині підходи щодо їхньої логічної природи. Як відзначає Ю. О. Серіков, коли презумпції розглядалися у рамках формальної логіки, то особливих спорів у літературі це не викликало (хіба що суперечки ведуться щодо використання понятійного апарату)¹⁴².

Багато авторів, які займаються аналізом логічної сторони презумпцій виділяли низку ознак, що, на їхню думку, є істотними для розуміння сутності цього правового явища¹⁴³. Аналіз їхніх поглядів щодо цього питання дає можливість виділити ознаки, що притаманні

¹³⁷ Там же. — С. 5–19.

¹³⁸ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 214–224.

¹³⁹ Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 22–42.

¹⁴⁰ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 1–18.

¹⁴¹ Федотов, А. В. Использование оценочных презумпций в процессе доказывания / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2002. — № 5. — С. 87–96.

¹⁴² Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 15.

доказовим презумпціям та розкривають їхню логічну природу. Можна вказати на такі *ознаки логічної сторони доказових презумпцій*, що використовуються у цивільному процесі:

1. Судження в доказових презумпціях про наявність чи відсутність юридично значимого факту має *індуктивний* характер. Вказану ознаку виділяють багато науковців¹⁴⁴.

Якщо певне явище спостерігається в деяких випадках, то можна зробити припущення, що воно буде присутнє й у інших випадках цієї групи. Виходимо з конкретного до загального, де все, що притаманне за підрахунками для цілої групи або роду предметів (явищ), властиве окремо взятому предмету чи явищу цієї групи (роду), якщо вони розвивалися в аналогічних умовах. Так, якщо згрупувати численні випадки набуття права власності на річ, то не можна вважати, що набуття такого права проходило незаконним чином, порушуючи права контрагента чи інших осіб. Ці індуктивні судження на підставі спостереження на практиці за випадками набуття права власності на речі дали змогу закріпити презумпцію правомірності набуття права власності в цивільному законодавстві України (ч. 2 ст. 328 ЦК України);

2. Наявність у доказових презумпціях *причинно-наслідкового зв'язку* між презюмованим фактом та фактами–підставами (чи фактом–підставою) дії презумпцій. Ця ознака в теорії цивільного процесу не заперечується¹⁴⁵. Значення цієї ознаки полягає в тому, що *сама вона і дає можливість робити індуктивне судження про існування презюмованого факту*. Можливість робити висновки про причини явищ (предметів) або самі явища (предмети) і особливо розповсюджувати їх на нові предмети чи явища, подібні до тих, що стали підставою для судження, визначається, насамперед, об'єктивним загальним зв'язком предметів та явищ матеріального світу. Мова йде про їхню взаємозалежність. Так, у безпосередньому причинно-

¹⁴³ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 12; *Сериков, Ю. А.* Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 1–6.

¹⁴⁴ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 12; *Веденев, Е. Ю.* Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве / Е. Ю. Веденев // Государство и право. — 1998. — № 2. — С. 43; *Каранина, Н. С.* Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 51; *Штутин, Я. Л.* Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 84.

¹⁴⁵ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 7.

наслідковому зв'язку перебувають між собою факт відсутності вини перевізника (презюмований факт) при нестачі вантажу та факти, які свідчать про цілісність і справність тари без слідів її розпакування в дорозі (факт–підстава дії доказової презумпції). Якщо тара ціла та в дорозі не була розпакована, вказувати на вину перевізника стосовно нестачі товару немає об'єктивних підстав, що й дало змогу закріпити доказову презумпцію відсутності вини перевізника в ч. 1 ст. 178 Кодексу торговельного мореплавства України;

3. Конструкція фактів юридичного складу доказових презумпцій відображає *усталений порядок* між такими фактами. Про таку ознаку презумпції говорять такі вчені, як В. К. Бабаєв¹⁴⁶, В. І. Камінська¹⁴⁷ та ін. Усталений порядок говорить про стабільність взаємозв'язків певних предметів (явищ). Значення цієї логічної ознаки полягає у тому, що *саме вона дає можливість ті чи інші припущення включати в правову сферу в якості доказових презумпцій* і робити висновки про наявність певного факту при доведенні іншого факту (фактів).

Багато обставин, які представлені в людській поведінці, мають властивість повторюватися, набуваючи характер закономірності¹⁴⁸. Одноманітність життєвих процесів у доказових презумпціях виражає найбільш звичайний порядок речей та явищ¹⁴⁹, що і дає підставу вважати їх наявними без доведення. Якщо доведена одна обставина, зв'язок якої з іншою обставиною підтверджений *повсякденною людською практикою*, то можна з достатніми підставами судити про існування останньої обставини. Найбільш очевидним прикладом для такого твердження є доказова презумпція добросовісності учасників цивільного обігу (ч. 5 ст. 12 ЦК України). Людська практика свідчить, що у більшості випадків, коли учасники цивільного обігу вступають у відносини між собою, то вони абсолютно не мають на меті ввести в оману чи іншим чином порушити інтереси свого контрагента.

Доказова презумпція повинна відображати такий причинно-наслідковий зв'язок між презюмованим фактом та фактами–підставами дії презумпції, який повинен бути притаманним для усіх явищ одного класу, а не тільки одиничного явища. В протилежному випадку це не дасть нам змогу без доведення цього факту робити індуктивне судження про його наявність чи відсутність.

¹⁴⁶ Там же. — С. 9.

¹⁴⁷ Каминская, В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / В. И. Каминская ; отв. ред. Н. Н. Полянский. — М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1948. — С. 6.

¹⁴⁸ Там же.

¹⁴⁹ Тарбагаева, Е. Б. Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания / Е. Б. Тарбагаева // Правоведение. — 1982. — № 3. — С. 55.

Доказові презумпції передбачають *стійкий* причинно-наслідковий зв'язок між презюмованим фактом та фактами-підставами дії доказової презумпції в силу їхнього закономірного характеру. Така закономірність дає можливість говорити про об'єктивний характер причинно-наслідкового зв'язку між презюмованим фактом та фактами-підставами дії доказової презумпції¹⁵⁰. Ці об'єктивні, стійкі, часто повторювані взаємозв'язки підтверджені тривалими спостереженнями та узагальненнями життєвого досвіду;

4. Доказові презумпції в цивільному процесі носять *вірогідний характер*. Ця ознака логічної сторони доказових презумпцій не настільки загальноприйнята, як попередні. Більшість вчених виділяють таку ознаку¹⁵¹, але є такі, що її опосередковано заперечують¹⁵². Так, М. І. Ткачев вказує, що презумпція, маючи законодавче закріплення, не дає можливості суду щось припускати. На нашу думку, така позиція є не достатньо обґрунтованою, оскільки автор не виділяє значення деяких ознак доказових презумпцій. Так, у цьому твердженні має місце переплетення двох ознак доказових презумпцій: вірогідний характер презумпції як ознака логічної сторони та необхідність закріплення в нормі права як ознака правової сторони (про неї мова піде нижче — *Авт.*). Ознаки логічної сторони доказових презумпцій мають значення для того, щоб законодавець тим чи іншим випадкам надавав юридичну силу доказових презумпцій, закріпивши це у відповідній нормі права. На це звертав увагу В. К. Бабаєв, говорячи про презумпції як логічну основу юридичних норм¹⁵³. У той час закріплення презумпції у нормі права надає їй обов'язковий характер для суду, який розглядає цивільну справу, де в предметі доказування закріплюється презюмований факт. Саме тому, така ознака доказових презумпцій, як вірогідність, є істотною, що характеризує сутність цієї правової категорії.

Значення цієї логічної ознаки — вірогідний характер доказової презумпції — полягає у тому, що з неї *виводиться ознака, яка характеризує правову сторону доказових презумпцій* — можливість бути спростованою. Індуктивне судження, яке міститься в доказових

¹⁵⁰ Бабаєв, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 13.

¹⁵¹ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 222; Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 30.

¹⁵² Ткачев, Н. И. Законность и обоснованность судебных постановлений по гражданским делам / Н. И. Ткачев. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — С. 57.

¹⁵³ Бабаєв, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 65.

презумпціях, базується не на вичерпному переліку предметів та явищ одного класу, а тільки на більшості перевірених з них у межах такого класу предметів. Тому й можливі випадки, для яких таке судження не буде характерним (наприклад, змінилися умови формування явища або предмету чи змінилися їхні ознаки тощо). Це й дає можливість доказовій презумпції спростувати. Так, вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 60 СК України).

Правова сторона доказових презумпцій, на відміну від логічної сторони, є предметом дискусій серед вчених, що не дає можливості навіть за окремими ознаками правової сторони прийти до яких-небудь спільних висновків. На наш погляд, виділення ознак правової сторони доказових презумпцій повинно бути побудовано з врахуванням тих функцій, які вони здійснюють в процесі розгляду та вирішення цивільної справи. Тому до **ознак правової сторони доказових презумпцій** необхідно відносити такі:

1. Доказові презумпції повинні бути **закріплені в нормі права**. Якщо презумпцію в нормі права не відображено, то таке припущення ніколи не зможе впливати на цивільний процес, бо буде позбавлене властивостей *нормативності*. Юридичну силу та можливість суттєво впливати на цивільний процес доказові презумпції отримують тільки в разі їхнього законодавчого закріплення. У цьому й полягає значення цієї ознаки.

Таку ознаку доказової презумпції — необхідність її закріплення в нормах права в якості істотної — визнають не всі вчені¹⁵⁴. Вони, доказові презумпції, які не закріплені в правовій нормі, називають фактичними доказовими презумпціями¹⁵⁵. Деякі автори навіть дають розгорнуту систему фактичних доказових презумпцій, виділяючи в них ті чи інші види за певним критерієм¹⁵⁶.

На наш погляд, теза про існування доказових презумпцій, які не закріплюються нормами права, недостатньо обґрунтована. Багато з тих випадків, що називаються «фактичні доказові презумпції» (напр., несуперечливість доказової інформації, що отримана з різних джерел, з

¹⁵⁴ Васьковський, Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васьковский ; под ред. В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2003. — С. 242; Гражданский процесс : [учебн.] / отв. ред. В. В. Ярков. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — С. 231; Клейнман, А. Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе / А. Ф. Клейнман ; отв. ред. М. А. Гурвич. — М.—Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — С. 47.

¹⁵⁵ Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 51.

¹⁵⁶ Федотов, А. В. Использование оценочных презумпций в процессе доказывания / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2002. — № 5. — С. 87–96.

високою вірогідністю говорить про достовірність такої інформації) виконують абсолютно не ті функції, що доказові презумпції, які закріплені в нормах права. На це вже звертали увагу¹⁵⁷. Відсутність їхнього закріплення у правовій нормі говорить про одну дуже важливу обставину: в своїй конструкції вони не мають ознак логічної сторони, що дали б змогу ввести їх в систему діючих доказових презумпцій. До речі, автори, які відстоюють та описують фактичні доказові презумпції самі вказують на нестійкий характер *причинно-наслідкового зв'язку* фактів конструкції цієї презумпції¹⁵⁸. Напевно, саме тому Ю. О. Сериков зауважив, що використання у науці терміна «фактичні презумпції» є данню традиції¹⁵⁹, бо ставити знак рівності між доказовими презумпціями та фактичними презумпціями за способом впливу на цивільний процес, звичайно, не можна.

Саме тому сутність та вплив на правозастосовчий процес тих різноманітних явищ, які охоплюються збірним поняттям «фактичні презумпції», необхідно досліджувати, але у відриві від доказових презумпцій, щоб не змішувалися поняття.

Доказові презумпції є обов'язковими для суду, який розглядає цивільну справу та для сторін цивільного процесу. Важливим є те, що правові норми, які закріплюють доказові презумпції за своїм характером є *імперативними*. Такий висновок можна зробити, аналізуючи норми, де закріплений обов'язок суду взяти до уваги ту модель поведінки сторони, коли вона буде звільнятися від обов'язку доведення презюмованого факту. Так, суд, що розглядатиме цивільну справу, де застосовуються такі презумпції, обов'язково повинен зробити висновок про існування презюмованого факту при доведенні фактів—підстав (чи факту—підстави) дії презумпції, оскільки таке зобов'язання для нього передбачено законодавцем нормами матеріального права. Процесуальне законодавство не передбачає можливості змінити обов'язок доказування на розсуд суду по-іншому, ніж визначено в нормі права.

Аналізуючи вищевказану ознаку доказових презумпцій, слід пам'ятати, що презумпція може бути закріплена в нормі права прямо, тобто з очевидністю впливати із змісту правової норми, а може бути закріплена опосередковано, що дає підстави говорити про так звані

¹⁵⁷ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 215.

¹⁵⁸ Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 52–54.

¹⁵⁹ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 27.

непрямі презумпції (детальніше про це піде мова у наступному розділі – *Авт.*). Ось чому не можна погодитися з позицією В. В. Масюка, який стверджує, що не зовсім коректно виділяти «презумпції, які не прямо закріплен законом», оскільки так звана правова презумпція, яка непрямо закріплена правовою нормою, є наслідком прояву дії неправових презумпцій у праві¹⁶⁰. Мотиви такого твердження автором обґрунтовуються тим, що однією з ознак правової презумпції є «пряме закріплення нормою права»¹⁶¹.

2. Важливою ознакою доказових презумпцій, на наш погляд, є те, що в доказовій діяльності вони застосовуються *незалежно від волі та бажання учасників процесу*. Така ознака впливає з того, що доказові презумпції закріплені в нормах права, які є імперативні за характером. Виділення цієї ознаки доказової презумпції зустрічається не часто¹⁶².

Доказова презумпція, перерозподіляючи обов'язки доказування між сторонами, містить в собі інформацію про факт, що входить у предмет доказування у цивільній справі. Вибір учасників процесу пов'язаний не з вказівкою на факт, існування якого припускається, а з тими правовими наслідками, які тягне за собою використання доказової презумпції — недоведення цього факту стороною, яка про нього стверджує, та обов'язок спростування цього факту протилежною стороною. Справа в тому, що сторони виступають суб'єктами формування предмета доказування у конкретній цивільній справі, куди в якості факту, що має правове значення, буде входити також презюмований факт. Вказівка на цей факт буде обумовлюватися вибором сторони. Але волею сторін у процесі не можна вирішити питання необхідності доведення чи недоведення цього факту, оскільки норма, яка закріплює доказову презумпцію, має імперативний характер. Як вище ми зазначали, що процесуальне законодавство не передбачає можливості зміни обов'язку доказування на розсуд суду, так це твердження є справедливим щодо сторін — їх волею правила доказування у цивільному судочинстві змінити неможливо. Правда, це не означає, що сторона, в інтересах якої побудована доказова презумпція, не може подати докази на підтвердження презюмованого факту, формуючи, таким чином, доказову базу на захист своїх інтересів; або вона ж, у силу своєї юридичної неграмотності, може

¹⁶⁰ Масюк, В. В. Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Масюк Василь Васильович. — Харків, 2010 — С. 77.

¹⁶¹ Там же.

¹⁶² Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 217.

подати докази, які будуть спростовувати презюмований факт, що діє в її інтересах. Але такі гіпотетичні ситуації на практиці якщо і мають місце, то не часто. Тому це і не буде заперечувати доцільність у виділенні цієї ознаки доказової презумпції як характерної.

3. Презюмоване значення в конструкції доказових презумпцій надається *юридичним фактам матеріально-правового характеру*. Виділення цієї ознаки зумовлено тим вище висловленим розумінням змісту доказових презумпцій, за яким до них належать тільки матеріально-правові презумпції. Наприклад, до презюмованих фактів матеріально-правового характеру з конструкції доказових презумпцій можна віднести вину як умову цивільної відповідальності, правомірність набуття права власності, невідповідність дійсності негативної інформації, що поширена про особу, правомірність укладеного правочину та ін. На наш погляд, така ознака заслуговує на те, щоб її вважати істотною стосовно доказових презумпцій.

Крім того, опосередковано на наявність цієї ознаки вказує одна з функцій доказових презумпцій — функція визначення порядку застосування правової норми, де виражена презумпція і на підставі якої вирішується справа по суті¹⁶³. Сторонам необхідно переконувати суд шляхом доказування в наявності чи відсутності певних юридичних фактів, що склалися в рамках спірних матеріальних правовідносин, бо з доведенням таких фактів і пов'язана аргументація їхніх вимог. Деяким юридичним фактам, що обумовлюють матеріальні правовідносини сторін закон, надає презюмоване значення на користь однієї сторони (ствердження про цей факт без доведення) та всупереч інтересам іншої, що й зумовлює виконання доказовою презумпцією функції перерозподілу обов'язків доказування.

4. Доказові презумпції закріплюються в нормах права, які є *синтезуючими* за своїм характером.

Коли відбувається розгляд цивільної справи, законність судового рішення пов'язується з правильним застосуванням норми матеріального права та належним дотриманням норми процесуального права. Презюмований факт, що міститься у конструкції доказової презумпції, має матеріально-правове значення, яке виражається у тому,

¹⁶³ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 54–55; *Феннич, В. П.* Функції доказових презумпцій у цивільному судочинстві / В. П. Феннич // Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2007 року) : [у 3–х част.]. — Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2007. — Частина друга : Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. — С. 268.

що він виступає елементом юридичного складу, який буде обумовлювати настання відповідного матеріально-правового наслідку. Важливе значення юридичного складу полягає у тому, що тільки встановлення усіх його елементів дає підставу суду застосовувати щодо сторін, той правовий наслідок, який передбачений нормою права, що регулює їхні спірні матеріальні правовідносини. Для того, щоб фізична особа мала право вимагати спростування недостовірної інформації, яка була поширена про неї, необхідно довести, що відбулося поширення такої інформації, а також те, що вона є недостовірною. Факт поширення інформації певною особою та факт недостовірності такої інформації є елементами юридичного складу, встановлення яких тягне за собою правові наслідки: особа, чії немайнові права порушені, має право вимагати спростування цієї інформації, а на порушника покладається обов'язок вчинити дії щодо її спростування (ст. 277 ЦК України). Якщо виходити зі структури правової норми, то право вимоги і обов'язок спростування (диспозиція) виникає при доведенні факту поширення такої інформації та її недостовірності (сукупну дію фактів описує гіпотеза норми права). Цей важливий аспект передумов чітко визначеного правового наслідку має значення для вирішення цивільної справи по суті: необхідно буде співставити доведені життєві ситуації з передумовами цієї правової норми. І одразу виникає у судовому процесі для сторін не менш важливе питання процедурного характеру: хто із них, які обставини справи повинен доводити? У вищенаведеному прикладі правовою нормою, яку необхідно буде застосувати до спірних матеріальних відносин сторін, дається відповідь на це питання, точніше прямо вказується суб'єкт, який повинен спростувати одного з елементів юридичного складу: «Негативна інформація, поширена про особу, вважається недостовірною, якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного» (ч. 3 ст. 277 ЦК України). Якщо відповідач не виконає такий процесуальний обов'язок, то твердження особи, чії права порушили, що негативна інформація є недостовірною, показує наявність одного з елементів юридичного складу без доведення. Отже, презюмований факт — недостовірність негативної інформації, що поширена про особу в цьому аспекті виконує двояку роль: є передумовою для настання матеріально-правового наслідку; свідчить, хто відповідальний за доведення тих чи інших обставин цивільної справи. Таким чином, норма права, де закріплена доказова презумпція, містить матеріальний та процесуальний елемент, поєднуючи в собі правила поведінки учасників матеріальних правовідносин та сторін цивільного процесу.

Як правило, більшість науковців займають позицію, згідно з якою норма права, що закріплює доказову презумпцію, є матеріальною за характером, виходячи з характеру презюмованого факту¹⁶⁴, але дехто вбачає у ній тільки процесуальну правову норму, оскільки в її змісті виражається правило стосовно розподілу обов'язків доказування¹⁶⁵.

На нашу думку, очевидним є те, що норма права, яка в своєму змісті містить доказову презумпцію, має матеріальний характер, бо регулює спірні матеріальні відносини сторін, які й обумовлюють матеріально-правовий характер презюмованого факту; але разом з тим, вказана норма права закріплює правило поведінки для сторін цивільного процесу, що надає їй процесуальне значення. Саме тому нами був зроблений висновок про синтезуючий характер норми права, що закріплює доказову презумпцію.

5. Доказові презумпції у цивільному процесі можуть бути *спростовані*. Не всі вчені визнають істотність такої ознаки у конструкції доказових презумпцій, відстоюючи існування у праві як просторовних, так і «неспростовних» презумпцій¹⁶⁶. На їхню думку, специфіка застосування «неспростовних» презумпцій у цивільному процесі така, що навіть при спростуванні презюмованого факту це не буде мати ніякого *юридичного* значення, оскільки норма права в зв'язку з цим не встановлює жодних правових наслідків. Вони називають такі «неспростовні» презумпції як презумпція недієздатності малолітньої фізичної особи¹⁶⁷; презумпція справедливості та доцільності чинної Конституції¹⁶⁸; презумпція батьківства чоловіка, який дав згоду на штучне запліднення своєї

¹⁶⁴ Авдюков, М. Г. Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе / М. Г. Авдюков // Советское государство и право. — 1972. — № 5. — С. 48.

¹⁶⁵ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 223.

¹⁶⁶ Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 47; Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 232; Клейнман, А. Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе / А. Ф. Клейнман ; отв. ред. М. А. Гурвич. — М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — С. 42; Левенталь, Я. Б. К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе / Я. Б. Левенталь // Советское государство и право. — 1949. — № 6. — С. 55–56; Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 35–38; Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 54–55.

¹⁶⁷ Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 232.

¹⁶⁸ Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 53–54.

дружини¹⁶⁹; презумпція прийняття спадку після спливу встановленого строку¹⁷⁰ тощо.

Вважаємо, що «неспростовні» доказові презумпції не слід виділяти з таких причин.

По-перше, немає єдиної системи «неспростовних» презумпцій у тих авторів, які їх виділяють. Так, існують суперечки стосовно того, які випадки слід вважати «неспростовними» презумпціями (деякі вищевказані нами випадки «неспростовних» презумпцій інші їхні прихильники відносять до спростовних¹⁷¹). Така нестабільність системи «неспростовних» презумпцій не дає можливості робити щодо них узагальнюючих висновків.

По-друге, численні випадки, які виділяють у якості «неспростовних» презумпцій, на нашу думку, є зовсім іншим правовим явищем, аніж здається на перший погляд. Презумпція знання закону більше подібна на фікцію, оскільки презумпція все-таки будується на тому, що більшість предметів (явищ) однієї групи мають однакові властивості. В іншому разі нам слід виходити з того, що переважна частина населення країни повністю обізнана з чинним законодавством держави. Презумпцію батьківства чоловіка, який дав згоду на штучне запліднення своєї дружини, слід розцінювати як наявний юридичний факт, закріплений у фіктивній формі.

Один із найважливіших моментів, який, на нашу думку, пояснює численні випадки так званих «неспростовних» презумпцій, полягає у такому: дуже часто норма матеріального права конструюється у презумптивній формі, при чому, імперативної за характером, яка встановлює наявність певного юридичного факту при дотриманні певних умов. Як на техніко-юридичний прийом конструювання правової норми треба дивитися на такі «неспростовні» презумпції¹⁷². Аналогічної позиції дотримується М. М. Броннікова, говорячи про

¹⁶⁹ Там же.

¹⁷⁰ Клейнман, А. Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе / А. Ф. Клейнман; отв. ред. М. А. Гурвич. — М. —Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 42.

¹⁷¹ Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе: Ирфон, 1976. — С. 79–83; Тилле, А. А. Презумпция знания законов / А. А. Тилле // Правоведение. — 1969. — № 3. — С. 34–39.

¹⁷² Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / О. А. Кузнецова; Урал. госуд. юрид. акад. — Екатеринбург, 2002. — 23 с.

імперативне правило поведінки, коли закон надає припущенню неспростовний характер¹⁷³.

Слід звернути увагу на ще одну особливість, яка пояснює виділення численних випадків «неспростовних» презумпцій: багато авторів, які говорять про «неспростовні» презумпції, намагаються провести, на наш погляд, не дуже чітко, розмежування між ними та дефініціями, що даються у правовій нормі¹⁷⁴. Це абсолютно не сприяє збільшенню аргументів на користь існування у праві «неспростовних» презумпцій. І варто зазначити, що «неспростовні» презумпції у ряді випадків підміняються мотивами, якими керувався законодавець, приймаючи ту чи іншу правову норму (презумпція справедливості та доцільності чинної Конституції)¹⁷⁵.

Отже, друга причина, що показує, чому не варто виділяти так звані «неспростовні» презумпції, наочно ілюструє, наскільки багато правових явищ намагаються охопити поняттям презумпції, що фактично приводить до розмивання її змісту.

По-третє, саме ознаки логічної сторони доказових презумпцій говорять про можливість їхнього спростування. Якби існували «неспростовні» доказові презумпції у цивільному процесі, то це суперечило б їхній логічній природі. З точки зору логіки, абсурдним було б спільне існування на одній прямій таких термінів, як «припущення» у доказових презумпціях та «безспірність» у «неспростовних» презумпціях. Саме логічний метод утворення доказової презумпції (неповна індукція) говорить про можливість оспорення зробленого висновку, бо він базується на врахуванні властивостей не всіх предметів однієї групи, а тільки їхньої значної частини. Упущена для аналізу частина предметів цієї групи може мати інші властивості, що й дає підставу для спростування загального висновку, який зроблений щодо всіх предметів цієї групи. Тому закон передбачає можливість оспорення презюмованого факту. Весь сенс доказової презумпції полягає у тому, що в її основі лежить судження

¹⁷³ *Бронникова, М. Н.* Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Самара, 2006. — С. 52.

¹⁷⁴ *Ойгензихт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 32; *Фетисов, А. К.* Неопровержимые презумпции в праве России / А. К. Фетисов // Юрист. — 2005. — № 6. — С. 20.

¹⁷⁵ Дет. про це: *Калиновский, К. Б.* Отграничение правовых презумпций от обоснования юридических норм [Электронный ресурс] / К. Б. Калиновский // *Философия и право : материалы Международной научно-практической конференции*, 28 февраля 2006 года. — СПб. : Изд-во СПбГУП, 2006. — С. 60–62. — Режим доступа : <http://www.kalinovsky-k.narod.ru/p/2006-1.htm>.

(припущення), яке базується на ймовірності, тобто у відношенні до конкретних життєвих випадків презумпцію, звичайно, можна спростувати.

Отже, вважаємо, що цивільне судочинство керується тільки доказовими презумпціями, які дають можливість їх спростувати. Виділяти «неспростовні» доказові презумпції не потрібно, оскільки для цього немає достатніх підстав. Як зауважив В. В. Масюк «на сьогодні вітчизняним законодавством не передбачено існування неспростовних презумпцій»¹⁷⁶. Тому в якості характерної ознаки доказових презумпцій необхідно виділяти можливість їх спростування.

6. Ще однією ознакою доказових презумпцій у цивільному процесі, яку варто виділити, є їхнє використання тільки в рамках *юрисдикційної діяльності*. Без судового підтвердження факт, який припускається, характеризується невизначеністю. Те, що існування цього факту закріплюється у нормах права таку невизначеність не ліквідує. У процесі розгляду цивільної справи припущення про існування певного факту перетвориться у встановлений факт або він буде спростований. В обох випадках це буде тягнути за собою певні правові наслідки. Таким чином, моментом ліквідації невизначеності презюмованого факту є набрання законної сили судовим рішенням, а спосіб ліквідації пов'язаний із доказовою діяльністю учасників процесу.

Саме виділення цієї ознаки доказової презумпції виступає предметом гострих дискусій представників юрисдикційного¹⁷⁷ та матеріально-правового¹⁷⁸ напрямку дослідження природи доказових презумпцій.

У науковій літературі відмічається той факт, що учасники матеріальних відносин можуть добровільно владнати правовий

¹⁷⁶ Масюк, В. В. Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Масюк Василь Васильович. — Харків, 2010 — С. 86.

¹⁷⁷ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 213–235; Левенталь, Я. Б. К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе / Я. Б. Левенталь // Советское государство и право. — 1949. — № 6. — С. 56; Смышляев, Л. П. Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Л. П. Смышляев. — М. : Изд-во МГУ, 1961. — С. 22; Треушников, М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М. : Городец, 2004. — С. 64–67.

¹⁷⁸ Алексеев, С. С. О составе гражданского правонарушения / С. С. Алексеев // Правоведение. — 1958. — № 1. — С. 52; Иоффе, О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М. : Юрид. лит., 1961. — С. 262; Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 31; Ромовська, З. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / Зорислава Ромовська. — К. : Ін Юре, 2003. — С. 251.

конфлікт, який впливає з договірних чи недоговірних відносин, що містить у собі доказову презумпцію вини без звернення до суду¹⁷⁹. Відзначається, що в цьому проявляється матеріально-правове значення доказової презумпції¹⁸⁰. Як зазначає В. О. Тархов, специфікою зобов'язань, що виникають із завдання шкоди є те, що правовідносини між сторонами виникають з моменту завдання шкоди, тому для її відшкодування немає потреби очікувати рішення суду¹⁸¹. Отже, якщо має місце добровільне відшкодування завданої шкоди, то в цьому разі презумпція вини була реалізована поза рамками судової процедури. Але з вказаним твердженням нам важко погодитися.

Вважаємо, механізм дії доказових презумпцій обумовлює необхідність здійснення саме доказової діяльності в рамках цивільного процесу. У юридичній літературі цілком слушно зазначається, що умовою цивільно-правової відповідальності є не презумпція вини, а вина як встановлений факт¹⁸². Саме її встановлення у рішенні суду, яке набрало законної сили, і буде породжувати матеріальні правовідносини щодо відшкодування завданої шкоди. О. В. Баулін категорично заперечує можливість самостійного усунення невизначеності в матеріальних правовідносинах їхніми учасниками, це можливо тільки в рамках процесу¹⁸³. Причому, коментуючи можливість доказової презумпції породжувати правові наслідки за рамками судової процедури, зазначений вчений вказує на парадоксальність в такому разі ситуації: юридичний факт ще не встановлений, а правові наслідки вже виникли¹⁸⁴. Л. О. Грось вважає, що можливість застосування доказової презумпцій безпосередньо учасниками матеріальних

¹⁷⁹ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 73–74.

¹⁸⁰ *Дмитриева, О. В.* Ответственность без вины в гражданском праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Дмитриева ; Санкт-Петербургский юрид. ин-т МВД России — СПб, 1996. — 21 с.

¹⁸¹ *Тархов, В. А.* Обязательства, возникающие из причинения вреда / В. А. Тархов ; отв. ред. Н. Б. Зейдер. — Саратов : Коммунист, 1957. — С. 3.

¹⁸² *Ойгензихт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 104.

¹⁸³ *Баулин, О. В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 224.

¹⁸⁴ Там же.

правовідносин є гіпотетичною¹⁸⁵. На нашу думку, у цьому випадку, ні про яку гіпотезу навіть не може йти мови з нижченаведених причин.

Якщо завдана шкода була відшкодована добровільно, без звернення до суду, то маємо дію не презумпції вини, а наявність такого юридичного факту, як волевиявлення учасників конфлікту, оформлене згодою. З точки зору права, важливе значення буде мати не усвідомлення правопорушником своєї вини перед потерпілим (причини для добровільного відшкодування завданої шкоди можуть бути різним, напр., небажання розголошу конфлікту), а їхня згода з принципово важливих питань: характер (спосіб) відшкодування; розмір відшкодування; строки відшкодування; місце відшкодування; інші домовленості стосовно відшкодування. Саме така домовленість буде мати *правове значення*, а не дія (усвідомлення) доказової презумпції вини.

Таким чином, думку щодо можливості використання доказових презумпцій за рамками юрисдикційного процесу вважаємо недостатньо обґрунтованою, оскільки природа доказових презумпцій вимагає здійснення дій на підтвердження чи спростування саме *судовим рішенням* презюмованого факту, а не їхньою дією у матеріальних правовідносинах за межами юрисдикційної процедури. У ряді випадків у чинному законодавстві на це прямо звертається увага. Так, в ч. 5 ст. 12 ЦК України зазначено: «... вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено *судом* (курсив наш — *Авт.*)».

Отже, огляд ознак доказових презумпцій цивільного процесу дає можливість впевнено говорити про наявність логічної та правової сторони такого правового явища, як доказова презумпція. Значення цих ознак для пояснення сутності доказових презумпцій неабияке. Вони дають можливість побачити внутрішню (логічну) та зовнішню (правову) сторону доказових презумпцій, яка поза всяким сумнівом має прикладне значення для правозастосовчого процесу.

На нашу думку, не виключається ситуація, коли правові ознаки доказових презумпцій для їхнього конструювання в нормі права мають інколи більш вирішальне значення ніж логічні, тобто в змісті цього правового явища закріплюється домінування правової, а не логічної сторони. Мова у цьому разі йде про існування таких доказових презумпцій, які мають малу вірогідність існування презюмованого

¹⁸⁵ Грось, Л. А. Влияние норм материального права на гражданское процессуальное право (научно-практические проблемы) : автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Л. А. Грось ; Моск. гос. юрид. акад. — М., 1999. — С. 56.

факту. Деякі науковці їх називають квазіпрезумпціями, показуючи таким чином їхній нетиповий характер¹⁸⁶ або виділяють їхню політичну природу¹⁸⁷. У цьому контексті французький юрист Бонье зауважив: «мотиви, які спонукають законодавця встановити ту чи іншу презумпцію, частіше стосуються права, а не факту. Законодавець досліджує, головним чином, не те, чи володіє відомий факт властивостями, які дали б можливість зробити ймовірний висновок про невідомий факт, а тільки те, чи вимагає *суспільний інтерес* (курсив наш — *Авт.*), щоб з констатації одного факту робили висновок про існування іншого факту»¹⁸⁸. Така позиція тільки підтверджує перевагу правової, а не логічної сторони доказових презумпцій. Правда, відразу слід обумовити, що висловлене французьким юристом Бонье мало відношення не тільки до доказових презумпцій, які використовуються у цивільному процесі, а також і до презумпцій, які характерні для кримінального процесу, де головне значення приділялося презумпції невинуватості.

Вважаємо, що для цивільного процесуального права більш характерні доказові презумпції, де має місце однакове поєднання логічної та правової сторони. Як влучно зауважив С. В. Курильов: «підставою для констатації такого факту (презюмованого — *Авт.*) буде більша вірогідність його існування, ніж його відсутність»¹⁸⁹. Але це не заперечує той факт, що в ряді випадків можливі конструкції доказових презумпцій, які дійсно під собою не будуть мати об'єктивної основи, але не називати їх презумпціями не можна, оскільки для правозастосовчої діяльності важливе значення мають саме ознаки правової, а не логічної сторони (останні мають значення для закріплення того чи іншого випадку в якості презумпції в нормі права). Дехто з авторів вважає, що до презумпцій низької вірогідності слід віднести презумпцію вини у цивільному процесі¹⁹⁰, презумпцію невідповідності дійсності негативної інформації, що поширена

¹⁸⁶ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — С. 14.

¹⁸⁷ Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 16.

¹⁸⁸ Цит. за: Каранина, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 40.

¹⁸⁹ Курылев, С. В. О достоверности и вероятности в правосудии / С. В. Курылев // Правоведение. — 1968. — № 1. — С. 72.

¹⁹⁰ Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 16.

особи¹⁹¹. Але вказані автори, які висловлюють свою позицію щодо вищевказаних випадків презумпцій, не підкріплюють її жодним аргументом. Вважаємо, що вказані аргументи можна сформулювати тільки одним шляхом: через аналіз судової практики використання окремого випадку доказової презумпції (наприклад, презумпції недостовірності негативної інформації, що поширена про особу), складення статистики судових справ, де в кількісному співвідношенні виділена група справ, де вказана презумпція була підставою для задоволення позову та групу справ, в яких вдалося її спростувати. Правда слід вказати, що наразі не зустрічалися подібні статистичні матеріали. Як вказує В. К. Бабаєв, якщо спростування презумпції перетворюється у закономірність, то вона втрачає одну зі своїх істотних рис — фіксування повторюваності життєвих процесів. Тому при продовженні її існування в нормах права вона перетворюється у фікцію¹⁹². На нашу думку, із вказаним положенням важко погодитися, оскільки доказові презумпції (точніше презюмований факт) можна спростувати, а фікцію спростувати не можна. Наприклад, в ст. 77 ЦПК України міститься така фікція: у разі відсутності заяви про зміну місця проживання або місця знаходження судова повістка надсилається на останню відому судові адресу і вважається доставленою, навіть якщо особа за цією адресою більше не проживає або не знаходиться. Вказане фіктивне положення не можна спростувати, аргументуючи свою позицію тим, що особа не проживала чи не знаходилася у місці, куди була направлена судова повістка і саме тому вона її не отримала. Окремі автори також справедливо вказують, що фікція не приводить до перерозподілу обов'язків доказування між сторонами, а доказова презумпція це буде здійснювати¹⁹³. Таким чином, якщо в нормі права міститься презумпція, що не має під собою об'єктивної основи для існування, це ще не означає, що при її подальшому існуванні в нормі права така презумпція перетворюється у фікцію, адже функції, що породжені використанням такої презумпції, продовжують діяти і мають обов'язкове значення для суду та сторін.

Дослідження ознак доказових презумпцій показує, що ознаки правової сторони, які викликають найбільш гострі дискусії, потребують більш детального вивчення з метою формування єдиних

¹⁹¹ Гурвич, М. А. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. А. Гурвич // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 9.

¹⁹² Бабаєв, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 11.

¹⁹³ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 238–239.

підходів розуміння сутності та функціональної ролі доказових презумпцій у цивільному процесі.

§ 2. Елементи структури фактичної основи доказових презумпцій

Структурний підхід до аналізу правового явища має важливе теоретичне та практичне значення. Безпосередньо до теми нашого дослідження це буде проявлятися у тому, що виявлення елементів структури доказових презумпцій, які використовуються при вирішенні цивільних справ, дасть можливість краще вирішити ряд теоретичних завдань (з'ясувати сутність доказових презумпцій, зрозуміти зміст її функції, пояснити окремі підходи щодо класифікації доказових презумпцій) та пов'язати ці знання з практичними потребами (допоможе при аналізі окремих видів доказових презумпцій, необхідно буде для визначення механізму використання доказових презумпцій, їх взаємодію з іншими правовими утвореннями, наприклад, предметом доказування, судовим рішенням тощо).

Якщо відштовхуватися від логічних ознак доказових презумпцій, то вони (презумпції) мають свою *основу*, на якій базується будь-яка презумпція. Висновок про основу доказових презумпцій виводиться з індуктивного характеру їхнього утворення. Так, описуючи метод утворення презумпцій, В. К. Бабаєв вказує, що основою припущення є зв'язок факту наявного з фактом, що припускається...¹⁹⁴; враховуючи те, що презумпція утворюється методом неповної індукції, то її спростування відбувається в силу невідповідності її конкретному факту, реальне існування якого не викликає сумнівів¹⁹⁵.

Зі сказаного можна зробити висновок, що доказова презумпція має *фактичну основу* в своїй конструкції, де можна виділити три види юридичних фактів:

- 1) факти–підстави (факт–підстава) дії презумпції;
- 2) презюмований факт;
- 3) факти, що спростовують презумпцію.

На необхідності виділення вказаних видів фактів вже наголошували. Ю. О. Серіков, аналізуючи ознаки правових

¹⁹⁴ Бабаєв, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 8.

¹⁹⁵ Там же. — С. 10.

презупцій, зазначає, що істотною ознакою будь-якої презупції є перехід від встановленого факту–підстави до презюмованого факту без процедури доказування. Перехід від першого факту до другого супроводжується рядом умов. По-перше, факт–підстава презупції завжди повинен бути встановлений (або доведений). По-друге, прийняття судом презюмованого факту проводиться без процедури доказування. По-третє, прийняття судом презюмованого факту можливо тільки в ситуації, коли не доведені інші факти, здатні його заперечити¹⁹⁶.

В окремих видах доказових презупцій їхня дія буде породжуватися одним фактом–підставою (наприклад, презупція правомірності укладеного правочину породжується таким юридичним фактом, як факт вчинення певного правочину), а в інших випадках — декількома фактами–підставами (наприклад, презупція вини починає діяти при доведенні таких юридичних фактів як вчинення протиправної поведінки, настання шкоди та наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою). У випадку, коли доказова презупція обумовлюється декількома юридичними фактами–підставами, то можна говорити про наявність юридичного складу.

Презюмоване значення надається тільки одному юридичному факту. Ні в якому разі судження, що виводиться з встановлених фактів–підстав (або факту–підстави) дії доказової презупції не повинно стосуватися декількох юридичних фактів. Не існує жодної норми права, яка надавала б з одного взаємозв'язку презюмоване значення декільком юридичним фактам. Наприклад, у ч. 5 ст. 12 ЦК України вказано, «якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом». У цьому разі мова йде не про одну доказову презупцію добросовісності та розумності, а про дві презупції: презупцію добросовісності та презупцію розумності. Тому не можна вказувати, що у ст. 12 ЦК України презюмоване значення надається двом презюмованим фактам у конструкції *однієї презупції*.

Факти спростування презупції завжди існують в множині, так як можна заперечити наявність фактів–підстав (чи факту–підстави) презупції або безпосередньо презюмований факт. Наприклад, для заперечення презупції вини можна вказати на відсутність шкоди, про

¹⁹⁶ Сериков, Ю. А. Презупции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 24.

наявність якої стверджує позивач або довести відсутність своєї вини, посилаючись на умисел позивача, наявність непереборної сили, тощо.

Характерним для фактів спростування доказової презумпції є те, що вони не повинні використовуватися в сукупності на відміну від фактів–підстав доказової презумпції, де передбачається множинність таких фактів. Достатньо встановлення хоча б одного факту спростування доказової презумпції (або стосовно фактів–підстав або стосовно презюмованого факту) для заперечення її дії. Тому говорити про наявність юридичного складу для фактів спростування доказової презумпції не доводиться, оскільки їхня сукупна дія не вимагається.

Всі три види фактів з конструкції доказової презумпції (факти–підстави дії доказової презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції) стосуються її в цілому та перебувають у взаємозв'язку між собою, що перетворює таким чином їх на *елементи структури* фактичної основи доказових презумпцій. Адже, як зазначається в правовій літературі, елемент, будучи частиною певного цілого, є не «чистою» ізольованою частиною, а розглядається у *комплексі її зв'язків* (виділено нами — *Авт.*) з іншими частинами цілого та з самим цілим¹⁹⁷.

Отже, виходячи з наведеного, ***структурними елементами фактичної основи доказових презумпцій*** виступають факти–підстави (факт–підстава) дії презумпції, презюмований факт, факти спростування презумпції, а також зв'язки між ними та доказовою презумпцією у цілому.

Взаємодія фактів як структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій між собою пояснюється із врахуванням логічної природи цього правового явища. Спостереження за життєвими процесами суспільства дає можливість зауважити, що окремі предмети та явища (факти), які вивчаються в одних і тих же умовах, перебувають у взаємозв'язку між собою, який повторюється, якщо умови спостереження не змінюються. Характер взаємозв'язку в такому випадку набуває закономірності, внаслідок чого створюється найбільш звичний порядок предметів та явищ (фактів). У подальшому це дає можливість робити припущення, що вказаний звичний порядок предметів та явищ (фактів) завжди має місце при незмінності умов їхнього спостереження, навіть, якщо не всі факти вказаного взаємозв'язку вдається встановити. Можливість невстановлення взаємопов'язаних між собою фактів може бути викликана специфікою життєвих процесів, де предмети та явища не завжди є очевидними.

¹⁹⁷ Керимов, Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. — М. : Аванта+, 2001. — С. 198.

Саме тут і буде мати важливе значення закономірна взаємодія явищ та предметів (фактів): для того, щоб робити припущення про існування неочевидного факту, необхідно переконатися в існуванні іншого, пов'язаного з ним очевидного факту. У цьому відношенні перші два види фактів фактичної основи доказових презумпцій: факти–підстави дії презумпції та презюмований факт перебувають між собою в закономірному зв'язку. Причому, вказаний зв'язок є *взаємообумовлюючим*: встановлення фактів–підстав дії доказової презумпції як очевидних фактів обумовлює припущення про існування презюмованого факту як неочевидного. Специфікою вказаного взаємообумовлюючого зв'язку є те, що він є типовим¹⁹⁸, а тому доказуванню не підлягає.

Вище зазначалося, що методом утворення доказових презумпцій є неповна індукція, що й відобразилося на специфіці елементів структури фактичної основи доказової презумпції. Така специфіка проявляється у необхідності запровадження ще одного виду юридичного факту з конструкції доказової презумпції — фактів, що спростовують презумпцію.

Виділення фактів спростування презумпції пов'язується з тим, що судження про закономірність взаємозв'язку предметів та явищ зроблено шляхом простого перерахування тих предметів та явищ, де спостерігалася вказана закономірність, але цей перелік не є вичерпним. У силу цього не можна виключати тієї можливості, що можуть існувати предмети та явища, де така закономірність не буде проявлятися (зміна життєвих процесів, ознак предметів та явищ тощо). Факти спростування презумпції перебувають у взаємодії з іншими видами юридичних фактів доказової презумпції: презюмованим фактом та фактами–підставами дії презумпції. Якщо останні два види фактів перебувають у взаємообумовлюючому зв'язку (факти–підстави дії презумпції та презюмований факт), то факти спростування презумпції з вищевказаними фактами перебувають у *взаємовиключаючому зв'язку*: його встановлення не дає можливості робити припущення про існування презюмованого факту. Факти, що спростовують презумпцію з фактами–підставами дії презумпції та презюмованим фактом можуть перебувати як в безпосередньому, так і в опосередкованому зв'язку. Так, ці факти можуть прямо заперечити презюмований факт або зробити це опосередковано шляхом безпосереднього спростування фактів–підстав дії презумпції. Слід також вказати, що факти спростування презумпції теж виступають

¹⁹⁸ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 9.

очевидними фактами, як і факти–підстави дії презумпції, оскільки у особи, яка стверджує про відсутність презюмованого факту повинні бути певні причини для таких заяв.

Для ілюстрації вищеописаного матеріалу про взаємодію структурних елементів фактичної основи доказової презумпції можна розбити на фактичні складові використання доказової презумпції недостовірності негативної інформації, що поширена про особу (ч. 3 ст. 277 ЦК України). Фактами–підставами дії цієї презумпції виступають факт поширення інформації про особу (опублікування в пресі, трансляція по радіо та телебаченні тощо) та факт її негативного відтінку (інформація має негативне забарвлення, якщо її змістом є ствердження про порушення особою законодавства, моральних принципів тощо, тобто мова йде про конкретні факти поведінки особи в будь-якій сфері її життєдіяльності). Вказані факти є очевидними і легко можуть бути встановлені в силу того, що вони зовнішно виражені. Встановлення таких фактів дає можливість зробити припущення про існування презюмованого факту — поширена негативна інформація не відповідає дійсності. Саме тому, доведення стороною в цивільному процесі поширення про неї негативної інформації буде обумовлювати судження про недостовірність такої інформації: показується взаємообумовлюючий зв'язок між фактами–підставами дії презумпції та презюмованим фактом. Наскільки такий взаємозв'язок є закономірним¹⁹⁹, правового значення не має, бо норма права, яка закріпила цю презумпцію, чітко та зрозуміло вказала на взаємообумовленість фактів–підстав дії презумпції та презюмованого факту. Вище було показано, що не виключається ситуація домінування правових ознак доказових презумпцій над логічними. Факт спростування презумпції може бути спрямований на заперечення факту поширення інформації (не може розцінюватися поширенням інформації висловлювання будь-яких відомостей) або відсутності в ній негативного характеру (наприклад, у висловлюваннях містяться оціночні судження). В описаній ситуації факт спростування презумпції безпосередньо заперечує встановленість фактів–підстав дії презумпції та опосередковано презюмований факт, бо припущення не буде робитися, якщо не встановлені факти–підстави дії презумпції. Але факт спростування презумпції може бути безпосередньо спрямований

¹⁹⁹ Див. з цього приводу: Гурвич, М. А. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. А. Гурвич // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 9; Моторний, Ю. Забезпечення свободи слова: проблеми цивільного законодавства / Ю. Моторний // Юридичний вісник України. — 2004. — № 5 (449); Якубенко, В. Защита свободы слова в суде / В. Якубенко // Юридическая практика. — 2003. — № 48 (310) та ін.

на спростування презюмованого факту — відповідач доведе відповідність дійсності поширеної про особу негативної інформації. Таким чином, факти спростування презумпції дійсно перебувають у взаємовиключаючому безпосередньому або опосередкованому зв'язку з фактами–підставами дії презумпції та презюмованим фактом.

Отже, огляд взаємозв'язку фактів–підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів заперечення презумпції показує неоднорідні зв'язки юридичних фактів з конструкції доказової презумпції. Можна в такому разі говорити про *систему* юридичних фактів доказової презумпції. Знання елементів структури доказової презумпції дозволить суду належним чином вивчати та співставляти обставини цивільної справи, оскільки вказані три види фактів фактичної основи доказових презумпцій мають значення тільки в межах тієї системи, яка породжена їхньою взаємодією. Д. А. Керимов з цього приводу зазначив, що в системному цілому елемент виступає найбільш сильним засобом органічного зв'язку його частин²⁰⁰. У той час як самостійне існування частини перетворює її в окреме та позбавляє її специфічних особливостей як компонента цілого²⁰¹.

У конструкції доказової презумпції, як вже було зазначено раніше, породжуються подвійні зв'язки: зв'язки між юридичними фактами фактичної основи доказової презумпції та зв'язки між ними і доказовою презумпцією в цілому (в цьому і розкривається специфіка юридичних фактів з конструкції доказової презумпції).

Якщо говорити про взаємозв'язки фактів–підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції з доказовою презумпцією в цілому як цілісним правовим утворенням, може на перший погляд видатись, що назва структурних елементів підібрана невдало, бо створюється враження, нібито факти–підстави дії презумпції та факти спростування презумпції перебувають за межами самої презумпції. Але насправді саме така назва цих юридичних фактів й покликана чітко проілюструвати їхню взаємодію із доказовою презумпцією.

Якщо взяти до уваги фактичну основу доказової презумпції, то *кінцевою метою* її використання в цивільному процесі є поставлення презюмованого факту в обґрунтування судового рішення. Для того, щоб вказана мета була реалізована, необхідна наявність *позитивного зв'язку* фактів–підстав дії презумпції із самою доказовою презумпцією

²⁰⁰ Керимов, Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. — М. : Аванта+, 2001. — С. 198.

²⁰¹ Там же. — С. 195.

та *негативного зв'язку* фактів спростування презумпції також із цією презумпцією.

Позитивний зв'язок фактів–підстав дії доказової презумпції з самою презумпцією показує, що ці факти встановлені за допомогою доказів, а це, в свою чергу, й дає можливість суду використати у вирішенні цивільної справи доказову презумпцію. Але така можливість перетвориться в обов'язок суду тільки при наявності негативного зв'язку фактів спростування презумпції з самою презумпцією, який показує, що спроби заперечити наявність фактів–підстав дії презумпції чи презюмованого факту не привели до бажаного результату.

З аналізу характеру зв'язків структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій з самою презумпцією розкривається характер поведінки сторін цивільного процесу щодо доказування очевидних фактів з конструкції доказових презумпцій та поведінка суду, який вирішує цивільну справу стосовно постановлення презюмованого факту в обґрунтування судового рішення. Крім того, вказані зв'язки структурних елементів як частини до цілого розкривають функціональне значення цілого. У цьому випадку, мова йде про використання зв'язків юридичних фактів доказової презумпції з самою презумпцією для усвідомлення тих функцій, які вона виконує в цивільному судочинстві.

§ 3. Причини запровадження доказових презумпцій у сфері права

Одним з важливих аспектів дослідження сутності доказових презумпцій є виявлення причин необхідності їхнього закріплення у системі права. З яких міркувань це правове явище було включено в правову сферу? Виходячи із викладеного, треба відповісти на одне практичне запитання: чому є необхідність робити судження про наявність чи відсутність певного юридичного факту в цивільному процесі, а не здійснювати дії щодо його доведення на загальних засадах розподілу обов'язків доказування, перетворивши презюмований факт у встановлений?

Якщо брати до уваги інші сфери людської діяльності, які не пов'язані з юриспруденцією, то зрозуміло, що індуктивний метод має важливе значення для наукового пізнання, бо дає можливість економити розумові операції. Щодо правозастосовчої діяльності, то суд повинен бути впевнений в існуванні того чи іншого юридичного

факту, щоб правильно відбулася правова кваліфікація спірних правовідносин між сторонами, інакше це зумовить винесення необгрунтованого та незаконного судового рішення, яке не зможе належним чином захищати суб'єктивні права та інтереси.

Існують різні точки зору на причини, передумови запровадження доказових презумпцій у сферу цивільного судочинства. Ось що з цього приводу зазначається у юридичній літературі:

1) презумпції формулюються в інтересах захисту прав сторони, яка покладена в більш важкі умови доказування²⁰²;

2) інколи презумпція встановлюється з метою полегшити процесуальне становище деяких учасників процесу, сприяння кращого захисту їхніх прав чи покладення доведення фактів на ту сторону, якій легше їх довести²⁰³;

3) зустрічаються обставини, які мають істотне юридичне значення, доведення яких ускладнено або є навіть неможливим²⁰⁴;

4) презумпції призначені для подолання негативних наслідків процесуальної недисциплінованості осіб, які беруть участь у справі, є своєрідними юридичними санкціями відносно названих учасників судочинства²⁰⁵.

Американський юрист Морган виділив сім причин появи презумпцій:

1) вони прискорюють судовий розгляд, звільняючи сторону від подання доказів;

2) необхідні, щоб обійти процесуальні перепони;

3) деякі презумпції базуються на переважній ймовірності чогонебудь;

4) в деяких категоріях справ існують складності в забезпеченні законних компетентних доказів;

5) інколи тільки одна сторона володіє специфічними засобами доступу до доказів або специфічними даними про факти;

6) деякі презумпції бажані для суспільства;

7) багато, якщо не всі, презумпції підтримуються попередніми²⁰⁶.

²⁰² Треушников, М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников.— М. : Городец, 2004. — С. 134.

²⁰³ Гражданский процесс : [учебн.] / под ред. М. С. Шакарян. — М., 1993. — С. 189.

²⁰⁴ Боннер, А. Т. Установление обстоятельств гражданских дел / А. Т. Боннер. — М. : Городец, 2000. — С. 122.

²⁰⁵ Тимченко, Г. П. Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку : [монограф.] / Г. П. Тимченко. — К. : Юридична думка, 2006. — С. 137.

²⁰⁶ Цит. за: Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 67–68.

Як правильно зазначив О. В. Баулін, різноманіття думок стосовно причин запровадження доказових презумпцій обумовлено багатоманітністю причин формування кожної конкретної доказової презумпції²⁰⁷. Важко з цим не погодитися, але при зведенні до купи вказаних поглядів стосовно необхідності конструювання доказових презумпцій, в цілому можна виділити два підходи, які пояснюють причини їх закріплення в праві.

Перший підхід, що пояснює запровадження доказових презумпцій у цивільному судочинстві, полягає у тому, що доведення презюмованого факту створює суттєві труднощі для однієї зі сторін у цивільному процесі, в інтересах якої він передбачений. Це одна із найбільш повторюваних причин запровадження доказових презумпцій. Як вказує Д. В. Боброва, презумпція вини встановлюється в законодавстві, оскільки вину важко доказати²⁰⁸. Тому законодавство й звільняє особу від необхідності виконання обов'язку доказування. За інших умов питання про захист його прав та інтересів у рамках судового процесу був би неможливим, оскільки правила процедури вимагають встановлення всього складу юридично значимих обставин справи.

Другий підхід причин закріплення доказових презумпцій у сфері права полягає в тому, що вона встановлюється в якості певної санкції. У цьому відношенні Г. П. Тимченко, аналізуючи презумпцію визнання факту, для якого була призначена експертиза, порівнював доказові презумпції з юридичними санкціями в цивільному процесуальному праві²⁰⁹.

Вважаємо, що більш універсальною причиною запровадження доказових презумпцій у цивільному процесуальному праві є причина складності доведення презюмованого факту тією стороною, в інтересах якої він сконструйований. Так, у багатьох життєвих ситуаціях очевидними є тільки одні обставини, у той час, як існування інших *необхідно* припускати. Презюмований факт тій стороні, яка про нього стверджує, довести в більшості випадків важко. Наприклад, О. С. Юффе, говорячи про презумпцію правомірності володіння, відзначає, що у багатьох випадках довести цей факт відповідачу, якщо до нього подається віндикаційний позов, буде важко, оскільки можуть

²⁰⁷ Баулін, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 229.

²⁰⁸ Цивільне право України : [підруч.] : [у 2 кн.] / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 520.

²⁰⁹ Тимченко, Г. П. Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку : [монограф.] / Г. П. Тимченко. — К. : Юридична думка, 2006. — С. 137.

не зберегтися докази правомірності набуття прав на спірну річ²¹⁰. Аналогічні міркування можна висловити фактично до всіх доказових презумпцій. Вказана причина — причина складності доведення презюмованого факту стороною, яка про нього стверджує, дає підстави законодавцю проаналізувати через призму логічних ознак доказових презумпцій випадок, що обумовлений такою причиною, та прийняти відповідне рішення: вводити його до сфери права в якості доказової презумпції чи ні.

Пояснювати закріплення доказових презумпції необхідністю подолання негативних наслідків недисциплінованої поведінки сторін щодо всіх доказових презумпцій, на нашу думку, не можна. Ця причина є безпосередньою і характерна тільки для конкретного виду доказової презумпції, яка закріплена в ст. 146 ЦПК України. Так, у конструкції цієї доказової презумпції причина її закріплення є очевидною: «У разі ухилення особи ...», що і робить неможливим отримати інформацію щодо обставин справи з висновку експерта. Таку доказову презумпцію легко можна пояснити за допомогою вищевказаної універсальної причини запровадження доказових презумпцій.

Таким чином, мотив, яким керувався законодавець при розробці правових норм, де закріплюються доказові презумпції, пов'язаний саме зі складністю доведення презюмованого факту особою, яка про нього стверджує. Це твердження абсолютно не заперечує можливості успішного підтвердження презюмованого факту за допомогою доказів тією стороною, яка не повинна цього робити. Наприклад, при поданні ввідикаційного позову відповідач доведе правомірність набуття прав на оспорювану річ збереженими у нього доказами. Або під час розгляду позову про захист честі та гідності фізичної особи, позивач доведе, що поширена про нього негативна інформація не відповідає дійсності тощо.

Складність в доведенні презюмованого факту враховується законодавцем. На нашу думку, це є беззаперечний факт. Але деякі науковці в подальшому з цього роблять неправильні висновки, говорячи про презумпції як про процесуальну пільгу²¹¹. У контексті теми нашого дослідження пільга може виражатися у наданні переваги

²¹⁰ *Иоффе, О. С.* Избранные труды : [в 4 т.] / О. С. Иоффе. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. — Т. I. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — С. 351.

²¹¹ *Нахова, Е. А.* Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 71; *Фокина, М. А.* Льготы в состязательном гражданском процессе / М. А. Фокина // Вестник СГАП. — 1998. — № 1. — С. 85–86.

окремим суб'єктам права у вигляді часткового звільнення від виконання суб'єктивних обов'язків, створюючи сприятливі умови для здійснення суб'єктивних прав.

Доказові презумпції дають значні переваги одній зі сторін для захисту своїх прав в силу складності тих умов, в яких вона опинилася стосовно доказування презюмованого факту. Відзначається, що презумпції часто стають вирішальним фактором, який спонукає закон поступатися якій-небудь стороні з міркувань юридичної політики та певних цінностей, які цей закон намагається захистити²¹². Тому, на перший погляд, з таких позицій можна говорити про доказову презумпцію як про процесуальну пільгу певної сторони в цивільній справі. Але, разом з тим, необхідно пам'ятати два моменти:

1) із самого початку слухання цивільної справи, де використовуються доказові презумпції одна сторона стосовно іншої в сфері доказової діяльності *вже* перебуває в нерівному становищі, якщо врахувати те положення, що презюмований факт, про який буде стверджувати сторона, їй важко встановити. Тому тут можна говорити про рівноваження інтересів сторін при використанні доказової презумпції, а не про перевагу процесуального становища однієї сторони над іншою;

2) крім того, не слід забувати, що специфіка використання доказової презумпції полягає в тому, що сторона, яка стверджує про презюмований факт повинна спочатку *доказати* факти-підстави дії презумпції, а протилежній стороні дається можливість шляхом *доказування* спростувати судовий висновок про існування презюмованого факту. Отже, ні про яку процесуальну пільгу в цьому випадку говорити не можна; адже не відбувається звільнення від обов'язку доказування для жодної з сторін, а маємо перерозподіл таких обов'язків з врахуванням складності доведення презюмованого факту.

Таким чином, якщо підсумувати матеріал за ознаками доказових презумпцій, її структурних елементів фактичної основи та причин закріплення доказових презумпцій у нормах права, видно, що доказові слід розглядати як ***процесуальний засіб урівноваження інтересів сторін***, де одна сторона поставлена у важчі умови доказування презюмованого факту перед іншою стороною.

Слід вказати, що погляд на доказові презумпції як на певний *процесуальний засіб* у юридичній літературі взагалі раніше не розглядався. Вперше на це звернув увагу Ю. О. Серіков, який, досліджуючи правові презумпції, в якості методологічної основи таких

²¹² *Бержель, Ж.-Л.* Общая теория права / Ж.-Л. Бержель; под общ. ред. В. И. Даниленко. — [пер. с франц.]. — М.: Nota Bene, 2000. — С. 507.

досліджень використовує теорію діяльності²¹³. Вказана теорія, відзначає Д. Я. Малешін, допоможе пояснити в процесуальній науці ті явища, які до цього часу не мали одностороннього трактування²¹⁴. Цивільне судочинство згідно з теорією діяльності є чітко побудованою системою з певною метою, для реалізації якої законодавець передбачив низку процесуальних засобів, що використовуються судом та сторонами²¹⁵. Враховуючи викладене, Ю. О. Серіков відзначає, що, потрапляючи до сфери судочинства, правова презумпція переходить у розряд правового засобу процесуальної системи²¹⁶. Ідея у подальшому ним розкривається через взаємодію мети цивільного судочинства та процесуальних засобів, які спрямовані на реалізацію цієї мети, де одним із таких процесуальних засобів розглядаються правові презумпції. Позиція вказаного автора заслуговує на увагу, але вважаємо, що він зазначає вихідні положення дослідження правової презумпції як процесуального засобу не зовсім правильно та чітко. Так, важко погодитися з думкою, що презумпція, здійснюючи функцію регулятора суспільних відносин у матеріальному праві, попадаючи в сферу процесуального права, стає правовим засобом²¹⁷. Таке твердження не відображає того факту, що презумпція була сконструйована та має значення виключно для процесуальної системи і дослідження її саме в такому аспекті дасть змогу краще розкрити зміст цього правового явища. Тому вважати правильним позицію Ю. О. Серікова, що матеріально-правові презумпції, тобто доказові, є полісистемним засобом, що самостійно функціонує в системі матеріального та процесуального права, не можна²¹⁸. У чому полягає самостійне значення презумпції для матеріальних правовідносин описувалося вище.

Логічні та правові ознаки доказової презумпції та її структура фактичної основи прямо показують, що в такому правовому явищі, як доказова презумпція має місце поєднання інтересів обох сторін цивільного процесу. При чому універсальна причина закріплення доказових презумпцій у нормі права показує, що ці інтереси

²¹³ Серіков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Серіков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 61–63.

²¹⁴ Малешин, Д. Я. Исполнительное производство (функции суда) / Д. Я. Малешин. — М. : Городец, 2003. — С. 61.

²¹⁵ Серіков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Серіков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 61.

²¹⁶ Там же. — С. 62.

²¹⁷ Там же. — С. 62.

²¹⁸ Там же. — С. 79–80.

врівноважуються тим, що не дається можливість домінування однієї сторони цивільного процесу над іншою під час встановлення презюмованого факту як неочевидного. Оскільки використання доказової презумпції сприяє досягненню цілей цивільного судочинства, то поряд з тим, що вона врівноважує інтереси сторін, вона також виступає і процесуальним засобом.

На підставі викладеного матеріалу доказові презумпції необхідно розглядати виключно як правовий засіб, який функціонує тільки в рамках процесуального права. Доказова презумпція сприяє досягненню мети цивільного правосуддя: захисту суб'єктивних прав та інтересів, тому її можна назвати процесуальним засобом. Беручи до уваги універсальну причину закріплення доказових презумпцій у сфері права, її характерні ознаки логічної та правової сторони, а також структуру доказової презумпції, можна констатувати, що цей процесуальний засіб урівноважує інтереси сторін у процесі доказування обставин цивільної справи.

Отже, *доказова презумпція у цивільному процесі* — це процесуальний засіб урівноваження інтересів сторін, при використанні якого припускається існування презюмованого факту при встановленні інших, пов'язаних з ним фактів (факту) в інтересах однієї сторони, якщо він не буде спростований протилежною стороною в судовому порядку. У цьому визначенні відображені як логічні, так і правові ознаки доказових презумпцій, хоча і не всі, але вони мають на увазі, виходячи з цієї дефініції. Така конструкція, на нашу думку, зумовить адекватне застосування її в правозастосовчому процесі.

Глава 3. Функції доказових презумпцій

Важливе значення для дослідження сутності доказових презумпцій у цивільному процесі має функціональний підхід, який у поєднанні зі структурним аналізом доказової презумпції, що був проведений у попередній главі, дає можливість виявити зовнішні форми прояву доказових презумпцій як процесуального засобу врівноваження інтересів сторін, що застосовується у сфері цивільного судочинства.

Доказові презумпції — багатогранне правове явище, що сприяє здійсненню ними ряду важливих функцій у процесі їхнього використання. З'ясування функцій доказових презумпцій допоможе

визначити роль та їхнє місце в цивільному процесі; показати динаміку цього правового явища.

Проблемами функцій правових презумпцій займалася відносно невелика кількість вчених²¹⁹. О. О. Нахова в своєму дисертаційному дослідженні один підрозділ присвятила функціям презумпції та фікції у цивільному процесі, але теоретичного обґрунтування необхідності виділення функцій правових презумпцій, чіткого визначення системи цих функцій вона не наводить. У подальшому на прикладах із судової практики вона ілюструє тільки функцію перерозподілу обов'язків доказування між сторонами.

Найбільш розгорнуту викладку функцій правових презумпцій дає в своїй монографії Ю. О. Серіков: досліджує поняття процесуальних функцій, вивчає презумпцію як об'єкт процесуальних функцій та систематизує функції матеріально-правових та процесуальних презумпцій. Так, за матеріально-правовими презумпціями він виділяє функцію визначення фактів предмета доказування, функцію звільнення сторони від доказування певного факту, функцію процесуальної економії та імперативну функцію. Щодо процесуальних презумпцій він окремо функції не виділяє, а розкриває специфіку використання певних видів презумпцій у рамках цивільного судочинства.

Інші автори, яких є переважна більшість, говорять не про функції презумпцій, а про їх значення²²⁰ або властивості, при чому, останні диференціюють щодо матеріально-правових, тобто доказових та процесуальних презумпцій²²¹.

На нашу думку, при описуванні зовнішнього прояву доказової презумпції в поведінці сторін цивільного процесу та суду краще використовувати термін «функції» доказових презумпцій, оскільки це відповідає більше змісту того матеріалу, який розривається для пояснення «значень» або «властивостей» презумпцій. Доказова презумпція як правове явище під час свого застосування здійснює беззаперечний вплив на *доказову та правозастосовчу діяльність*. Виявлення та диференціація напрямків цього впливу означає виявити

²¹⁹ Нахова, Е. А. Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 128–153; Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 82–152.

²²⁰ Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 75–85.

²²¹ Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 22–42.

функції доказових презумпцій та впорядкувати їх у відповідну систему.

Авторські позиції полягають у тому, що за доказовими презумпціями слід визнати існування таких функцій:

- 1) функція перерозподілу обов'язків доказування у цивільній справі між сторонами;
- 2) функція визначення фактів предмету доказування;
- 3) функція визначення порядку застосування правової норми;
- 4) функція процесуальної економії.

§ 1. Функція перерозподілу обов'язків доказування між сторонами

Функція перерозподілу обов'язків доказування між сторонами — це одна з найочевидніших функцій доказових презумпцій цивільного процесу, оскільки саме вона зумовлює пасивну та активну поведінку сторін, в залежності від того, в чиїх інтересах вона була встановлена. Очевидність цієї функції також випливає з конструкції правових норм, де закріплена доказова презумпція: в них застосовуються терміни на кшталт «поки не доведе», «вважається» тощо. Ці терміни дають можливість логічним шляхом вивести адресатів або суб'єктів, між якими доказові презумпції проводять перерозподіл обов'язків доказування між матеріально-заінтересованими особами, які беруть участь в справі.

Така функція, виходячи з логічних та правових ознак доказових презумпцій, повинна правильно застосовуватися у всіх випадках розгляду цивільних справ, де вони використовуються. Ні в якому разі суд цю функцію не повинен ігнорувати та вимагати від особи, в інтересах якої передбачений презюмований факт, здійснення дій щодо його доведення, мовляв в іншому разі він буде вважатиметься не встановленим. Ситуації з судової практики, де суд ігнорує цю функцію доказових презумпцій, мають місце²²².

Здійснюючи функцію перерозподілу обов'язків доказування між сторонами, доказові презумпції стають, таким чином, спеціальним правилом доказового процесу, яке застосовується всупереч загальному²²³. За загальним правилом розподілу обов'язків доказування, яке регламентує доказову діяльність учасників процесу,

²²² Ухвала судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 12 травня 2004 р. // Рішення Верховного Суду України. — 2004. — № 2 (9). — С. 35–36.

обов'язок доказування покладається на ту сторону, яка стверджує про наявність чи відсутність певного факту. Сам обов'язок доказування означає зобов'язаність сторони довести певний факт²²⁴. Тому, здійснюючи таку функцію, доказова презумпція зумовлює раціональний розподіл обов'язків доказування²²⁵. Раціональність полягає в тому, що сторона, якій важко довести презюмований факт (хоча в ряді випадків вона це може зробити дуже легко, проте загальної ситуації це не змінює) звільняється від обов'язків його доведення, а сторона, якій простіше його спростувати, повинна активно збирати докази, направлені на спростування презюмованого факту. Аналогічну позицію займає О. С. Іоффе, який, описуючи презумпцію правомірності володіння, вказує: «... як би це не виглядало парадоксальним, але особі, яка оспорує правомірність володіння, легше обґрунтувати своє твердження, ніж власнику довести правомірність володіння, якщо в нього не збереглося ніяких доказів щодо підстав набуття прав на спірну річ»²²⁶.

Під час доказування не байдуже, хто з суб'єктів зобов'язаний бути активним чи пасивним в процесі доведення певного факту, оскільки тоді є можливість покласти наслідки його недоведеності на певну особу²²⁷. Якщо доказова презумпція чітко визначає суб'єкта, до якого переходить обов'язок спростування презюмованого факту, всі негативні наслідки його пасивної або безрезультатної (тобто коли подані докази, не спростували презюмований факт) поведінки покладаються на нього.

²²³ Решетникова, И. В. Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве / И. В. Решетникова. — М.: Норма-Инфра, 2000. — С. 162; Треушников, М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М.: Городец, 2000. — С. 68; Каранина, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 42.

²²⁴ Лилуашвили, Т. А. Предмет и бремя доказывания в советском гражданском процессе / Т. А. Лилуашвили. — Тбилиси, 1957. — С. 39; Шак, Х. Международное гражданское процессуальное право: [учебн.] / Х. Шак. — [пер. с нем.]. — М.: Бек, 2001. — С. 331.

²²⁵ Авдюков, М. Г. Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе / М. Г. Авдюков // Советское государство и право. — 1972. — № 5. — С. 49.

²²⁶ Иоффе, О. С. Избранные труды: [в 4 т.] / О. С. Иоффе. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — Т. I. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — С. 351.

²²⁷ Луспенник, Д. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України / Д. Луспенник // Право України. — 2005. — № 8. — С. 56.

Деякі науковці вважають, що не завжди перерозподіл обов'язків доказування між сторонами може зумовлюватися презумпцією²²⁸. Так, вони зазначають, що немає доказової презумпції в нормі, яка покладає обов'язок доведення відповідності дійсності інформації, що порочить честь, гідність громадянина, на розповсюджувача таких відомостей (ч. 3 ст. 277 ЦК України). Причина відсутності в цій ситуації доказової презумпції, на їхню думку, полягає в тому, що ця презумпція не має об'єктивної основи; тобто вона не відображає усталений порядок, який говорить про стабільність взаємозв'язків юридичних фактів певного складу. На нашу думку, де є в наявності справжня доказова презумпція з домінуванням ознак правової, а не логічної сторони презумпцій.

Разом з тим, в наукових колах мають місце непоодинокі випадки, коли автори заперечували виконання доказовою презумпцією функції перерозподілу обов'язків доказування, вважаючи, що такої функції взагалі не існує, а існує функція звільнення особи від доказування презюмованого факту²²⁹. Основний аргумент зводиться до того, що із презумпції ні прямо, ні опосередковано не випливає *хто* повинен спростовувати презюмований факт²³⁰. Тому для суду немає правового значення, від кого будуть виходити докази, які спростовують чи підтверджують презюмований факт. Наприклад, може бути така ситуація, коли позивач, в інтересах якого побудована доказова презумпція, внаслідок своєї юридичної неграмотності може подати докази, які будуть спростовувати презюмований факт. Суд, звичайно, таким доказам повинен дати оцінку, раз вони подані до справи. Ще один аргумент, який наводиться на користь існування функції звільнення від доказування: спростовувати презюмований факт

²²⁸ Авдюков, М. Г. Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе / М. Г. Авдюков // Советское государство и право. — 1972. — № 5. — С. 49; Ванеева, Л. А. О вероятности в гражданском судопроизводстве / Л. А. Ванеева // Правоведение. — 1969. — № 2. — С. 95; Гурвич, М. А. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. А. Гурвич // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 9.

²²⁹ Гражданский процесс : [учебн.] / отв. ред. В. В. Ярков. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — С. 231–232; Масюк, В. В. Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. В. Масюк; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — К., 2010. — С. 10; Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 88–99; Тарбагаева, Е. Б. Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания / Е. Б. Тарбагаева // Правоведение. — 1982. — № 3. — С. 55–58; Юдельсон, К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. — М. : Госюриздат, 1951. — С. 248–268.

²³⁰ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 99.

вигідно тій стороні, проти якої встановлена презумпція, і вона це робить, доводячи факт, який заперечує презюмований, посилаючись при цьому на нього *виключно* як на підставу *своїх* вимог та заперечень. Звідси робиться висновок, що проблема презумпції повністю вичерпується наявністю *загального правила* розподілу обов'язків доказування між сторонами, і ніякого спеціального правила, яке перерозподіляє обов'язки доказування, вводити не потрібно²³¹.

На нашу думку, вказана позиція є недостатньо аргументованою, щоб говорити про відсутність спеціального правила, яке перерозподіляє обов'язки доказування між сторонами та наявність функції звільнення особи від доказування презюмованого факту. Якщо уважно подивитися на вищевказані аргументи Ю. О. Серікова, то він другим аргументом заперечує перший. Спочатку говориться, що доказова презумпція не визначає, хто з осіб, які беруть участь у справі, повинен спростовувати презюмований факт, а в подальшому вказується, що проблема презумпцій повністю вичерпується дією загального правила розподілу обов'язків доказування. Загальновідомо, що це загальне правило сконструйовано тільки щодо сторін як матеріально-заінтересованих учасників процесу.

Дійсно в нормах права в ряді випадків, де міститься доказова презумпція не визначається, хто зі сторін повинен спростовувати презюмований факт. Але це не дивно, так як більшість доказових презумпцій містяться в нормах матеріального законодавства, де використання процесуальної термінології, як правило, не зустрічається, а зі змісту цих норм права логічно можна вивести судження про те, в чий інтерес побудований презюмований факт і хто його повинен спростовувати. Норма права говорить про юридичну відповідальність *учасників* правового конфлікту, які при прийнятті позовної заяви до провадження судом набувають статусу *сторін*. Крім того, існують норми права, де *чітко* вказується, *хто* повинен спростовувати презюмований факт. Зокрема, як можна по-іншому зрозуміти зміст ч. 2 ст. 614 ЦК України: «Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання» (презумпція вини особи, яка не виконала або неналежним чином виконала своє зобов'язання). Аналогічна ситуація міститься в ч. 3 ст. 277 ЦК України, де такий обов'язок прямо виражений. Особа, яка порушила зобов'язання за поданим позовом, набуває статусу сторони відповідача, а презюмований факт відповідає інтересам позивача. На нашу думку, структурні елементи фактичної основи доказової презумпції доволі визначено вказують на сторін, в інтересах яких необхідно довести факти-підстави дії презумпції та

²³¹ Там же. — С. 99.

факти спростування презумпції. Те, що на практиці сторона, в інтересах якої побудований презюмований факт, у силу своєї недостатньої правової грамотності сама його спростує загальної ситуації не міняє. Як і не буде міняти той випадок, коли сторона, яка не повинна доказувати презюмований факт в силу доведення фактів–підстав дії презумпції все-таки подасть докази на підтвердження презюмованого факту.

Щодо пояснення доказової презумпції дією загального правила розподілу обов'язків доказування, а не спеціального, то не слід забувати, що факти, які спростовують презумпцію, мають чітко визначений зв'язок з фактами–підставами дії презумпції та презюмованим фактом, що в своїй сукупності виступають структурними елементами доказових презумпцій. У цьому відношенні факт, який заперечує існування презюмованого факту може виступати доказовим фактом і ризик його недоведення покладається саме на протилежну сторону, тобто ту, проти якої спрямована доказова презумпція. Тому дії цієї особи й спрямовані на *спростування* презюмованого факту. Інша ситуація зумовлювала б тільки одне: встановлення фактів–підстав дії презумпції та фактів спростування презумпції відбувається безцільно, так як їхній зв'язок з презюмованим фактом переривається тим, що він не включений в предмет доказування.

Ще одним формальним аргументом проти існування функції звільнення особи від доведення певного факту на користь закріплення функції перерозподілу обов'язків доказування між сторонами є зміст ст. 61 ЦПК, яка називається «Підстави звільнення від доказування». У цій статті називаються три види фактів, які звільняють особу від доведення обставин справи, що відповідають її інтересам: факт, який визнаний стороною; загальновідомий факт; преюдиційний факт. Презюмований факт у вищевказаній статті не вказується.

Отже, виходячи з наведеного, вважаємо недостатньо обґрунтованою думку про те, що доказова презумпція не здійснює перерозподілу обов'язків доведення юридичних фактів між сторонами цивільного процесу.

Інколи у науці цивільного процесу зустрічаються випадки, коли автори підтримують існування обох вище вказаних взаємовиключаючих функцій доказових презумпцій, оскільки «одночасне виконання зазначених функцій дає можливість повною мірою проявити сутність презумпції»²³². Так, В. В. Масюк, вважає, що

²³² *Масюк, В. В.* Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Масюк Василь Васильович. — Харків, 2010 — С. 101.

«за загальним правилом презюмовані факти доказуванню не підлягають та не входять до обставин предмета доказування. Якщо презюмується факт предмета доказування, то він виводиться за його межі. Презумпція виключає з предмета доказування факт, доки вона не спростована. Доказується лише факт-основа презумпції. У випадку встановлення факту-основи презумпції на другу сторону перерозподіляється обов'язок по доказуванню ряду обставин – тих, які за звичайних умов ця сторона взагалі не повинна була доказувати»²³³.

На нашу думку, з вказаною позицією автора погодитися не можна, виходячи з вище висловлених нами аргументів. Доказування факту-підстави дії презумпції та доказування факту спростування презумпції має чітко визначене спрямування: у першому випадку має бути підтверджений презюмований факт, а у другому – він має бути заперечений. Якщо презюмований факт треба *спростовувати*, то він *уже* перебуває у полі доказування, а тому, виключення його з предмету доказування не тільки приводить до прямого порушення вимог норм цивільного процесуального законодавства, але і виглядає не логічно. Мало того, нерозуміння такого цілісного взаємозв'язку фактів фактичної основи доказових презумпцій приведе до неправильного сприйняття загального правила доказування та спеціального правила щодо перерозподілу обов'язків доказування між сторонами. Саме це і сталося у автора В. В. Масюка, який то виділяє функцію розподілу обов'язку доказування, то функцію перерозподілу обов'язку доказування у презумпціях²³⁴, не визначившись із змістом термінів «розподілу» та «перерозподілу» з точки зору доказової діяльності у цивільному процесі.

§ 2. Функція формування фактів предмета доказування у цивільній справі

Адекватна відповідь щодо цієї функції напряму залежить від одного принципового питання — чи входять структурні елементи доказової презумпції до предмета доказування у цивільній справі. У науці цивільного процесу щодо цього питання склалася двояка позиція: є точка зору, що передбачає включення доказових презумпцій у

²³³ Масюк, В. В. Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Масюк Василь Васильович. — Харків, 2010 — С. 101.

²³⁴ Там же. — С. 99, 101-102.

предмет доказування²³⁵, а інші науковці зазначають, що доказові презумпції до предмета доказування не входять²³⁶.

Одразу слід зауважити, що коли говорять про входження чи не входження доказових презумпцій до предмета доказування, мається на увазі тільки один її структурний елемент фактичної основи — презюмований факт. Це треба чітко усвідомити, бо окремі науковці, розглядаючи це питання, прямо вказують про входження чи не входження саме доказових презумпцій в цілому до предмета доказування²³⁷, тобто всіх її структурних елементів, що є некоректною постановкою питання.

Предмет доказування включає доволі складну систему фактів, які підлягають доведенню. Весь процес доказування спрямований на встановлення неоднотипних за матеріально-правовим та процесуальним значенням фактів²³⁸. Цивільне процесуальне законодавство термін «предмет доказування» вживає в ст. 179 ЦПК України, де під ним розуміє факти, які обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для вирішення справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Крім того, непрямо можна вивести з інших норм, що необхідно доводити при розгляді справ позовного характеру:

²³⁵ *Авдюков, М. Г.* Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе / М. Г. Авдюков // Советское государство и право. — 1972. — № 5. — С. 49; *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 81–84; *Кузьменко, С. Г.* Особливості судового розгляду та вирішення справ за позовами про звільнення майна з-під арешту : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. Г. Кузьменко Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2001. — С. 15; *Смышляев, Л. П.* Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Л. П. Смышляев. — М. : Изд-во МГУ, 1961. — С. 23; *Штефан, О. О.* Позовне провадження у справах з авторських і суміжних правовідносин у цивільному судочинстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. О. Штефан ; Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2000. — С. 12 та ін.

²³⁶ *Воложанин, В. П.* Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Воложанин Виталий Петрович. — Свердловск, 1953. — С. 38; *Масюк, В. В.* Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Масюк Василь Васильович. — Харків, 2010 — С. 101; *Тарбагаева, Е. Б.* Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания / Е. Б. Тарбагаева // Правоведение. — 1982. — № 3. — С. 55–58 та ін.

²³⁷ *Юдельсон, К. С.* Проблема доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. — М. : Госюриздат, 1951. — С. 190–269.

²³⁸ *Зейкан, Я. П.* Коментар Цивільно-процесуального кодексу України / Я. П. Зейкан. — К. : Юридична практика, 2006. — С. 114; *Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве / под ред. И. В. Решетниковой.* — М. : Норма, 2002. — С. 5–7.

1) доказуванню підлягають ті обставини, які обґрунтовують вимоги та заперечення сторін, а також інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи (ч. 1 ст. 57 ЦПК);

2) доказуванню підлягають обставини, які мають значення для ухвалення рішення у справі і щодо яких у сторін та інших осіб, що беруть участь у справі, виникає спір (ч. 3 ст. 60 ЦПК України).

Таким чином, співставлення предмета доказування та структурних елементів фактичної основи доказової презумпції дає всі підстави говорити про взаємодію вказаних «фактичних систем».

Загалом, позицію представників, які заперечують входження презюмованого факту до предмета доказування щодо взаємодії «фактичних систем» доказової презумпції та предмета доказування можна виразити таким чином: якщо факти–підстави дії доказової презумпції та факти спростування презумпції необхідно доводити, а презюмований факт ні, то перші входять в предмет доказування, а останній ні, тому що особа, в інтересах якої він побудований, звільняється від доказування цього факту²³⁹. У цьому відношенні Ю. О. Серіков зазначає, що презюмований факт можна порівняти з преюдиційним та загальновідомим фактом, які теж звільняють особу від їх доказування. Але зазначається, що при ліквідації фактів–підстав дії презумпції презюмований факт переходить у розряд звичайних фактів, включається до предмета доказування і доводиться на загальних засадах²⁴⁰.

Аналіз логіки побудови структурних елементів фактичної основи доказової презумпції, на нашу думку, впевнено говорить про неможливість штучного відривання презюмованого факту, що не входить до предмета доказування від фактів–підстав дії презумпції та фактів, що спростовують презумпцію, які входять до предмета доказування. Якщо виходити з того, що всі вказані факти утворюють цілісну систему, то виокремлення елемента цієї системи (до речі, без якого система існувати не може) приведе до розривання всіх зв'язків між ними та цілісним правовим утворенням, а відтак — і до припинення існування цілого²⁴¹.

Таким чином, це твердження показує, що необхідно встановлення фактів потрійного роду: фактів–підстав дії доказової

²³⁹ Серіков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Серіков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 84; Юдельсон, К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. — М. : Госюриздат, 1951. — С. 190–269.

²⁴⁰ Серіков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Серіков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 87.

²⁴¹ Керимов, Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. — М. : Аванта+, 2001. — С. 198.

презупцій, презюмованого факту та фактів спростування презупції. Проілюструймо це на прикладі дії доказової презупції вини в інтересах позивача. Перші два види фактів, перебуваючи між собою в причинно-наслідковому зв'язку, будуть входити до підстави позовних вимог у той час, як факти заперечення презупції — будуть належати до підстав заперечення проти позову. Так, аналізуючи ст. 614 ЦК України, яка говорить про вини як підставу відповідальності за порушення зобов'язання, не важко виділити коло фактів, які будуть впливати на структуру предмета доказування у цивільній справі, де така презупція використовується: фактами-підставами дії доказової презупції є невиконання чи неналежне виконання зобов'язання (факт протиправної поведінки), настання матеріальної чи моральної шкоди та наявність причинно-наслідкового зв'язку між ними. Презюмований факт — це факт вини. Факти, які спростовують презупцію, — це факти вжиття особою всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання або інші факти, що будуть безпосередньо заперечувати вини особи.

З наведеного виходить, що презюмований факт, поряд з фактами-підставами дії доказової презупції та фактами, які її спростовують, включається до предмета доказування. Окрім логічних посилок такого висновку, можна вказати на деякі його правові аспекти. Якщо взяти до уваги загальновідомі чи преюдиційні факти, які дійсно звільняють особу від їхнього доказування, а суд від їхнього дослідження за допомогою доказів, то процесуальний режим презюмованих фактів зовсім інший. Всі факти, які входять до елементів структури доказової презупції, необхідно доводити, в тому числі і презюмований факт. Необхідність доказування презюмованого факту пояснюється тим, що доказова діяльність може бути направлена не тільки на підтвердження існування факту, але і на підтвердження його відсутності. Факт, який спростовує доказову презупцію, враховуючи його безпосередній зв'язок взаємовиключаючого характеру з презюмованим фактом, за своєю процесуальною природою є доказовим фактом, що покликаний *спростувати* юридичний факт матеріального характеру, якому надали статус презюмованого. У цьому і полягає функціональний взаємозв'язок між фактом спростування доказової презупції та презюмованим фактом. Можливо, тому Л. П. Смишляєв, мотивуючи свою позицію стосовно необхідності доведення презюмованого факту, вказував, що презупція, проводячи перерозподіл обов'язків доказування, чітко вказує, хто які факти повинен довести; ... виключення презюмованого факту з предмета доказування поставило б відповідача у гірше в

порівнянні з позивачем становище, обґрунтовуючи його відповідальність припущеннями²⁴². Тому необхідно пам'ятати, що доказова презумпція *не звільняє* презюмований факт від його доказування *сторонами*, а звільняє *певну сторону* від доказування цього факту, покладаючи *обов'язок спростування* презюмованого факту на протилежну *сторону*. Саме тому щодо всіх структурних елементів фактичної основи доказової презумпції здійснюється доказова діяльність.

Вплив доказових презумпцій на предмет доказування традиційно розглядався тільки в одному напрямку — звуження чи не звуження обсягу фактів, які підлягають доказуванню в цивільній справі²⁴³. Причому цей аспект доказових презумпцій розглядався у контексті їхнього поділу на спростовні та неспростовні: неспростовні доказові презумпції звужують обсяг доведення кола фактів по судовій справі, бо презюмований факт не підлягає оспоруванню, а спростовні презумпції свідчать тільки про перерозподіл функцій у процесі доказування факту, але не вилучення його з предмета доказування²⁴⁴. Із вказаним твердженням в одному можна бути згідним: доказові презумпції, істотною ознакою яких є їх спростовність дійсно не приводять до звуження обсягу кола фактів предмету доказування. У чому ж тоді полягає їх вплив на предмет доказування по цивільній справі?

Сама конструкція доказової презумпції впливає на *структуру* предмета доказування тим, що вона обумовлює необхідність встановлення тих чи інших фактів, що входять до структурних елементів доказової презумпції. Знаючи конструкцію доказової презумпції, можна із впевненістю прогнозувати про включення до предмета доказування у цивільній справі, де використовується ця презумпція, поряд з іншими юридичними фактами матеріального та процесуального характеру ще три види юридичних фактів: факти-підстави дії доказової презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції.

²⁴² *Смышляев, Л. П.* Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Л. П. Смышляев. — М. : Изд-во МГУ, 1961. — С. 23.

²⁴³ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 81–82; *Нахова, Е. А.* Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 61–62.

²⁴⁴ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 81–83.

§ 3. Функція процесуальної економії доказової презумпції

Одним із завдань, яке стоїть перед цивільним судочинством, є своєчасний розгляд цивільних справ (ст. 1 ЦПК України). Збільшення кількості спорів, які виникають між різними суб'єктами права, потребує побудови оперативного механізму захисту суб'єктивних прав²⁴⁵.

Раціоналізація цивільного судочинства повинна бути побудована таким чином, щоб зменшити скоєння процесуальних дій і дякуючи цьому зекономити час розгляду справи. Якщо чітко визначити, яка мета повинна бути досягнута в процесі судочинства, тоді можна раціонально вести процес²⁴⁶.

У найбільш загальному виді функція процесуальної економії доказової презумпції означає економію засобів та часу суду при здійсненні провадження у справі²⁴⁷. Те, що доказова презумпція зумовлює економію процесуальних засобів, визнається багатьма вченими, але яким чином вона це робить, — існують різні погляди. Одні вчені, що відстоюють існування неспростовних та спростовних презумпцій вважають, що процесуальна економія має місце тільки при існуванні неспростовних презумпцій, бо виводить з кола фактів предмета доказування презюмований факт і не дає можливості протилежній стороні його спростувати²⁴⁸. Відтак скорочуються процесуальні дії щодо доведення презюмованого факту та його спростування. Спростовні презумпції ніякої процесуальної економії не дають, бо непотрібність доведення презюмованого факту врівноважується необхідністю доведення інших фактів, які б спростували презюмований факт. Вчені, що підтримують існування в праві тільки спростовних презумпцій вважають, що процесуальна

²⁴⁵ Рожнов, О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. В. Рожнов ; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2000. — С. 1.

²⁴⁶ Давтян, А. Г. Гражданское процессуальное право Германии / А. Г. Давтян. — М. : Городец-издат, 2000. — С. 49.

²⁴⁷ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 100.

²⁴⁸ Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 82; Левенталь, Я. Б. К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе / Я. Б. Левенталь // Советское государство и право. — 1949. — № 6. — С. 54–55.

економія доказової презумпції виражається в тому, що вони спрощують, полегшують та скорочують процедуру доказування презюмованого факту²⁴⁹.

У юридичній літературі справедливо вказується, що можливості, які складають функцію процесуальної економії: спрощення, полегшення, скорочення доказування слід застосовувати не до презюмованого факту, а до процесу доказування у цілому²⁵⁰. До цього варто також додати, що процесуальна економія як принцип цивільного судочинства адресується не тільки особам, які беруть участь в розгляді справи, даючи їм можливість уникнути скоєння певних процесуальних дій, але і суду.

Доказові презумпції з точки зору процесуальної економії засобів доказування для сторін такої економії не проводять, бо одна сторона повинна доказувати факти–підстави дії презумпції, а інша — факти спростування презумпції. Це дійсно буде приводити до врівноваження інтересів у сфері доказової діяльності позивача та відповідача, але без процесуальної економії засобів доказування, без вилучення презюмованого факту з предмету доказування, а відтак і відсутність скорочення його обсягу. Тобто для сторін, чий інтереси доказова презумпція врівноважує, процесуальної економії не спостерігається. Але з позиції суду, який розглядає цивільну справу, де використовується доказова презумпція має місце процесуальна економія, яка виражається в тому, що суд правове обґрунтування встановленості наявності чи відсутності презюмованого факту буде проводити за рахунок встановлення відповідно фактів–підстав дії доказової презумпції та фактів спростування презумпції.

§ 4. Функція визначення порядку застосування правової норми

Встановлення обставин цивільної справи має свою мету — посприяти суду у правильній правовій кваліфікації спірних

²⁴⁹ *Курылев, С. В.* Основы теории доказывания в советском правосудии / С. В. Курылев. — Мн.: Изд-во Белорусского ун-та, 1969. — С. 96; *Рожнов, О. В.* Принцип оперативности в гражданском процессуальном праве: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. В. Рожнов; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2000. — С. 10.

²⁵⁰ *Сериков, Ю. А.* Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — С. 100.

правовідносин сторін та вибору норми права, якою повинна бути вирішена спірна ситуація. Застосування закону відбувається шляхом порівняння розтлумачених ознак юридичного складу правової норми з фактичними обставинами та на їхній основі визначення поведінки відповідно до наслідків, передбачених у правовому наслідку норми²⁵¹. Норма права, з якої випливає правовий наслідок, що його вимагає позивач, може застосовуватися лише тоді, коли всі описані ознаками юридичного складу цієї норми фактичні обставини мають місце насправді²⁵².

Беручи до уваги елементи структури фактичної основи доказової презумпції, вони поряд з іншими обставинами справи покликані в рамках юрисдикційної процедури підтвердити право сторони на ту чи іншу модель правової поведінки іншої сторони. Чому систему фактів конструкції доказової презумпції поряд з іншими юридичними фактами предмета доказування в цивільній справі називають «обставинами, які мають значення для вирішення справи» (ч. 1 ст. 179 ЦПК України). Саме цим і відрізняються доказові презумпції від наявних юридичних фактів: перші викликають матеріально-правові наслідки тільки в рамках судового процесу, а останні — за його межами.

Отже, структурні елементи фактичної основи доказової презумпції мають важливе значення при здійсненні правової кваліфікації спірних правовідносин, бо належне встановлення презюмованого факту поряд з іншими фактами юридичного складу зумовить вибір певної правової норми, тобто норми, де в гіпотезі відображений презюмований факт.

Таким чином, аналіз функції визначення порядку застосування правової норми показує, що доказові презумпції мають значення не тільки для доказового процесу як традиційно вважалося раніше, а також і для правозастосовчого процесу, який складається в рамках розгляду та вирішення цивільної справи.

Підсумовуючи огляд функцій доказових презумпцій, можна констатувати, що вказані функції між собою є взаємопов'язаними, де зміст одних функцій визначає зміст інших функцій. Так, функція перерозподілу обов'язків доказування між сторонами має значення для належного розуміння впливу доказової презумпції на предмет доказування, а останнє, в свою чергу, береться до уваги при визначенні змісту функцій процесуальної економії та функції визначення порядку

²⁵¹ Циппеліус, Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів / Р. Циппеліус. — К. : Реферат, 2004. — С. 131.

²⁵² Там же. — С. 136.

застосування правової норми. Крім того, система функцій доказових презумпцій, демонструючи напрямки впливу презумпції у цивільному процесі, також підтверджують висловлену раніше нами тезу про доказові презумпції як процесуального засобу врівноваження інтересів сторін.

Висновки до першого розділу

1. Різноманітні підходи до вивчення юридичної природи правових презумпцій показують, що найбільш обґрунтованим підходом, що покликаний розкрити їхнє правове значення, є юрисдикційний напрямок, який чітко визначає сферу використання правової презумпції та показує її напрямки дії, що безпосередньо пов'язані з виконуваним нею функціями.

2. Виходячи з юрисдикційної природи правових презумпцій, доказова презумпція, будучи частиною правових, здійснює вплив на вирішення цивільної справи по суті, оскільки презюмоване значення надається юридичному факту матеріально-правового характеру, встановлення якого направлене на вирішення спору про право. Крім того, доказова презумпція, на відміну від інших, здійснює тільки притаманну їй специфічну функцію: зумовлює перерозподіл обов'язків доказування обставин цивільної справи між сторонами. Виходячи зі сказаного, слід розмежовувати доказову презумпцію та процесуальну, яка позбавлена вищевказаних властивостей, а відтак — і чітко визначати місце доказових презумпцій у системі правових.

3. Доказова презумпція характеризується наявністю логічної та правової сторін, де виділяють логічні та правові ознаки доказової презумпції. Важливість логічних ознак доказової презумпції показує, при яких обставинах той чи інший випадок можна вводити в норму права в якості презумпції, в той час, як важливість правових ознак — знайде своє адекватне відображення в правозастосовчій діяльності. Ознаки логічної та правової сторони доказової презумпції взаємодіють, де перші часто обумовлюють виділення других. У ряді конкретних доказових презумпцій ознаки правової сторони будуть мати переважаче значення над ознаками логічної сторони. Це означає, що при конструюванні в нормі права доказової презумпції до уваги буде братися не стільки наявність стійкого закономірного взаємозв'язку явищ об'єктивного світу, скільки необхідність захисту певних суспільних інтересів шляхом введення в норму права конструкції доказової презумпції.

4. Кожна доказова презумпція базується на своїй фактичній основі, де можна виділити систему юридичних фактів: факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції. Вказані факти перебувають у взаємодії між собою, породжуючи неоднорідні зв'язки, знання яких дасть змогу суду правильно вивчати та співставляти між собою обставини цивільної справи, що входять в систему юридичних фактів доказової презумпції. Крім того, вказані юридичні факти перебувають у взаємодії з доказовою презумпцією в цілому, що дає змогу пізнати функції доказових презумпцій у цивільному судочинстві. Юридичні факти доказової презумпції, зв'язки між ними та між цими фактами і доказовою презумпцією в цілому утворюють структурні елементи фактичної основи доказової презумпції.

5. За своєю сутністю доказова презумпція є процесуальним засобом, що врівноважує інтереси сторін цивільного процесу, за допомогою якого досягається мета цивільного судочинства. У якості процесуального засобу доказова презумпція полегшує процедуру доведення важко доказуваного презюмованого факту для сторони, яка стверджує про його наявність, і перекладає обов'язок спростування презюмованого факту на протилежну сторону.

6. Доказова презумпція в якості процесуального засобу проводить вплив на поведінку суду та сторін цивільного процесу, наявність якого дає підстави говорити про функції доказових презумпцій. Серед тих функцій, що виділяли науковці за доказовими презумпціями варто також виділити таку її функцію, що до цього часу не виділялася: функція визначення порядку застосування правової норми. Виділення цієї функції було проведено з врахуванням того, що презюмований факт передбачений гіпотезою норми права, яка застосовується до спірних правовідносин сторін.

РОЗДІЛ II

СИСТЕМА ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Глава 4. Класифікація доказових презумпцій

У науці цивільного процесуального права виділяють велику кількість доказових презумпцій, які використовуються під час розгляду та вирішення цивільних справ, що дає підставу говорити про їхню систему. Вчені, говорячи про ті чи інші конкретні доказові презумпції, намагаються побудувати свою систему презумпцій, відносячи їх до того чи іншого виду за певним визначеним критерієм.

Кожен з авторів, який проводить класифікацію презумпцій, вказує на теоретичну та практичну цінність такого логічного прийому пізнання доказових презумпцій. Мета такої класифікації спрямована на акумулювання наукових знань щодо загальних та особливих рис презумпцій, що дасть можливість краще зрозуміти їхню роль у цивільному судочинстві та виробити практичні рекомендації щодо їхнього використання судами під час вирішення правових спорів.

Як частина правових презумпцій, доказові презумпції пізнаються з використанням загальнотеоретичних положень, що були вироблені у відношенні до правових презумпцій в цілому. У цьому аспекті неабияке значення має розроблена система класифікації правових презумпцій як логічного способу їхнього пізнання, де класифікаційні критерії, вироблені щодо правових презумпцій, є актуальними при дослідженні й доказових презумпцій у цивільному процесі.

Питання класифікації доказових презумпцій є одним із складних наукових завдань на сьогодні, оскільки відсутня єдина загальноприйнята система доказових презумпцій у цивільному процесі.

Основними факторами, які перешкоджають побудові цілісної системи доказових презумпцій, є такі.

По-перше, різноманітні підходи до розуміння природи доказових презумпцій. Цей фактор впливає на обрання відповідних критеріїв для їх класифікації, оскільки певний підхід щодо природи презумпцій зумовлює необхідність обрання такого критерію, який впливає з того значення презумпцій, яке в неї вкладають представники певного напрямку дослідження юридичної природи доказових презумпцій. Адже, як зазначається, критерієм для класифікації певного явища є його загальні ознаки, які впливають із природи цього явища²⁵³. Різні за своїм змістом напрямки (наприклад, юрисдикційний, матеріально-правовий та нормативний) щодо природи правових презумпцій кардинально відрізняються і в питаннях класифікації цього правового явища. Так, Н. С. Караніна як представник нормативного підходу в якості критеріїв для класифікації презумпцій використовує юридичну силу нормативно-правового акту²⁵⁴. Якщо дивитися на доказову презумпцію як на нормативний припис, що встановлює обов'язкове правило поведінки, то вказаний вище критерій для класифікації має сенс. Проте з точки зору юрисдикційного напрямку, така класифікація не враховує ознак самих презумпцій, а тільки юридичну силу норми права, де вона закріплена, тому виділяти які-небудь особливі ознаки презумпцій щодо цього критерію класифікації не доводиться.

Таким чином, аналізуючи підходи до класифікації презумпцій, необхідно чітко усвідомлювати, з точки зору якого напрямку дослідження юридичної природи презумпцій була проведена така класифікація і, виходячи з цього, давати оцінку тій системі доказових презумпцій, що у ній сформована.

Отже, вказаний фактор не дає можливості побудувати *єдину* систему доказових презумпцій, які використовуються у рамках цивільного судочинства.

По-друге, відсутні єдині підходи щодо критеріїв класифікації презумпцій одного виду, який визнається більшістю авторів. У цьому

²⁵³ Субботин, А. Л. Классификация / А. Л. Субботин ; РАН. Ин-т философии. — М. : ИФ РАН, 2001. — С. 78.

²⁵⁴ Каранина, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 72.

контексті варто згадати класифікацію презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, що була проаналізована в попередньому розділі. Така класифікація презумпцій фактично визнається представниками всіх напрямків, але єдності думок у питаннях критеріїв такої класифікації немає. Можливо, це не є суттєвим, оскільки такий вид презумпцій визнається, але це впливає на чітке визначення ролі презумпції у рамках цього виду, а звідси й впливає на їхнє адекватне використання у правовій площині. Крім того, визначення критерію класифікації буде впливати на виділення конкретних доказових презумпцій у рамках того чи іншого виду.

Отже, різноманітні підходи щодо критеріїв для класифікації презумпцій одного виду виступає одним із факторів, які не дають побудувати *стабільну* систему доказових презумпцій у цивільному процесі.

Якщо аналізувати матеріал щодо класифікації доказових презумпцій, то в науці цивільного процесуального права склалися два підходи у цьому питанні: традиційні та нетрадиційні. Традиційні підходи у класифікації доказових презумпцій стосуються найбільш поширених класифікацій презумпцій, які не залишаються поза увагою при формуванні системи доказових презумпцій, є загальновизнаними. Нетрадиційні підходи класифікації доказових презумпцій методологічно пов'язані з традиційними підходами, оскільки випливають з них, де теоретична база, вироблена щодо традиційних підходів до класифікації доказових презумпцій використовується для пояснення нетрадиційних підходів.

§ 1. Традиційні класифікації доказових презумпцій

Серед найбільш поширених основних (традиційних) класифікацій правових презумпцій, що стосуються доказових презумпцій, виділяють такі:

- 1) прямі та непрямі доказові презумпції;
- 2) фактичні доказові презумпції та доказові презумпції, які закріплені у нормах права.

1. Прямі та непрямі доказові презумпції. Попри те, що в науці цивільного процесуального права поділ презумпцій на прямі та непрямі виділяють вже протягом тривалого часу, до невіршених завдань цієї класифікації на сьогодні відносять вироблення чіткого

критерію такої класифікації та формування на його підставі стабільної системи прямих та непрямих презумпцій.

В. К. Бабаєв зазначає про пряму презумпцію можна говорити тоді, коли *норма права містить у собі безпосередньо презумптивне положення*²⁵⁵. Часто в таких нормах можна зустріти вирази на зразок «... поки не доведено інше ...», «... вважається ...», «... якщо не доведе ...», «... припускається ...» і т. д.²⁵⁶ Наприклад, в ст. 1166 ЦК України зазначається, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, *якщо вона доведе* (курсив наш — *Авт.*), що шкоди завдано не з її вини. У ст. 277 ЦК України закріплюється наступна презумпція: *вважається* (курсив наш — *Авт.*), що негативна інформація, поширена про особу, є недостовірною. У таких прикладах відображені дві доказові презумпції — презумпція вини та презумпція недостовірності негативної інформації, поширеної про особу.

Важливим моментом, на який звертається увага в науці цивільного процесуального права, при дослідженні прямих презумпцій є семантичний аналіз правової норми, де така презумпція відображена. Вчені, які коментують це положення, вказують на семантичний підбір слів, які використовуються у нормах законодавства, що містять презумпції: «...поки не доведено...», «...вважається...», «... якщо не доведуть ...» і т. д.²⁵⁷ Інколи в змісті норми права присутній термін «презумпція» або він може знаходитися у назві статті²⁵⁸. Виходячи із вказаного семантичного добору, звертають увагу на так звані «форми (варіанти)» закріплення прямої презумпції²⁵⁹.

Якщо в більшості випадків вчені одностайні щодо видів прямих презумпцій, то назвати більш-менш стабільну систему непрямих презумпцій ніхто не візьметься. Характерним для непрямих презумпцій є відсутність спільних позицій щодо їхнього виду, де одні вчені говорять, що цей випадок є доказовою презумпцією, а інші — їм заперечують²⁶⁰.

²⁵⁵ *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 17.

²⁵⁶ *Сери́ков, Ю. А.* Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сери́ков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 30.

²⁵⁷ *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 17.

²⁵⁸ *Сери́ков, Ю. А.* Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сери́ков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 30.

²⁵⁹ Там же.

²⁶⁰ *Баулин, О. В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 220–221; *Сери́ков, Ю. А.* Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сери́ков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 25.

Непряма презумпція, як вважає В. К. Бабаєв, — це така презумпція, де презумптивне положення не викладається безпосередньо в нормі права, але його можна вивести *шляхом умовиводу*²⁶¹. Серед непрямих презумпцій, які містяться у нормах цивільного права, вчені виділяють презумпції добросовісності набувача речі²⁶², користування чужими грошовими засобами в зв'язку з їх неправомірним притриманням²⁶³, належності майна товариству, яке внесено засновником у його статутний капітал²⁶⁴ тощо.

Переважає більшість учених, які відстоюють існування непрямих презумпцій, вважає, що їх можна виявити шляхом умовиводу, причому таких презумпцій набагато більше, ніж прямих²⁶⁵. Зазначається, що непрямі презумпції виводяться шляхом тлумачення норми права, де яскравим прикладом такої презумпції наводять презумпцію державної власності, яка існувала в радянському праві²⁶⁶. Проте характерним для усіх наукових досліджень, які стосуються непрямих презумпцій, є те, що у більшості випадків ученими не наводяться *критерії виявлення непрямой презумпції у нормі права в процесі її тлумачення*. Саме з відсутністю вказаного критерію і пов'язують проблему нестабільності самих непрямих презумпцій²⁶⁷, яка породжує їх нестійку систему. Але загалом варто згадати поодинокі випадки, коли деякі науковці намагалися дати які-небудь чіткі орієнтири для виявлення непрямих презумпцій. Так, В. К. Бабаєв зазначає, що при непрямому закріпленні презумпцій у гіпотезі правової норми закріплений факт дії презумпції, але сам презюмований факт у

²⁶¹ Бабаєв, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 17.

²⁶² Каранина, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 96.

²⁶³ Кремер, Ю. О санкциях по вексялям / Ю. Кремер // Хозяйство и право. — 1997. — № 5. — С. 122.

²⁶⁴ Витрянский, В. В. Гражданский кодекс и судебная практика / В. В. Витрянский // Хозяйство и право. — 1995. — № 7. — С. 62–63.

²⁶⁵ Бабаєв, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 17; Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 42; Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 32.

²⁶⁶ Там же.

²⁶⁷ Там же.

ній не відображений²⁶⁸. Наприклад, презумпція вини батьків за шкоду, яку завдали малолітні особи, що є їхніми дітьми.

Серед непрямих презумпцій В. А. Ойгензіхт виділяє так звані «приховані (латентні) презумпції», де в нормі права навіть згадки немає про розподіл обов'язків доказування²⁶⁹. До прихованих презумпцій він відносить презумпцію добросовісності набувача речі²⁷⁰. Визначення особи добросовісним набувачем речі містяться у ч. 1 ст. 338 ЦК України, де дійсно немає згадки про розподіл обов'язків доказування.

Таким чином, якщо взяти до уваги виділені вище способи виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій, виявляється, що оперування ними створює певні труднощі. Твердження про те, що пряма презумпція передбачає безпосереднє закріплення в змісті норми права презумптивного положення, абсолютно не дає чіткої відповіді на питання, що під таким безпосереднім закріпленням слід розуміти. Щодо непрямих презумпцій, то тільки вказується, що необхідно здійснити для їх виявлення: провести тлумачення змісту правової норми. Але таке пізнання змісту правової норми також необхідно буде проводити і під час прямого закріплення доказових презумпцій, тому особливої різниці між такими пізнавальними процесами не бачимо. Необхідно при виявленні непрямих доказових презумпцій мати на увазі який-небудь відштовхуючий критерій, що дозволить виділити непряму доказову презумпцію. Отже, критерії виявлення як прямих, так і непрямих доказових презумпцій, які виділяють в науці цивільного процесу, не дають можливості впевнено говорити, що перед нами є доказова презумпція чи інше правове явище.

Очевидно, що відповідь на це питання слід давати, враховуючи відображення в змісті норми права конструктивних елементів доказової презумпції, які у вказаному змісті можуть закріплюватися по-різному. В одній нормі права можуть бути чітко відображені факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції. У другій нормі можуть бути закріплені тільки перші два види фактів з конструкції доказової презумпції. У третій нормі права може мати місце тільки вказівка на презюмований факт. Тому говорити про те, що перед нами є однакові способи закріплення в змісті норми права доказової презумпції не доводиться.

²⁶⁸ *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 18.

²⁶⁹ *Ойгензіхт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензіхт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 42.

²⁷⁰ Там же. — С. 86–91.

Якщо в змісті норми права є відображення усіх трьох видів зазначених фактів, то маємо *повну форму* прямого закріплення доказової презумпції. Якщо ж норма права в своєму змісті містить тільки перші два види фактів — факти-підстави (факт-підстава) дії презумпції та презюмований факт, то маємо *неповну форму* прямого закріплення доказових презумпцій. Це може бути проілюстровано такими прикладами.

У ст. 176 Кодексу торговельного мореплавства України закріплюється у повній формі презумпція вини перевізника. Вказана норма закріплює факти-підстави дії презумпції вини: втрата, нестача й пошкодження прийнятого для перевезення вантажу. У ній же зазначається про вину, яка припускається. Також вказуються факти, які заперечують презумпцію: 1) дія непереборної сили; 2) виникнення небезпеки й випадковостей на морі та інших судноплавних водах; 3) пожежі, що виникла не з вини перевізника; 4) рятування людей, суден, вантажів тощо. Неповна форма прямого закріплення доказової презумпції зустрічається у ст. 277 ЦК України. У цій нормі відображені тільки два види юридичних фактів із конструкції доказової презумпції: факти-підстави дії презумпції — поширення інформації про особу та наявність негативного характеру такої інформації і презюмований факт — недостовірність поширеної негативної інформації.

Повна та неповна форма прямого закріплення доказової презумпції дає можливість із впевненістю з'ясувати, що саме виражено в змісті правової норми, оскільки такі конструктивні елементи фактичної основи доказової презумпції очевидні.

Особливістю повної форми прямого закріплення доказової презумпції є те, що з норми права з очевидністю впливає перерозподіл обов'язків доказування між сторонами правового конфлікту. Крім того, зазначається, хто повинен спростовувати презюмований факт; норма права вказує на ті життєві обставини, які необхідно довести для його спростування. Тому повна форма прямого закріплення доказових презумпцій у нормі права чітко спрямовує доказовий процес у визначене русло, яке показує напрям дії обох сторін щодо збирання доказів на підтвердження фактів-підстав дії презумпції та фактів спростування презумпції.

У змісті правової норми при неповній формі прямого закріплення доказових презумпцій перерозподіл обов'язків доказування між сторонами безпосередньо не виявляється, але це мається на увазі. Оскільки презюмований факт знаходиться на боці того, хто про нього стверджує, то очевидно, що протилежна сторона

повинна зробити все необхідне для того, щоб його спростувати. Наприклад, презумпція права спільної сумісної власності подружжя (ст. 60 СК України) може бути спростована через заперечення факту–підстави дії вказаної презумпції (доведення того, що право власності на річ набуто до шлюбу) або через пряме заперечення презюмованого факту (вказівка на факт набуття права власності на річ у шлюбі на підставі договору дарування).

У ряді випадків із змісту норми права, яка прямо закріплює в неповній формі доказову презумпцію, з очевидністю впливає перерозподіл обов'язків доказування між сторонами. Наприклад, при використанні доказової презумпції недостовірності негативної інформації, яка поширена про особу (ч. 3 ст. 277 ЦК України), прямо в змісті норми права зазначається: «... якщо особа, яка її поширила, не доведе протилежного». Таке конструювання правової норми вважається більш доречним, оскільки чітко визначається поведінка сторін у процесі доказування юридичних фактів з конструкції доказових презумпцій.

Характерним при дії доказової презумпції, яка прямо закріплена в нормі права, але в неповній формі, є те, що вказана норма не містить у собі вказівки на юридичні факти, які можуть бути використані для спростування презумпції. У цьому випадку перелік таких фактів залишається відкритим і залежно від конкретної ситуації ними можуть виступати будь-які життєві обставини.

Таким чином, для виявлення прямих доказових презумпцій необхідно аналізувати норму права для визначення того, які конструктивні елементи доказової презумпції в ній (нормі права) відображені: якщо всі елементи, то маємо повну форму прямого закріплення доказової презумпції; при відображенні тільки фактів–підстав дії доказової презумпції та презюмованого факту має місце неповна форма прямого закріплення доказової презумпції.

Щодо семантичного методу, який, як вище зазначалося, пропонується для виявлення прямих презумпцій, то він не дає можливості із *очевидністю* констатувати, що мова йде саме про презумпцію, а не інше правове явище.

Існує багато норм матеріального права, які прямо вказують суб'єкту, що йому необхідно довести для того, щоб захистити свої права в суді і в змісті цих норм використовується термінологія «поки не доведе», «якщо не буде доведено» тощо. Причому поведінка такого суб'єкта повністю вкладається у зміст загальних правил розподілу обов'язків доказування у цивільному процесі і ніякої доказової презумпції, яка перерозподіляє обов'язки доказування у такій ситуації,

немає. Наприклад, ч. 2 ст. 780 ЦК України передбачає відповідальність наймодавця за шкоду, завдану наймачеві у зв'язку з використанням його речі. Останній у якості позивача повинен довести факт наявності особливих властивостей або недоліків речі, про які він не знав і не міг знати та не був про них попереджений наймодавцем. Ці факти є правопороджучими для позивача, тому вони лежать у підставі його позовних вимог і в силу прямої вказівки в нормі закону («... якщо буде встановлено ...») він їх повинен довести. Обов'язок доказування в цьому випадку не перекладається на протилежну сторону. Але в змісті норми права використовується термінологія, за якою вчені виводять з правової норми пряму презумпцію. Тому при виявленні прямих презумпцій слід виходити не з семантичного набору слів у презумптивному положенні, а з конструкції доказової презумпції, яка відображена у змісті норми права.

Для виявлення непрямих доказових презумпцій, на наш погляд, необхідно виходити з того, що в *нормі права міститься вказівка тільки на презюмований факт*, а факти–підстави (факт–підстава) дії цієї презумпції дійсно треба виводити шляхом *тлумачення* змісту норми права, де зафіксований такий презюмований факт. З огляду на це, в змісті норми права, де закріплена непряма доказова презумпція, завжди будуть наявні два види фактів: факти–підстави чи факт–підстава дії презумпції (*неочевидний факт*) та презюмований факт (*очевидний факт*). Цього вимагають логічні ознаки презумпції — наявність *причинно-наслідкового зв'язку* між презюмованим фактом та фактами–підставами дії презумпції. Без них презумпції не існує. Це та мінімальна кількість фактів із конструкції доказових презумпцій, що завжди повинна бути в змісті правової норми. На це звертала увагу Н. С. Караніна, яка зазначала, що непрямі презумпції мають таку ж логічну структуру, що й прямі²⁷¹.

Прикладом непрямого закріплення доказових презумпцій у нормах права є презумпції добросовісності та розумності поведінки особи (ч. 5 ст. 12 ЦК України), правомірності правочину (ст. 204 ЦК України), правомірності набуття права власності (ст. 328 ЦК України) тощо.

При аналізі структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій вказувалося, що презюмований факт є неочевидним, а факти–підстави дії доказової презумпції та факти спростування презумпції є очевидними завдяки їхньому зовнішньому вираженню, що

²⁷¹ Караніна, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Караніна Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 99.

дає можливість їх легко встановити. При цьому для виділення непрямої презумпції в системі права вказуємо на наявність у нормі права очевидного факту (презюмованого) та неочевидного (фактів–підстав дії презумпції). Проте в останній ситуації очевидність чи неочевидність юридичних фактів із конструкції непрямої презумпції пов'язується не з їхнім встановленням, а виведенням із змісту норми права шляхом тлумачення, де в подальшому такі факти необхідно буде встановити чи заперечити відповідно.

Вище ми вказували, що окремі науковці (наприклад, В. К. Бабаєв) пропонували в якості критерію виявлення непрямої презумпції брати таке положення: у гіпотезі правової норми закріплений факт–підстава дії презумпції, але сам презюмований факт у ній не відображений²⁷². Тут же наводиться єдиний приклад цього твердження — презумпція вини батьків за шкоду, яку завдали малолітні особи, що є їхніми дітьми. Вважаємо, що у вказаному прикладі має місце дія прямої презумпції, причому вона закріплена в змісті норми права в повній формі, тобто маємо відображення як фактів–підстав дії презумпції, презюмованого факту, так і фактів спростування презумпції. На сьогодні, презумпція вини батьків за шкоду, яку завдали їхні малолітні діти, міститься у ч. 1 ст. 1178 ЦК України, де є факти–підстави дії презумпції — завдання шкоди малолітньою особою, що виступає дитиною батьків, вина яких презюмується, та є факти спростування презумпції — сумлінне здійснення та неухилення від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. У вказаній нормі дійсно відсутня вказівка на вину як на презюмований факт, це нібито мається на увазі і повинно виводитися в процесі тлумачення правової норми. Але, на нашу думку, це не потрібно робити, оскільки існує загальна норма, яка стосується усіх випадків завдання шкоди. Вона міститься у ст. 1166 ЦК України, яка так і називається: «Загальні підстави відповідальності за завдану шкоду», де в частині другій вказується, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкода завдана не з її вини. Оскільки норма закону покладає відповідальність на батьків за шкоду, яку завдали їхні малолітні діти, то на підставі цієї загальної норми необхідно виходити з наявності вини батьків у процесі виховання своїх дітей та нагляду за ними. Випадок, що вище описаний як непряма презумпція є нічим іншим як конкретизацією презумпції вини, де елементи структури фактичної основи цієї презумпції розміщені в декількох нормах закону. Таким чином, вважаємо, що у

²⁷² *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 18.

вказаному В. К. Бабаєвим прикладі є в наявності всі три види фактів з конструкції доказової презумпції, що свідчить про пряму, причому повну, форму закріплення її в нормі права. Тим більше, що в інших частинах вказаної ст. 1178 ЦК України виділяють вину як презюмований факт щодо інших суб'єктів (не батьків), які здійснюють нагляд за малолітньою особою — навчальний заклад, заклад охорони здоров'я, фізична особа, яка здійснює нагляд на підставі договору та опікунський заклад (ч.ч. 2–3 ст. 1178 ЦК України).

Отже, запропонований В. К. Бабаєвим критерій для виявлення непрямих презумпцій вважаємо недостатньо обґрунтованим, тому слід виходити з того, що в змісті норми права, де закріплена непряма презумпція, відображений тільки презюмований факт як очевидний, а факт–підстава (факти–підстави) дії презумпції (неочевидний факт) необхідно виводити в процесі тлумачення правової норми.

Особливістю непрямого закріплення доказових презумпцій є те, що доволі часто їх можна сплутати з визначеннями, які даються у нормі права або з наявними юридичними фактами, що породжують правові наслідки в матеріальних правовідносинах без необхідності їх підтвердження у судовому порядку в силу прямої вказівки в законі. Так, С. Ю. Веденєєв, аналізуючи причини наявності різноманітних презумпцій, наголошує на відсутності чітких критеріїв розмежування норм, які містять презумпції від інших, близьких за своєю спрямованістю імперативних цивільно-правових норм²⁷³. На нашу думку, це пов'язано зі специфікою використовуваної термінології у презумптивних положеннях при непрямому закріпленні доказових презумпцій. Так, як правило, в таких нормах права використовується термін «вважається» або «є». Наприклад, «... вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом» (ч. 5 ст. 12 ЦК України) або «правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним» (ст. 204 ЦК України).

У багатьох випадках використання дієслова «вважається» не пов'язано із закріпленням у нормі права доказової презумпції. Так, якщо взяти до уваги ЦК України, то можна навести багато випадків, коли в нормативному порядку відбувається визначення певного юридичного факту за допомогою дієслова «вважається». Наприклад, ст. 664 ЦК України визначає момент належного виконання продавцем свого обов'язку перед покупцем щодо передачі товару. Так, товар *вважається* (курсив наш — *Авт.*) наданим у розпорядження покупця,

²⁷³ Веденєєв, Е. Ю. Роль презумпцій в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве / Е. Ю. Веденєєв // Государство и право. — 1998. — № 2. — С. 46.

якщо у строк, встановлений договором, він готовий до передавання покупцеві у належному місці і покупець поінформований про це (ч. 1 ст. 664 ЦК України). Інша ситуація, коли має місце наявний юридичний факт в силу прямої вказівки в нормі закону: договір позики *вважається* (курсив наш — *Авт.*) безпроцентним, якщо позичальникові передані речі, визначені родовими ознаками (ч. 2 ст. 1048 ЦК України). У наведених двох випадках не можна говорити про презумпцію належності виконання зобов'язання щодо передачі товару та презумпцію безпроцентності договору позики. Насправді це визначення юридичного факту та наявний юридичний факт, які тягнуть за собою певні правові наслідки в матеріальних правовідносинах, а якщо вони використовуються у цивільному процесі, то їхнє доведення відбувається тією особою, в інтересах якої вони встановлені. Ніякого перерозподілу обов'язків доказування між сторонами в таких прикладах не відбувається у той час, як використання доказової презумпції зумовлює такий перерозподіл.

Говорячи про різницю між презумптивним положенням та визначенням у нормі права, В. А. Ойгензіхт зазначає, що презумптивні положення допускають можливість спростування, у той час, як у непрезумптивній нормі не вказується про спростування певного положення, хоча й можливі його зміни²⁷⁴. Дійсно, у нормах права, де міститься непряма презумпція, говориться про можливість спростування презюмованого факту в суді. Наприклад, презумпція правомірності правочину (ст. 204 ЦК України).

Доволі часто за непрямі презумпції приймалися інші правові явища, що створює певні труднощі з їхнім виявленням. Виходом із цієї ситуації, можливо, було б використання при конструюванні правової норми слів «презюмується» чи «припускається», але аж ніяк не «вважається». Н. С. Караніна прямо вказує, що не варто рівноцінно використовувати слова «визнається», «вважається» поряд із такими словами, як «припускається» та «презюмується»²⁷⁵.

Стосовно латентних (прихованих) презумпцій як виду непрямих, які виділяє В. А. Ойгензіхт²⁷⁶, то, на нашу думку, таких презумпцій взагалі не існує. На підтвердження цього виду непрямих презумпцій наводиться тільки один приклад — презумпція добросовісності

²⁷⁴ Ойгензіхт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензіхт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 32.

²⁷⁵ Караніна, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Караніна Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 95.

²⁷⁶ Ойгензіхт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензіхт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 42.

набувача речі. Вважаємо, що в цьому випадку маємо звичайну непряму презумпцію добросовісності поведінки особи, яка є конкретизованою стосовно певного виду цивільних відносин. Тобто презумпція добросовісності набувача речі є проявом одиничного випадку дії більш загальної презумпції — презумпції добросовісності поведінки особи.

Отже, в системі доказових презумпцій, які використовуються в цивільному судочинстві, можна виділяти прямі та непрямі презумпції, де критерієм їх розмежування буде форма відображення у змісті норми права, яка закріплює доказову презумпцію конструктивних елементів самої презумпції. Використання таких способів виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій дало б змогу належним чином сформулювати їхню стабільну систему та полегшити виявлення доказових презумпцій у процесі тлумачення правової норми під час вирішення конкретних цивільних справ.

2. Фактичні та законні презумпції. Така класифікація презумпцій проводиться за критерієм їх закріплення у правовій нормі: ті презумпції, які передбачені в правовій нормі, називаються законні (правові), а ті презумпції, які нормою права не передбачено, отримали назву фактичні²⁷⁷. Виходячи з ознак доказових презумпцій, вони повинні бути закріплені в нормі права, у протилежному випадку здійснювати свої функції в цивільному процесі вони не зможуть. Як правильно зауважив В. В. Масюк: існування фактичних презумпцій правом не передбачено, а відповідно закон не пов'язує настання будь-яких правових наслідків, що можуть впливати з фактичних презумпцій; оскільки відсутнє нормативне закріплення фактичних презумпцій, то суддя може не знати про їх існування або ж не визнавати їх наявність у певній справі²⁷⁸.

Можна було б обмежитися простим посиланням на характерні ознаки доказових презумпцій, зокрема на необхідність їх правового закріплення і тільки на цій основі заперечити теоретичну та практичну доцільність у поділі доказових презумпцій на фактичні та законні. Але, на нашу думку, слід зробити всебічне дослідження вказаної класифікації презумпцій, оскільки лаконічність наших аргументів щодо неможливості існування фактичних доказових презумпцій може викликати враження неповного розкриття матеріалу. Тим більше, що існує велика кількість авторів, які відстоюють необхідність у виділенні фактичних презумпцій, причому, виділяється їхнє значення для

²⁷⁷ Штутин, Я. Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 84–85.

²⁷⁸ Масюк, В. В. Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Масюк Василь Васильович. — Харків, 2010 — С. 80.

доказової діяльності в процесі розгляду цивільної справи²⁷⁹. Окремі науковці навіть дають розгорнуту систему фактичних доказових презумпцій, виділяючи в них ті чи інші види за певним критерієм²⁸⁰.

Виділення фактичних презумпцій пояснюється їхнім впливом на формування внутрішнього переконання суб'єктів правозастосовчого процесу. Так, В. К. Бабаєв під фактичними презумпціями розуміє припущення про наявність чи відсутність предметів (явищ), які базуються на зв'язку між ними та предметами (явищами) наявними, що підтверджені попередньою життєвою практикою²⁸¹. Кожна людина в своєму мисленні використовує презумпції, вважає А. В. Федотов, бо припущення про існування певного факту базується на достовірно встановленому існуванні іншого факту²⁸².

Одні фактичні презумпції відображають звичайний порядок речей за межами права, проте можуть використовуватися у практиці судових органів (наприклад, удень — світло), а інші формуються тільки в зв'язку із правозастосовчою діяльністю²⁸³ (якщо свідок виступає родичем сторони, то він може давати необ'єктивні свідчення).

Думка щодо можливості існування презумпцій, які не закріплюються нормами права, викликає певні зауваження. *По-перше*, окреслена природа фактичних презумпцій така, що вона може використовуватися за межами правової сфери (визначення будь-якої гіпотези як «презумпції» із точки зору права не має практичної цінності). *По-друге*, як слушно вказав О. В. Баулін, правові та неправові припущення виконують різні функції, тому не можна змішувати їх, позначаючи однаковою термінологією²⁸⁴. *По-третє*, як

²⁷⁹ Бабаєв, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький, 1974. — С. 12–13; Васильковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васильковский ; под ред. В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2003. — С. 242; Клейман, А. Ф. Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе / А. Ф. Клейман. — М.–Л., 1950. — С. 47; Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 46; Гражданский процесс : [учебн.] / отв. ред. В. В. Ярков. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — С. 231 та ін.

²⁸⁰ Федотов, А. В. Использование оценочных презумпций в процессе доказывания / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2002. — № 5. — С. 87–96.

²⁸¹ Бабаєв, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький, 1974. — С. 12–13.

²⁸² Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 46.

²⁸³ Бабаєв, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький, 1974. — С. 44–45.

²⁸⁴ Баулін, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулін. — М. : Городец, 2004. — С. 215.

можна взагалі правові презумпції поділяти на юридичні та неюридичні припущення, де останні, перебуваючи за межами сфери права, не можуть ніяким чином бути різновидом правових презумпцій.

Вплив фактичних презумпцій на формування внутрішнього переконання суб'єктів правозастосовчого процесу — не єдина роль, яка за ними визнається. Так, О. В. Смирнов фактичні презумпції називає загальновідомими фактами високого ступеню ймовірності²⁸⁵. Традиційно вважалось, що загальновідомий факт є достовірною обставиною, яка не піддається сумніву²⁸⁶, і тому відноситься до нього, на нашу думку, як до вірогідного, хоч і високого ступеня, не може. Тим більше, що механізм використання загальновідомих фактів та презюмованих різних: перші визнаються судом такими, виходячи з їх відомості широкому загалу, а останні визнаються наявними тільки при доказуванні фактів—підстав дії презумпції та невстановлення фактів спростування презумпції.

Специфічною є позиція Х. Шака щодо фактичних презумпцій. Він вказував, що фактичні презумпції базуються на життєвому досвіді й виникають тоді, коли очевидний доказ дає можливість говорити про велику вірогідність наявності пошукового факту²⁸⁷. Його погляди умовно можна зобразити так: якщо певний наслідок (А) породжений фактом (Б), то доведення не цього, а іншого факту (В), який пов'язаний з першим фактом (Б) дає підстави говорити про існування факту (Б). Так, у справах про розлучення можна вивести такі фактичні презумпції: чоловік п'яниця — поганий чоловік, невірна дружина — погана дружина тощо. Характерно, що Х. Шак обмежує сферу застосування фактичних презумпцій тільки рамками юрисдикційної діяльності.

Не важко помітити, що у цьому випадку фактичні презумпції змішуються з такою правовою категорією, як доказовий факт, який традиційно виділяють у теорії цивільного процесу як різновид фактів предмета доказування²⁸⁸. Так, у справі про встановлення батьківства відповідач з метою підтвердження того факту, що він не є батьком дитини, посилається на інший факт (доказовий факт) — факт

²⁸⁵ Смирнов, А. В. Модели уголовного процесса / А. В. Смирнов. — СПб : Наука, 2000. — С. 99.

²⁸⁶ Гражданский процесс : [учебн. для юрид. вузов] / под ред. М. К. Треушникова. — М., 2001. — С. 133.

²⁸⁷ Шак, Х. Международное гражданское процессуальное право : [учебн.] / Х. Шак. — [пер. с нем.]. — М. : Бек, 2001. — С. 326–327.

²⁸⁸ Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве / под ред. И. В. Решетниковой. — М. : Норма, 2004. — С. 7; Треушников, М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М. : Городец, 2004. — С. 14–16.

відсутності його на території країни в період зачаття дитини. Доказовий факт не призводить до перерозподілу обов'язків доказування, а таку функцію традиційно визнають за доказовими презумпціями. Доказовий факт тільки вводить у предмет доказування інший факт, з якого потім робиться логічний висновок про існування чи неіснування другого юридичного факту, який буде мати правове значення для вирішення цивільної справи. Про цю властивість фактичних презумпцій говорить і Х. Шак: вона тільки зміщує предмет доказування і тим самим полегшує обов'язок доказування, але не перекладає його на протилежну сторону²⁸⁹.

З цього випливає, що використання терміна «фактична презумпція» можливе до будь-чого, що виникало до та під час процесу й характеризується певним ступенем припущення. Факти, які містяться у фактичних презумпціях *неочевидні* і в силу цього мають *спірний характер*. Тому вони не можуть бути покладені в основу судового рішення із посиланням на їхню неспростовність. Ці факти потребують доведення тією особою, яка про них стверджує. Це зумовлено в теоретичному плані тим, що на відміну від доказових презумпцій факти, які містяться у фактичних презумпціях, в більшості випадків не мають під собою об'єктивної основи.

На нашу думку, причиною виділення «фактичних» презумпцій є схожість презумпції за *логічною конструкцією* із такими правовими та неправовими явищами, як доказові факти, гіпотези, узагальнення життєвого досвіду тощо, де важливе значення буде мати логічний висновок²⁹⁰. Неодноразово вчені відмічали, що доволі часто звичайні логічні висновки приймаються за презумпції²⁹¹.

Отже, поширення терміна «правові презумпції» на фактичні припущення є безпідставним, не відповідає потребам практичної діяльності, вводить плутанину в чітко розроблену систему юридичних понять та категорій цивільного процесуального права та не відповідає

²⁸⁹ Шак, Х. Международное гражданское процессуальное право : [учебн.] / Х. Шак. — [пер. с нем.]. — М. : Бек, 2001. — С. 326.

²⁹⁰ Про розмежування правових презумпцій та філософсько-логічних і суміжних правових категорій див.: Бабаев, В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький, 1974. — С. 19–40; Каранина, Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 60–69; Нахова, Е. А. Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 40–85; Штутин, Я. Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 87–97.

²⁹¹ Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 20.

загально визнаним функціям презумпцій, зокрема перерозподілу обов'язків доказування презюмованого факту. Презумпція виступає суто правовим явищем, яке вказано нормою права або впливає з неї, а в звичайному житті мова йде не про презумпції, а такі явища неправового порядку, як узагальнення життєвого досвіду, припущеннями, що базуються на спостереженнях, що не виключає можливості їхнього використання у юрисдикційній діяльності.

З наведеного видно, що абсолютно немає ніякої потреби виділяти таку класифікацію доказових презумпцій, як фактичні та законні. Ю. О. Серіков вважає, що використання у науці терміна «фактичні презумпції» є данню традиції. Вплив тих явищ, які охоплюються збірним поняттям «фактичні презумпції», на правозастосовчий процес необхідно досліджувати, але у відриві від теми презумпції (через їх розмежування), оскільки термін «припущення» вживається не тільки стосовно презумпцій, але й стосовно багатьох інших категорій.

Наостанок щодо цього виду класифікації презумпцій слід зауважити, що в ряді випадків доказова презумпція може бути в нормі права прямо не виражена, а виводиться зі змісту норми права під час її тлумачення. Така особливість презумпцій не повинна приводити до змішування понять «фактичні припущення» та «непрямі доказові презумпції». Ці поняття не є тотожними, оскільки в останньому випадку має місце закріплення презумпції у нормі права. Тому, коли зустрічаються випадки, де ставлять знак рівності між «фактичними презумпціями» та «непрямими презумпціями»²⁹², це є абсолютно неправильним.

§ 2. Нетрадиційні класифікації доказових презумпцій

Поряд із традиційними підходами у класифікації доказових презумпцій можна виділити неосновні напрямки з цього питання. Неосновними їх робить те, що як правило інші класифікації презумпцій не знайшли широкого обговорення у науковій сфері або вони є продовженням основних підходів у класифікації презумпцій, тобто мають похідний характер. Така ситуація породжує те, що в ряді випадків принципово правильні висновки щодо особливих ознак

²⁹² Масюк, В. В. Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Масюк Василь Васильович. — Харків, 2010 — С. 77.

доказових презумпції до уваги не взяті. А. В. Федотов звертає увагу на необхідність більш детального обговорення усіх видів класифікації доказових презумпцій з тим, щоб дати практиці своєрідний «звід правил», які регулюють використання презумпцій, і тим самим спробувати забезпечити одноманітний підхід для правозастосування в цьому питанні²⁹³.

У науці цивільного процесуального права висвітлюються такі нетрадиційні класифікації презумпцій, що стосуються доказових презумпцій як загальні та спеціальні презумпції²⁹⁴, презумпції з визначеними в законі фактами–підставами дії та презумпції з фактами–підставами дії, які конкретизуються за розсудом суду²⁹⁵, імперативні та диспозитивні презумпції²⁹⁶, законні та договірні презумпції²⁹⁷ тощо.

1. Доказові презумпції з матеріальними та процесуальними фактами–підставами дії. Слід звернути увагу, що ця нетрадиційна класифікація доказових презумпцій в науці цивільного процесуального права взагалі не виділяється. Її існування безпосередньо пов'язана з класифікацією правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні.

У попередньому розділі роботи обґрунтовувався висновок про те, що доказові презумпції — це матеріально-правові презумпції, що мають матеріально-правове та процесуальне значення під час їх використання у цивільній справі. Матеріально-правове значення матеріально-правової презумпції полягає в тому, що вона впливає на вирішення справи по суті. Презюмований факт матеріально-правової презумпції входить у коло обставин цивільної справи, встановлення яких дасть змогу суду правильно вирішити справу (напр., презумпція вини). Процесуальне значення матеріально-правової презумпції полягає в тому, що така презумпція впливає на визначення фактів предмета доказування, перерозподіляє обов'язки доказування між сторонами, економить засоби та час суду при розгляді цивільної

²⁹³ Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 55.

²⁹⁴ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 233; Ойгензихт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе: Ирфон, 1976. — С. 36–37; Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 45–55.

²⁹⁵ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 44.

²⁹⁶ Там же. — С. 51–52.

²⁹⁷ Пугинский, Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б. И. Пугинский. — М. : Юрид. лит.–ра, 1984. — С. 155–156.

справи, визначає порядок застосування правової норми, в якій виражена. Процесуальна презумпція позбавлена матеріально-правового значення. Їй притаманне тільки процесуальне значення. Презюмований факт процесуальної презумпції має процесуальний, а не матеріальний характер, тому така презумпція не впливає на вирішення справи по суті. Особливістю процесуальної презумпції є те, що вона не здійснює функцію перерозподілу обов'язків доказування між сторонами, але в нормі права, де вона міститься, чітко визначається суб'єкт, що зобов'язаний спростувати презюмований факт (наприклад, презумпція об'єктивності суду). Таким чином, процесуальна презумпція повністю охоплюється дією загального правила розподілу обов'язків доказування між сторонами. Процесуальні презумпції спрямовані тільки на забезпечення належної процедури розгляду цивільної справи.

Виходячи із класифікації правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, відносять до процесуальних²⁹⁸, тому відносити її до доказових презумпцій нібито й не має підстав. Але, на нашу думку, вказана презумпція, яка закріплена в ч. 1 ст. 146 ЦПК України, є доказовою, тобто матеріально-правовою презумпцією, якій властиво не тільки процесуальне, але і матеріально-правове значення. Такий висновок робиться з таких міркувань.

По-перше, презюмований факт з конструкції вказаної презумпції має матеріально-правовий характер. Тому вже за цією ознакою вказаної презумпції її не можна вважати процесуальною, адже така ознака характерна для матеріально-правових, тобто доказових презумпцій в цілому. Судові експертизи спрямовані на отримання доказової інформації для встановлення обставин, які мають значення для вирішення цивільної справи по суті. Так, судово-медична експертиза при розгляді справи про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, має важливе значення для визначення розміру відшкодування цієї шкоди, оскільки вона встановлює такі факти, як ступінь втрати професійної працездатності (від цього залежить виплата втраченого заробітку), необхідність медичної чи соціальної допомоги (від цього залежить компенсація затрат на посилене харчування, протезування, сторонній догляд, побутовий догляд, купівля засобів пересування).

²⁹⁸ Луспенник, Д. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій в системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України / Д. Луспенник // Право України. — 2005. — № 8. — С. 59; Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 142–146.

Т. В. Сахнова, розглядаючи критерії формування предмета судової експертизи, виділяє так званий «юридичний критерій», яким, на її думку, є *норма матеріального права*, котра підлягає застосуванню у справі²⁹⁹. Саме в цій нормі містяться спеціальні елементи: юридичний факт, що необхідно встановити, який перебуває в об'єктивному взаємозв'язку з доказовою інформацією, що зазначена у *висновку експерта*. Виявлення цього факту стає необхідним для правильної кваліфікації спірних правовідносин. Тому презюмований факт, для встановлення якого була призначена експертиза є *матеріально-правовим* за своїм характером. Отже, важлива ознака доказової презумпції — матеріально-правовий характер презюмованого факту притаманний презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза.

По-друге, презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза виконує всі ті функції, що властиві для доказових презумпцій. Так, найбільш очевидна функція доказових презумпцій: перерозподіл обов'язків доказування саме між сторонами прямо впливає зі змісту ст. 146 ЦПК України, де при ухваленні однієї сторони, не в інтересах якої проведення цієї експертизи, суд на користь другої сторони буде визнавати факт встановленим, щодо якого була призначена експертиза. Т. В. Сахнова на певних прикладах наочно ілюструє цю функцію презумпції визнання факту, для встановлення якого призначалася експертиза³⁰⁰.

Оскільки презюмований факт указаної презумпції має матеріально-правовий характер, то його встановлення буде обумовлювати вибір тієї правової норми, де закріплений цей факт, на підставі якої і буде вирішуватися цивільна справа по суті. Інші функції доказових презумпцій для даної презумпції теж характерні, оскільки вони з очевидністю впливають із специфіки використання такої презумпції у процесі розгляду цивільної справи.

Отже, можна з впевненістю констатувати, що поряд із процесуальним значенням презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, має і матеріально-правове значення, що і перетворює її на доказову презумпцію. Але вказана презумпція серед інших доказових презумпцій виділяється своїми структурними елементами (напр., презумпції вини, презумпції правомірності укладеного правочину, презумпції недостовірності негативної інформації, поширеної про особу тощо).

²⁹⁹ Сахнова, Т. В. Судебная експертиза / Т. В. Сахнова. — М. : Городец, 2000. — С. 42.

³⁰⁰ Там же. — С. 166.

Її відмінність полягає в тому, що закріплення цієї доказової презумпції у нормах процесуального законодавства показує, що факти–підстави дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, є *процесуальними* за своїм характером. Зокрема, ухилення особи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, відсутність іншої можливості проведення цієї експертизи (ч. 1 ст. 146 ЦПК України) показує, що ці факти фігурують тільки в процесуальних правовідносинах, а не матеріальних, які виникли до порушення цивільної справи. У той час, як презюмований факт цієї доказової презумпції є матеріально-правовим. Він входить у склад тих фактів предмета доказування цивільної справи, встановлення яких обумовлює правильну кваліфікацію спірних правовідносин та застосування норм матеріального права, на підставі яких і відбувається вирішення цивільної справи по суті.

Зі сказаного випливає висновок щодо класифікації доказових презумпцій на доказові презумпції з *матеріальними фактами–підставами дії* та доказові презумпції з *процесуальними фактами–підставами дії*. Якщо доказова презумпція фактами–підставами своєї дії має юридичні факти, які склалися у рамках матеріальних правовідносин, що набули спірного характеру, то це буде доказова презумпція з матеріальними фактами–підставами дії. Напр., презумпція вини базується на доведенні таких матеріальних фактів–підстав своєї дії як вчинення протиправної поведінки, настання шкоди та наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою. Якщо ж факти–підстави дії доказової презумпції формуються у межах процесуальних правовідносин, то маємо доказову презумпцію з процесуальними фактами–підставами дії. Напр., ухилення особи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, відсутність іншої можливості проведення цієї експертизи є процесуальними фактами–підставами дії матеріального факту, для встановлення якого була призначена експертиза. Таким чином, критерієм класифікації доказових презумпцій на презумпції з матеріальними та процесуальними фактами–підставами дії буде виступати *характер* таких фактів.

Отже, всі презюмовані факти доказових презумпцій є матеріально-правові, але в одних випадках факти–підстави дії цієї презумпції будуть теж матеріально-правові, а в інших — матимуть процесуальний характер. Це обумовлено специфікою тих правовідносин, у яких вони виникають: матеріальних чи процесуальних. А це, в свою чергу, й позначилося на закріпленні одних

фактів–підстав дії презумпції нормами матеріального законодавства, а інших — нормами процесуального законодавства.

З наведеного випливає, що доказовим презумпціям із матеріальними та процесуальними фактами–підставами своєї дії притаманне тотожне матеріально-правове та процесуальне значення у процесі розгляду цивільної справи.

Доцільність у виділенні такої класифікації доказових презумпцій полягає у специфіці доведення фактів–підстав дії доказової презумпції, де одні факти–підстави дії складаються до порушення цивільної справи, які суддя, як правило, безпосередньо сприймати не може, а інші — в процесі її судового розгляду. Саме такий спосіб утворення фактів–підстав дії вказаних видів доказових презумпцій і буде впливати на специфіку збирання, дослідження та оцінки доказів, що подані на підтвердження матеріальних чи процесуальних фактів–підстав дії доказової презумпції (детальніше про це мова піде в наступному розділі роботи).

2. Загальні та спеціальні презумпції. Відносно значна кількість учених виділяє у цивільному процесуальному праві загальні та спеціальні презумпції (В. К. Бабаєв³⁰¹, О. В. Баулін³⁰², В. А. Ойгензіхт³⁰³, О. В. Федотов³⁰⁴). Але характерним є те, що, розглядаючи вказану класифікацію, учені більше звертають увагу на теоретичні, а не на прикладні завдання, що можуть виконувати загальні та спеціальні доказові презумпції у процесі їхнього використання під час розгляду цивільної справи. Так, традиційно поділ презумпцій на загальні та спеціальні проводили за сферою їхньої дії, де й виділяли загальноправові, міжгалузеві та галузеві презумпції³⁰⁵. За цим же критерієм інші вчені виділяли загальні та спеціальні презумпції³⁰⁶. У

³⁰¹ *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 58.

³⁰² *Баулин, О. В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 233.

³⁰³ *Ойгензіхт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензіхт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 36–37.

³⁰⁴ *Федотов, А. В.* Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 48.

³⁰⁵ *Бабаєв, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — С. 58; *Нахова, Е. А.* Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 52; *Каранина, Н. С.* Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. — М., 2006. — С. 72.

³⁰⁶ *Ойгензіхт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензіхт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 36–37.

цілому всі вони приходили до одностайного висновку, що є презумпції, які поширюють свою дію на всі галузі права (загальні презумпції) та охоплюють своєю дією окремі галузі права (спеціальні презумпції).

Проте на сучасному етапі розвитку науки цивільного процесуального права щодо цієї класифікації презумпцій намітилися певні зрушення у бік практичної площини й була висунута обґрунтована ідея про можливість *конкуренції презумпцій*³⁰⁷.

О. В. Федотов, розглядаючи класифікацію презумпцій на спростовні та неспростовні, вказує, що кожен із цих видів презумпцій може бути поділений на загальні та спеціальні, де використання спеціальних презумпцій усуває дію загальних. Загальні спростовні презумпції він поділяє на два види:

1) ті, які можуть бути використані поряд зі спеціальними. При цьому наводиться два випадки таких презумпцій: знання закону та правосуб'єктності. Звідси випливає, що доведення та спростування загальної чи спеціальної презумпції одне на одне не впливає;

2) ті, які мають велике значення на всіх стадіях юридичного процесу, але при цьому використання деяких спеціальних висновків із таких презумпцій виключається, якщо існує можливість використання спеціальних спростовних юридичних презумпцій (напр., презумпції добросовісності учасників правовідносин та вини)³⁰⁸.

О. В. Баулін, підтримуючи ідею конкуренції презумпцій, у контексті їхнього поділу на загальні та спеціальні, вказував, що взагалі можливі доказові правила більшої чи меншої сфери дії³⁰⁹.

Висунута ідея про конкуренцію доказових презумпцій є слушною, але автори цієї ідеї не розвинули її в бік практичної площини: не описали специфіку використання загальної та спеціальної доказової презумпції в цивільному процесі, що й обумовлює необхідність теоретичного дослідження механізму дії двох конфліктуючих (взаємовиключаючих) презумпцій у процесі розгляду та вирішення цивільної справи.

Слід зауважити, що не з усіма випадками загальних презумпцій, які називає О. В. Федотов, можна погодитись. Так, презумпція знання закону, на наш погляд, є фікцією, а презумпція правосуб'єктності має

³⁰⁷ Баулін, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 233; Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 50.

³⁰⁸ Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 51–54.

³⁰⁹ Баулін, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 233.

характер наявного юридичного факту. Тому слід зробити висновок, що немає підстав для можливості одночасного використання як загальних, так і спеціальних презумпцій: якщо вони одночасно використовуються в цивільному процесі, то повинні взаємовиключати одна одну.

Дія загальної чи спеціальної доказової презумпції можлива тільки тоді, коли мова йде про один вид матеріальних правовідносин, в сфері яких використовуються ці презумпції, а у випадках, що називає О. В. Федотов презумпції використовуються в неоднорідних правовідносинах. Наприклад, яке буде мати правове значення, якщо притримуватися поглядів О. В. Федотова щодо співставлення презумпції знання закону та презумпції вини в цивільних правовідносинах? На нашу думку, в цьому випадку, вказувати на взаємодію загальних та спеціальних доказових презумпцій не доцільно в силу відсутності їх взаємного впливу одна на одну. Якщо діє спеціальна доказова презумпція, вона повинна усувати дію загальної доказової презумпції, у протилежному випадку вони не мають взаємовиключного характеру. У тих випадках, де відсутня така взаємодія, вважаємо, що вказувати на наявність загальної та спеціальної презумпції безпідставно. Таким чином, важливе значення для розуміння механізму взаємодії загальної та спеціальної доказової презумпції має те, що вказані презумпції повинні закріплюватися тими нормами права, які регулюють однорідні матеріальні правовідносини. Саме це і дає можливість побачити їхній взаємозв'язок, що без сумніву має правове значення для вирішення цивільної справи.

Використання загальної та спеціальної доказової презумпції можливе, коли норми права спеціально передбачили можливість їхнього застосування у конфліктній ситуації між сторонами. Так, ч. 5 ст. 12 ЦК України прямо передбачила можливість застосування презумпції добросовісності та розумності тоді, коли закон встановлює правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права. Так, при поданні віндикаційного позову (ст. 387 ЦК України) діє презумпція добросовісності набувача майна поки позивач не доведе, що відповідач знав чи міг знати, що володіє майном незаконно. При доведенні цього дія вказаної презумпції припиняється і починає діяти презумпція вини, неспростування якої зумовлює усі правові наслідки недобросовісного володіння майном (ч. 1 ст. 390 ЦК України).

Одним з моментів, на який необхідно звернути увагу при розкритті взаємодії загальної та спеціальної доказової презумпції є аналіз та співставлення елементів структури фактичної основи загальної та спеціальної доказової презумпції.

Коли відбувається використання загальної та спеціальної доказової презумпції, спостерігається поєднання їх конструкцій через існування спільного для них юридичного факту як елемента їхніх конструкцій. Проілюструємо це твердження на описаному вище прикладі використання презумпції добросовісності та презумпції вини при поданні віндикаційного позову. Для того, щоб спростувати презумпцію добросовісності, позивачу, який вимагає застосування наслідків недобросовісного володіння майном необхідно довести факт, що відповідач знав або міг знати, що володіє майном незаконно. Саме цей факт буде спростовувати презюмований факт добросовісності володіння майном із конструкції загальної доказової презумпції. Але цей же факт, що спростовує дію загальної презумпції, виступає одночасно фактом–підставою дії спеціальної презумпції, яка починає діяти в інтересах тієї сторони, яка спростувала презюмований факт загальної презумпції. Так, доведення того, що особа знала чи могла знати про незаконне набуття нею майна (факт протиправної поведінки), спростовує презюмований факт добросовісності та є підставою дії презюмованого факту вини спеціальної доказової презумпції, що необхідний для висновку про недобросовісність набувача майна.

Така специфічна взаємодія загальної та спеціальної доказової презумпції показує, що вказаним видам презумпції притаманні не тільки універсальні ознаки, що ставляться до доказових презумпцій в цілому, але і специфічні: презюмовані факти із конструкції загальної та спеціальної доказової презумпції мають взаємовиключний характер. Наприклад, протиставити загальній презумпції добросовісності та розумності поведінки особи можна будь-які випадки дії презумпції вини.

Вважаємо, що для усіх випадків використання загальної та спеціальної доказової презумпції буде притаманна для їх конструкції наявність юридичного факту, що виконує подвійну роль: з одного боку, він буде заперечувати дію загальної презумпції, а з іншого, — виступає фактом–підставою дії спеціальної доказової презумпції. Цей факт для спрощеного викладу наукового матеріалу можна умовно назвати *юридичним фактом комбінованої дії* як елемент структури загальної та спеціальної доказової презумпції.

Висновок про існування юридичного факту комбінованої дії базується на тому, що природа презюмованих фактів загальної та спеціальної доказової презумпції має взаємовиключаючий характер, а звідси й заперечення однією презумпцією дії іншої. Такі презюмовані факти загальної та спеціальної презумпції пов'язані за допомогою

юридичного факту комбінованої дії, встановлення чи невстановлення якого буде обумовлювати дію або загальної або спеціальної доказової презумпції.

Отже, можна зробити висновок, що механізм взаємодії загальної та спеціальної доказової презумпції в цивільному процесі виявляється через притаманність конфліктним правовідносинам одного виду, що склалися між сторонами певного юридичного факту, встановлення якого в якості елемента структури загальної та спеціальної доказової презумпції має різні правові наслідки: з одного боку, вказаний факт спростовує дію загальної презумпції, а з іншого боку, — є фактом-підставою дії спеціальної доказової презумпції. Вказана особливість використання загальної та спеціальної доказової презумпції повинна бути врахована в процесі вирішення цивільних справ, оскільки сторонам не байдуже, хто з них повинен доводити той чи інший факт з конструкції доказових презумпцій, а суд, що вирішує цивільну справу, повинен брати до уваги виконання чи невиконання сторонами своїх обов'язків доказування тих обставин цивільної справи, що обґрунтовують їхні вимоги.

3. Імперативні та диспозитивні презумпції. Виділення імперативних та диспозитивних презумпцій проводиться за критерієм їхньої обов'язковості для суду. Підстави для такої класифікації доказових презумпцій заклав новий ЦПК України, де в ст. 146 можливість використання доказової презумпції віддана на розсуд суду, який вирішує цивільну справу. У вказаній статті міститься доказова презумпція визнання факту, для якого була призначена експертиза.

Всі доказові презумпції, що містяться в системі права України, закріплені в нормах імперативного характеру (презумпція вини, презумпція недостовірності негативної інформації, що поширена про особу, презумпція розумності та добросовісності тощо). У той час, як презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза виступає єдиною доказовою презумпцією, що міститься в диспозитивній правовій нормі.

Порівнюючи імперативну та диспозитивну презумпцію, Ю. О. Сериков відзначає, що суд *зобов'язаний* використати імперативну презумпцію при доведенні фактів-підстав її дії та неспростуванні презюмованого факту, оскільки будь-який судовий розсуд в такій ситуації виключається³¹⁰. Ще раніше презумпцію визнання факту, для якого була призначена експертиза О. Т. Боннер називає умовно-

³¹⁰ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 51.

обов'язковою³¹¹, що Ю. О. Серіковим, який виділяє класифікацію презумпцій на імперативні та диспозитивні було підтримано. І хоча підстави для класифікації доказових презумпцій на імперативні та диспозитивні є очевидні, їхнє закріплення у диспозитивній формі, на нашу думку, є не виправданим.

Закріплення у нормі права презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, має відбуватися в наказовій формі, а не вказувати на можливість її використання. Саме логічні ознаки цієї доказової презумпції вказують на те, що, ухиляючись від проведення судової експертизи, особа, таким чином, намагається щось приховати. Ця ймовірність є доволі високою. А звідси виникає запитання: чому при доведенні фактів–підстав дії цієї презумпції для суду повинна бути можливість на власний розсуд вирішити питання про використання такої презумпції чи її невикористання? На нашу думку, вибір для суду в такій ситуації передбачати не доречно, оскільки, виходячи з життєвих ситуацій, ця доказова презумпція не є малоімовірною. Тому при доведенні фактів–підстав дії доказової презумпції визнання факту, для якого була призначена експертиза, суд повинен її використати. А якщо ця презумпція не буде спростована, то її презюмований факт повинен бути покладений в обґрунтування судового рішення. Інша ситуація зумовить зловживання з боку суду в процесі використання такої доказової презумпції (детальніше про це буде сказано в наступному параграфі).

Однією із особливостей дії доказової презумпції визнання факту, для якого була призначена експертиза є наявність відкритого переліку фактів–підстав дії цієї презумпції. Так, у ч. 1 ст. 146 ЦПК України говориться про такі факти–підстави дії доказової презумпції як неподання експертам необхідних матеріалів, документів або ухилення від *іншої* участі в експертизі. Саме щодо останнього юридичного факту (ухилення від іншої участі в експертизі) і повинен застосовуватися судовий розсуд. Наявність такого загального формулювання вимагає конкретизації цього факту, виходячи з певних обставин цивільної справи.

Існування відкритого переліку фактів–підстав дії доказової презумпції визнання факту, для якого була призначена експертиза, не означає, що норма права, в якій міститься ця презумпція повинна бути диспозитивною. Якщо суд конкретні факти не кваліфікував такими, що свідчать про «ухилення від іншої участі в експертизі», то він не

³¹¹ Боннер, А. Т. Установление обстоятельств гражданских дел / А. Т. Боннер. — М., 2000. — С. 134.

повинен використовувати презумпцію, оскільки не були підтверджені факти–підстави її дії. А якщо, виходячи з конкретної ситуації, такі факти були встановлені за допомогою доказів, то суд повинен використати таку презумпцію. Саме це й мав на увазі О. Т. Боннер, називаючи цю презумпцію умовно-обов'язковою. Усі доказові презумпції є умовно-обов'язковими, оскільки для їхньої дії необхідно встановити факти–підстави дії самої презумпції, які й виступають умовами для висновку про наявність презюмованого факту. Отже, *вибір суду* спрямований не на можливість чи неможливість використання цієї доказової презумпції, а на *кваліфікацію наявності чи відсутності фактів–підстав дії цієї презумпції*. Аналогічний механізм дії тих доказових презумпцій, які закріплені в імперативних нормах. Тому норма права, яка містить презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, повинна бути закріплена в імперативній формі. Тим паче, інші факти–підстави дії цієї презумпції сформульовані чітко — неподання експертам матеріалів або документів.

4. Презумпції із визначеними в законі фактами–підставами дії та презумпції із фактами–підставами, які конкретизуються за розсудом суду. Таку класифікацію презумпцій виділяє Ю. О. Сериков, який проводить її у поєднанні з класифікацією презумпцій на імперативні та диспозитивні³¹².

Критерій для класифікації презумпцій на такі, які мають визначені в законі факти–підстави своєї дії, чи такі, які вимагають конкретизації зі сторони суду, очевидний. Тому існують усі вихідні дані для такої класифікації, оскільки можна навести випадки як одного, так і іншого виду доказових презумпцій.

Більшість доказових презумпцій закріплюються у нормі права таким чином, що факти–підстави їхньої дії чітко окреслені і немає потреби в процесі правозастосування використовувати судовий розсуд. Наприклад, доказова презумпція вини батьків, яка закріплена в ст. 1178 ЦК України, вказує, що фактами–підставами її дії є завдання шкоди малолітніми особами, які виступають дітьми цих батьків. Такі юридичні факти є очевидними й важливе значення буде мати, в першу чергу, саме доведення таких фактів, а не їхня кваліфікація як таких.

Але деякі доказові презумпції можуть бути закріплені іншим чином — закон у гіпотезі правової норми вказує не всі факти–підстави дії доказової презумпції: деякі із загального ряду визначає чітко, а інші — ні. Наприклад, це може бути доказова презумпція визнання факту,

³¹² Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 52–53.

для встановлення якого була призначена експертиза (ст. 146 ЦПК України). У цій нормі права вказується на загальний (родовий) факт–підставу дії цієї презумпції — ухилення від участі в експертизі, який у цій же нормі конкретизується двома випадками: неподання експертам матеріалів або документів. У подальшому перелік таких випадків припиняється і вказується, що це також можуть бути й інші випадки ухилення від участі в експертизі. Як бачимо в гіпотезі цієї норми права даються альтернативні юридичні факти–підстави дії презумпції, але їхній перелік залишається відкритим, що й дає можливість суду певні життєві обставини кваліфікувати як такі, що свідчать про ухилення від участі в експертизі, але вони не пов'язані з неподанням матеріалів чи документів експертам.

О. А. Папкова, розглядаючи види суддівського розсуду³¹³, виходячи з видів правових норм, називає ситуативний суддівський розсуд, коли відбувається застосування ситуативної правової норми³¹⁴. Дія доказової презумпції визнання факту, для якого була призначена експертиза може бути віднесена саме до такого виду суддівського розсуду, оскільки тут міститься оціночний юридичний факт–підстава дії презумпції.

Характерним є те, що в процесі використання доказової презумпції, де факти–підстави її дії конкретизуються за розсудом суду, завдання останнього більш ускладнюється, ніж при використанні презумпції із визначеними в законі фактами–підставами дії. Під час застосування оціночних норм, де міститься доказова презумпція, спочатку необхідно визначитися із тим, які фактичні обставини справи потрапляють під дію оціночного юридичного факту, що є підставою дії доказової презумпції. При чому суд повинен мотивувати, якими доводами він керувався у процесі здійснення дискреційного вибору. І тільки після визначення обставини справи, яка може бути підведена під оціночний юридичний факт–підставу дії презумпції, необхідно досліджувати докази, що спрямовані на підтвердження відповідного факту.

Важливе значення при конкретизації судом фактів–підстав дії доказової презумпції має те, що в нормі права дається загальна

³¹³ Тут і далі по тексту «суддівський розсуд», «судовий розсуд», «розсуд суду» розуміються як синоніми, зважаючи на те, що дослідження правильності використання цих понять, його змісту не становить предмету дослідження, а у різних використаних джерелах використовуються різні поняття, інколи вкладаючи той самий зміст. Детальніше про це див., напр.: Білоусов, Ю. В. Поняття та ознаки дискреційних повноважень суду у цивільному процесі / Ю. В. Білоусов, М. Б. Рибчак // Університетські наукові записки. — 2004. — № 4 (24). — С. 100–108.

³¹⁴ Папкова, О. А. Усмотрение суда / О. А. Папкова. — М. : Статут, 2005. — С. 331–339.

характеристика родового юридичного факту—підстави дії презумпції. Це виступає своєрідною межею розсуду суду³¹⁵. А конкретизація родового юридичного факту певними випадками (наприклад, неподання експертам необхідних матеріалів або документів при дії презумпції визнання факту, для якого була призначена експертиза) показує напрямок регулювання відносин. Тому слід погодитись із тезою, що ситуаційні норми не містять у собі вичерпного переліку дій суду, їхнє застосування багато в чому залежить від конкретної ситуації³¹⁶.

До запропонованої Ю. О. Серіковим класифікації презумпції на презумпції із визначеними в законі фактами—підставами дії та презумпції із фактами—підставами, які конкретизуються за розсудом суду, варто вказати на декілька уточнень та невирішених автором питань.

По-перше, якщо для визначення факту—підстави дії доказової презумпції необхідно використовувати розсуд суду, то це не означає, що норма закону взагалі не містить в собі вказівку на юридичний факт—підставу дії такої презумпції. Ю. О. Серіков, як автор цієї класифікації презумпцій, чітко вказує на критерій такої класифікації: наявність чи відсутність прямої вказівки в нормі закону на те, з яким юридичним фактом пов'язується дія презумпції³¹⁷. Тут же наводиться єдиний приклад: презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза³¹⁸. На нашу думку, у вказаному випадку є визначений чітко в нормі закону юридичний факт, що виступає підставою дії презумпції, але він має родовий характер. Таким фактом виступає факт ухилення від участі в експертизі, що в нормі закону пояснюється тільки двома випадками: неподання експертам матеріалів та документів, а далі вказується на можливість суду визнати й інші подібні випадки, що можуть бути розцінені як ухилення від участі в експертизі. Отже, факт—підстава дії доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, в нормі закону прямо закріплений, але йому надано статус родового факту, що і дає можливість шляхом використання судового розсуду підвести під нього не тільки ті випадки, що описані в нормі закону, але й інші

³¹⁵ Дег. про межі розсуду суду див., напр.: Папкова, О. А. Усмотрение суда / О. А. Папкова. — М.: Статут, 2005. — С. 67–199.

³¹⁶ Комиссаров, К. И. Судебное усмотрение в гражданском процессе / К. И. Комиссаров // Советское государство и право. — 1969. — № 4. — С. 51.

³¹⁷ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — С. 44.

³¹⁸ Там же.

життєві ситуації. Таким чином, якщо факт–підстава дії доказової презумпції повинен конкретизуватися судовим розсудом, це ще не означає, що норма закону не містить в собі вказівки на факт–підставу дії доказової презумпції.

По-друге, не тільки факти–підстави дії доказових презумпцій можуть у процесі використання презумпції вимагати конкретизації за допомогою розсуду суду, але і факти спростування самої презумпції теж можуть бути закріплені в нормі закону таким чином, що для їх встановлення спочатку необхідно буде зробити висновок про їхню кваліфікацію як таких. Наприклад, у ст. 176 Кодексу торговельного мореплавства України закріплена презумпція вини перевізника за втрату, нестачу та пошкодження прийнятого до перевезення вантажу, де міститься доволі широкий перелік юридичних фактів, що спростовують вказану презумпцію (п.п. 1–12). Серед вказаних фактів у п. 11 ст. 176 Кодексу торговельного мореплавства України називають «страйки та інші обставини (курсив наш — Авт.), що спричинили зупинку або обмеження роботи повністю чи частково». Отже, потреба у використанні судового розсуду можлива не тільки до таких структурних елементів з конструкції доказових презумпцій як факт–підстава дії презумпції, але і такого елемента структури, як факт спростування презумпції. Це, у свою чергу, вимагає змінити назву описуваної класифікації доказових презумпцій на презумпції, структурні елементи яких визначені у законі, та презумпції, структурні елементи яких визначаються за допомогою судового розсуду.

Варто звернути увагу на ще одне невирішене питання при обговоренні цього виду класифікації доказових презумпцій. Чи варто закріплювати в нормах цивільного процесуального права доказові презумпції із фактами–підставами дії, які конкретизуються за розсудом суду. На нашу думку, не слід уникати можливості запровадження оціночних юридичних фактів–підстав дії доказових презумпцій та фактів спростування презумпції, оскільки у багатьох випадках законодавець позбавлений можливості детального регулювання суспільних відносин у публічній сфері. Європейський Суд з прав людини з цього приводу зазначив: Суд визнає, що формулювати закони із абсолютним ступенем визначеності ... буває складно, а тому деяка гнучкість може бути допущена й навіть бажана з тим, щоб дозволити національним судам розвивати право у світлі їхніх уявлень про те, які заходи є необхідними в інтересах справедливості³¹⁹.

³¹⁹ Goodwin v United Kingdom. Case Reference (1996) 22 EHRR 123 Court European Court of Human Rights. Date of Judgment — 27 Mar 1996 [Electronic resource] 5RB — Media and Entertainment Barristers — Media and Entertainment Law. — URL :

Таким чином, класифікація презумпцій на презумпції із визначеними в законі фактами—підставами дії та презумпції з фактами—підставами, які конкретизуються за розсудом суду, виправдана (правда, необхідно враховувати також, що визначення в законі та конкретизація за розсудом суду можлива і щодо фактів спростування презумпції). Вона показує не тільки особливість закріплення доказових презумпцій у нормі права, але й специфіку їхнього використання судами при розгляді цивільних справ.

5. Договірні та законні презумпції. Класифікація доказових презумпцій на договірні та законні проводиться за формою їх закріплення: якщо вона закріплена в нормі права, то перед нами є законна презумпція, а якщо в договорі — договірна.

Вперше на можливість існування договірних презумпцій звернув увагу Б. І. Пугінський в доволі революційній у радянські часи праці, яка ставила під сумнів використання нормативного методу вивчення права через його емпіричну вузькість, віддаючи перевагу системному методу. Автор, вказуючи на систему неоднорідних цивільно-правових засобів впливу на господарські відносини, виділяє серед них презумпції: хоча в законі відсутні вказівки на можливість введення презумпцій згодою сторін, але подібні домовленості в цілому не виключені³²⁰. Також вказується, що договірні презумпції можуть стосуватися тільки відносних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що утворюються в локальних відносинах. Суб'єкти не наділені правом ставити під умову реалізацію приписи закону. Ця ідея в подальшому була підтримана іншими вченими³²¹.

На нашу думку, точка зору щодо існування доказових презумпцій у договорі як результат домовленості його сторін необґрунтована.

Виходячи із принципу свободи договору, сторони дійсно можуть встановлювати для себе різні умови договору, в тому числі міняти диспозитивні положення норми права. Тому правила їхньої поведінки, що впливають з умов договору, нібито можна описати за допомогою припущення. Так, аналізуючи ст. 1048 ЦК РФ, де вказано,

<http://www.5rb.com/docs/Goodwin-v-%20United%20Kingdom%20ECHR%2027%20Mar%201996.pdf>.

³²⁰ Пугинский, Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б. И. Пугинский. — М. : Юрид. лит.-ра, 1984. — С. 155–156.

³²¹ Бронникова, М. Н. Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Самара, 2006. — С. 57; Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 48.

що прибуток, отриманий учасниками в результаті їхньої сумісної діяльності, розподіляється пропорційно вартості вкладів учасників у спільну справу, якщо інше не передбачено договором простого товариства або іншою згодою вкладників, М. М. Броннікова пропонує таку презумпцію, що може бути вказана в договорі простого товариства: «Прибуток, отриманий вкладниками в результаті їхньої спільної діяльності, розподіляється між ними порівну, за винятком випадків, коли вкладник не отримував доходи за неповажними причинами, де неповажність причин презюмується»³²². Або інший приклад: п. 1 ст. 510 ЦК РФ визначає, що поставка товарів здійснюється постачальником шляхом відвантаження їх транспортом, передбаченим договором поставки, і на визначених у договорі умовах, де М. М. Броннікова пропонує таку договірну презумпцію: «Покупець несе затрати при поставці кожної партії товару, а її порядок визначає постачальник самостійно, де презюмується, що постачальник вибрав найбільш вигідний маршрут поставки вантажу»³²³.

Якщо оцінювати дві вищевказані «договірні презумпції» (презумпцію неповажності причин неотримання доходів учасником простого товариства та презумпцію вигідного маршруту поставки вантажу постачальником) з точки зору теорії цивільного права, то очевидно, що маємо справу з визначенням певних умов конкретного договору. М. М. Броннікова в одному з параграфів своєї дисертаційної роботи одним із завдань вбачала проведення розмежування між умовами індивідуального договору та «договірними презумпціями»³²⁴, але з цим завданням, на наш погляд, не впоралась, особливо, якщо порівняти у вказаних нею прикладах структурні елементи «договірної презумпції» з умовами договору, які теж визначаються шляхом вказівки на певні обставини ситуації.

При аналізі «договірних презумпцій» з цивільної процесуальної точки зору абсолютно не спостерігаємо їхнього впливу на перерозподіл обов'язків сторін у процесі доказування обставин цивільної справи. Наприклад, розглянемо «договірну презумпцію» вигідного маршруту поставки вантажу постачальником. Якщо покупець після отримання товару відмовляється оплачувати понесені затрати постачальником з посиланням на їх значний розмір, який зумовлений невикідно обраним маршрутом поставки вантажу, то

³²² Бронникова, М. Н. Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Самара, 2006. — С. 84–85.

³²³ Там же. — С. 59–60.

³²⁴ Там же. — С. 85–88.

постачальник як позивач у справі повинен довести, що за договором він повинен зробити поставку вантажу, він має право самостійно визначити маршрут поставки, а покупець повинен оплатити затрати, пов'язані з поставкою, в той час як покупець, який заперечує неналежне виконання постачальником свого обов'язку в обранні найвигіднішого маршруту поставки, повинен саме цей факт довести. Жодного правового значення закріплення в тексті договору, що маршрут поставки презюмується як вигідний, для розгляду цієї цивільної справи немає. Не постачальник повинен доводити, що він виконав належним чином свій обов'язок при обранні вигіднішого маршруту поставки вантажу, а покупець повинен підтвердити, що маршрут був вибраний невикідний, який і зумовив збільшення затрат. Отже, використання «договірних презумпцій» у процесі розгляду цивільної справи повністю вписується в загальне правило розподілу обов'язків доказування між сторонами цивільного процесу. Постачальник доводить певну сукупність правостановлюючих фактів, що свідчать про виконання ним свого обов'язку поставки товару належним чином і тому вимагає відшкодувати понесені ним транспортні затрати, а покупець, якщо вимагає їх сплати в меншому розмірі, повинен довести, що обраний маршрут поставки був невикідним, бо саме цей факт буде обґрунтовувати його заперечення по справі.

З точки зору логічної природи доказової презумпції, ще одним аргументом щодо неможливості існування «договірних презумпцій» виступає те, що презумпції закріплюються в нормі права законодавцем як результат спостереження за стійкими, повторюваними зв'язками між певними явищами, процесами, що набули закономірного характеру. Учасники договірних відносин на індивідуальному рівні робити такі судження не в змозі, так як їх власні відносини є специфічними, які можуть і не бути характерними для інших учасників подібних відносин. Саме цей суб'єктивний фактор ніколи не дасть змоги сформувати стійку систему «договірних презумпцій» для певного виду договірних відносин. У той час, як презумпції, які закріплені в нормах права, не залежать від певних суб'єктивних факторів, оскільки сфера спостереження за повторюваними зв'язками не обмежувалася індивідуальною поведінкою тільки двох учасників договірних відносин.

Таким чином, те, що називають «договірні презумпції», виступає нічим іншим як чітко визначеними умовами індивідуального договору. Якщо в умовах цього договору певна обставина визначається шляхом припущення, то це ще не дає підстави стверджувати, що перед

нами є презумпція: жодного правового впливу на перерозподіл обов'язків доказування вже в судовому процесі така власна ініціатива не має. Поведінка сторін справи визначається на підставі загального правила розподілу обов'язків доказування: дія доказової презумпції не виявляється.

Окремі вчені, не заперечуючи існування договірних презумпцій, разом з тим, негативно ставляться до їх запровадження. Так, В. В. Масюк, зважаючи на значущість презумпцій у доказовій діяльності, наголошує на необхідності нормативного закріплення презумпцій виключно законом, а не підзаконним нормативним актом чи договором, та чіткого формулювання в ЦПК вимоги про звільнення від доказування презюмованих фактів, оскільки це дасть змогу усунути суперечності стосовно використання презумпцій у цивільному судочинстві³²⁵.

Глава 5. Система доказових презумпцій з матеріальними та процесуальними фактами—підставами дії

У науці цивільного процесуального права класифікація доказових презумпцій на презумпції з матеріальними та процесуальними фактами—підставами дії раніше не виділялася, тому варто, враховуючи класифікаційний критерій у цьому підході, сформулювати систему доказових презумпцій з матеріальними фактами—підставами дії та доказових презумпцій з процесуальними фактами—підставами дії.

Для належного усвідомлення особливих рис кожного виду доказових презумпцій у межах цієї системи необхідно проаналізувати конструктивні елементи фактичної основи доказових презумпцій з матеріальними та процесуальними фактами—підставами їх дії. Адже виділення саме такого виду доказових презумпцій пов'язується з характером структурних елементів їх фактичної основи. Саме це дасть змогу в повній мірі побачити, в чому виражається особливість використання вказаної системи доказових презумпцій в процесі розгляду та вирішення цивільних справ.

³²⁵ *Масюк, В. В.* Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Масюк Василь Васильович. — Харків, 2010 — С. 65.

§ 1. Доказові презумпції з матеріальними фактами–підставами дії

У нормах права доказових презумпцій з матеріальними фактами–підставами дії набагато більше представлено ніж доказових презумпцій з процесуальними фактами–підставами дії. Така ситуація зумовлена тим, що об'єкти спостереження, на підставі яких і робиться узагальнююче судження, переважно представлені в матеріальних правовідносинах. Саме в таких відносинах, що складаються безпосередньо між їх учасниками в процесі здійснення своїх суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків формувалася така закономірна поведінка, що вона виступала взірцем для оцінювання аналогічної поведінки в діях інших суб'єктів. Окремі презумпції з матеріальними фактами–підставами дії виступають наслідком багатовікового людського спостереження в тих відносинах, що є актуальними і сьогодні. Наприклад, відносини щодо відшкодування завданої шкоди, де класичним прикладом виступає презумпція вини заподіювача шкоди, або відносини власності, де принципове значення надається презумпції правомірності набуття права власності, тощо.

Якщо виділення в системі права України доказових презумпцій з процесуальними фактами–підставами дії не буде створювати жодних труднощів, то вказати на всі доказові презумпції з матеріальними фактами–підставами дії в цивільному процесі неможливо через великий обсяг законодавства, що стосується приватного права.

Але тим не менше можна вказати на такі доказові презумпції з матеріальними фактами–підставами дії, що закріплені в чинному законодавстві України:

- 1) презумпція добросовісності та презумпція розумності поведінки особи (ч. 5 ст. 12 ЦК України);
- 2) презумпція правомірності правочину (ст. 204 ЦК України);
- 3) презумпція недостовірності негативної інформації, що поширена про особу (ч. 3 ст. 277 ЦК України);
- 4) презумпція правомірності набуття права власності (ст. 328 ЦК України);
- 5) презумпція рівності часток у спільній частковій власності (ч. 1 ст. 357 ЦК України);

6) презумпція права спільної сумісної власності на майно подружжя (ч. 3 ст. 368 ЦК України);

7) презумпція згоди співвласника на розпорядження спільним майном (ч. 2 ст. 369 ЦК України);

8) презумпція рівності часток у спільній сумісній власності (ч. 2 ст. 370 та ч. 2 ст. 372 ЦК України);

9) презумпція правомірності володіння майном (ч. 3 ст. 397 ЦК України);

10) презумпція вини (ст. 614, ст. 1166 ЦК України);

11) презумпція відсутності вини перевізника (ч. 1 ст. 178 Кодексу торговельного мореплавства України);

12) презумпція відсутності спеціальних знань у споживача про властивості та характеристики продукції, яку він придбаває (ч. 9 ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів»);

13) презумпція належності майна до власності батьків (ч. 2 ст. 173 СК України);

14) презумпція згоди одного з батьків на вчинення правочину другим із батьків щодо майна малолітньої дитини (ч. 4 ст. 177 СК України) тощо.

Для того, щоб показати особливості використання в цивільному процесі доказових презумпцій з матеріальними фактами-підставами дії, не обов'язково піддавати аналізу всі вище вказані презумпції. Достатньо взяти тільки певні види, наприклад, презумпцію вини і презумпції добросовісності та розумності особи, які виступають базовими презумпціями цивільного права.

1. Презумпція вини. Презумпцію вини цивільного права можна віднести до важливих процесуальних гарантій захисту суб'єктивних прав, свобод та інтересів³²⁶, використання якої передбачено багатьма нормами цивільного законодавства України.

Не дивлячись на те, що цивільне право знає випадки відповідальності без вини, основним постулатом (принципом) цивільно-правової відповідальності залишається відповідальність особи тільки за наявності в її діях вини³²⁷. Як зазначається в правовій

³²⁶ Дет. про процесуальні гарантії див., напр.: Государственное право Германии / [отв. ред.: Топорнин Б. Н.]. — М.: Изд-во ИГиП РАН, 1994. — Т. 2. — С. 184; Рабінович, П. М. Права людини і громадина / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К.: Атіка, 2004. — С. 249–250.

³²⁷ Иоффе, О. С. Избранные труды : [в 4 т.] / О. С. Иоффе. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — Т. I. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — С. 341–342; Цивільне право: навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів / за ред. О. А. Підпригори, Д. В. Бобрової. — К.: Вентурі, 1995. — С. 189.

літературі, вина особи в цивільному праві не доводиться, а припускається, тобто вважається наявною, поки винна особа її не спростує³²⁸.

У загальному вигляді презумпція вини закріплена в ст. 614 ЦК України, де зазначається, що особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання, причому мова йде як про договірні, так і позадоговірні зобов'язання, де положення вказаної статті конкретизуються до всіх випадків договірної та позадоговірної відповідальності, якщо вина є необхідною умовою такої відповідальності. Як правильно вказується, презумпції вини серед всіх інших базових презумпцій цивільного права належить найбільша сфера дії³²⁹.

Презумпція вини, як й інші доказові презумпції, має свою фактичну основу, де можна виділити її структурні елементи. Для належного розуміння її структурних елементів варто спочатку розібратися з умовами цивільно-правової відповідальності, оскільки остання теж має свою фактичну основу³³⁰, яка з структурними елементами презумпції вини перетинається.

У теорії цивільного права вказується, що загальною підставою для цивільної відповідальності є наявність складу цивільного правопорушення³³¹, який представлений сукупністю певних ознак (умов), що формують його структурні елементи³³². До таких умов цивільно-правової відповідальності відносять протиправний характер поведінки (дію чи бездіяльність) особи, завдання нею шкоди, причинний зв'язок між протиправною поведінкою та завданою шкодою і вину правопорушника³³³. Варто зауважити, що протиправний характер поведінки, шкоду та причинний зв'язок між ними відносять

³²⁸ Луць, А. В. Свобода договору в цивільному праві України : [навч. посіб.] / А. В. Луць. — К. : Школа, 2004. — С. 147; Цивільне право України: Академічний курс : [підруч.] : [у 2 т.] / за заг. ред. Я. М. Шевченко. — К. : Ін Юре, 2006. — Т. 1. Загальна частина. — С. 117.

³²⁹ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 135.

³³⁰ Примаков, В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : [монограф.] / В. Д. Примаков. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — С. 126.

³³¹ Красавчиков, О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. — М. : Госюриздат, 1958. — С. 57.

³³² Матвеев, Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. — М. : Юрид. лит.-ра, 1970. — С. 6.

³³³ Гражданское право : [в 2 т.] : [учебн.] / отв. ред. Е. А. Суханов. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — Том I. — С. 439.

до об'єктивних умов цивільно-правової відповідальності, а вину — до суб'єктивних³³⁴.

Єдиної норми в ЦК України, яка визначала б елементи цивільного правопорушення як підстави цивільно-правової відповідальності немає, хоча варто вказати: щодо позадоговірної відповідальності законодавець чітко вказав на ці елементи. Так, в ч.ч. 1–2 ст. 1166 ЦК України визначаються загальні умови позадоговірної відповідальності при завданні майнової шкоди, а в ч. 1 ст. 1167 ЦК України — при завданні моральної шкоди.

Значення вказаних вище елементів складу цивільного правопорушення полягає в тому, що за загальним правилом тільки при їхній спільній наявності можна піднімати питання про притягнення особи до цивільно-правової відповідальності (окремо взяті і незалежно один від одного ці елементи не будуть зумовлювати настання цивільно-правової відповідальності)³³⁵. А звідси випливає, що їхнє встановлення у цивільній справі покладається на особу, яка стверджує про їхню наявність (ч. 1 ст. 60 ЦПК України). Але норми ЦК України передбачають, що один з елементів складу цивільного правопорушення — вина — має презюмоване значення, зумовлюючи перенесення обов'язку доказування протилежного на іншу сторону справи (ч. 2 ст. 614 ЦК України). Отже, тільки суб'єктивний елемент складу цивільного правопорушення презюмується, у той час, як об'єктивні елементи повинні бути доведені.

Таким чином, нерозривний взаємозв'язок структурних елементів складу цивільного правопорушення, а також їхня роль в процесі доказування у цивільній справі наочно показує, що протиправна поведінка, настання шкоди та причинний зв'язок між такою поведінкою і шкодою виступають фактами–підставами дії презумпції вини, а сама вина виступає презюмованим фактом. Між фактами–підставами дії презумпції вини та презюмованим фактом існує взаємообумовлюючий зв'язок, так як вина виражається назовні в протиправній поведінці, що і дає можливість робити припущення. Але за межами системи елементів складу цивільного правопорушення залишилися факти спростування презумпції вини, що показує розбіжності структурних елементів складу цивільного правопорушення та структурних елементів фактичної основи презумпції вини. Факти

³³⁴ Цивільне право України: [підруч.]: [у 2-х кн.] / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — [2-е вид., доповн. і перероб.]. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Кн. 1. — С. 716.

³³⁵ *Матвеев, Г. К.* Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. — М.: Юрид. лит.-ра, 1970. — С. 190.

спростування презумпції вини можуть безпосередньо або опосередковано заперечити наявність презюмованого факту. Так, можна вказати на завдання шкоди протиправною поведінкою внаслідок казусу (звичайно, окрім тих ситуацій, коли цивільна відповідальність настає і при випадковому завданні збитків, напр., ч. 2 ст. 612 ЦК України), що зумовить безпосереднє заперечення презюмованого факту; або заперечити наявність хоча б одного з фактів–підстав дії презумпції вини, що буде виступати опосередкованою формою заперечення вини.

Належне визначення та доведення структурних елементів презумпції вини виступає запорукою того, що рішення у цивільній справі при рівності всіх інших умов буде обґрунтованим. Саме в цьому і полягає важливе значення розуміння елементів структури фактичної основи презумпції вини, що використовується в абсолютній більшості цивільних справ, які розглядаються судами України.

Презумпція вини закріплюється в нормах права, які за своїм характером є імперативними, що має важливе значення для обов'язковості тих функцій цієї доказової презумпції, які визначають поведінку сторін у цивільному процесі. У попередньому розділі роботи зверталася увага на випадки із судової практики, коли, не дивлячись на імперативний характер норм права, де закріплюється презумпція вини судді (суду), абсолютно не брали до уваги механізм перерозподілу обов'язків доказування між сторонами цивільного процесу. Вони вважали, що вину як правовстановлюючий факт повинна доводити та сторона, яка про неї стверджує і при не виконанні цих обов'язків відмовляли в задоволенні позову (фактично суди безпідставно вимагали доведення позивачем того факту, від доказування якого його норма закону звільнила, а доведення протилежного поклала на відповідача). На ці випадки в рішеннях своїх колег звертають також увагу самі практикуючі судді³³⁶.

Хоча формування презумпції вини має багатовікову історію та ефективність її використання при закріпленні цієї презумпції в імперативній нормі права є очевидною, окремі науковці пропонують, на наш погляд, безпідставно закріпити цю презумпцію в диспозитивній нормі права³³⁷.

³³⁶ Луспенник, Д. Д. Деякі питання судової практики у справах про відшкодування моральної шкоди за ЦК України [Електронний ресурс] / Д. Д. Луспенник // Актуальні питання цивільного та господарського права. — 2007. — № 4–5. — URL : <http://www.yurpayintel.com.ua/2007/4-5/article01>.

³³⁷ Качук, А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» /

У доктрині цивільного права неодноразово наголошують на тому, що поняття вини в цивільному праві набуває особливого значення на відміну від поняття вини у кримінальному праві, а тому механічне перенесення теоретичних розробок з кримінального права до цивільного неприпустиме³³⁸. До такої специфіки (особливості) можна віднести «відповідальність без вини», «вина юридичної особи», «відповідальність за чужу вину», «спільна вина» тощо. Все сказане стосується особливостей використання презумпції вини у цивільних справах, де існують зазначені вище ситуації.

По-перше, слід сказати, що не у всіх випадках цивільно-правової відповідальності використовується презумпція вини. Загалом вказані випадки можна класифікувати на три групи:

1) перша група випадків зумовлена дією преюдиції, яка відрізняється залежно від того, який саме судовий акт отримує преюдиційне значення — рішення, вирок чи постанова (ч.ч. 3–4 ст. 61 ЦПК України);

2) друга група випадків говорить про винятки цивільно-правової відповідальності, де в силу прямої вказівки в нормах закону відповідальність настає незалежно від вини (напр., ст. 1187 ЦК України). Характерним для сучасного вітчизняного законодавства є тенденція до розширення сфери дії безвинної відповідальності³³⁹;

3) третя група випадків обумовлена необхідністю прямого доказування вини тією особою, яка про неї стверджує в силу покладення таких обов'язків саме на неї положеннями норм закону (напр., ст. 230 ЦК України).

По-друге, використання презумпції вини при відповідальності юридичної особи або відповідальності за чужу провину (відповідальність за дії третіх осіб) може зумовити особливі факти спростування цієї презумпції, які в інших ситуаціях, як правило, не будуть мати правового значення. Якщо мова йде про цивільно-правову відповідальність юридичної особи, де необхідною умовою такої відповідальності є її вина, то використання презумпції вини юридичної

А. Л. Ткачук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2002. — 22 с.

³³⁸ Гражданское право : [в 2 т.] : [учебн.] / отв. ред. Е. А. Суханов. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — Том I. — С. 448; *Матвеев, Г. К.* Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. — М. : Юрид. лит.-ра, 1970. — С. 183.

³³⁹ *Письменна, О. П.* Правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. П. Письменна ; Одес. нац. юрид. акад. — Одеса, 2006. — 19 с.; *Примак, В. Д.* Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство і судова практика) / В. Д. Примак. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 104.

особи дає можливість використати специфічні факти спростування презумпції вини в залежності від того, чи була завдана шкода органом юридичної особи або її працівником (як слушно вказується, діями юридичної особи є дії, що виходять від осіб, які організують її діяльність, а також від осіб, що входять до її складу³⁴⁰). Так, якщо шкода була завдана органом юридичної особи, що перевищив свою компетенцію, юридична особа не несе відповідальності³⁴¹, якщо доведе, що потерпілий знав чи за всіма обставинами справи не міг не знати про таке перевищення (ч. 3 ст. 92 ЦК України). Аналогічно вирішується питання, якщо шкода була завдана працівником юридичної особи: на юридичну особу покладається цивільно-правова відповідальність тільки в тому випадку, якщо шкода була завдана під час виконання працівником трудових (службових) обов'язків (ч. 1 ст. 1172 ЦК України). Отже, доказування того, що контрагент знав про перевищення повноважень органу юридичної особи або того, що працівник завдав шкоди не у зв'язку з виконання професійних обов'язків, буде усувати цивільно-правову відповідальність юридичної особи. Щодо відповідальності за чужу провину або як її ще називають відповідальності за дії третіх осіб (напр., відшкодування батьками шкоди, завданої їхніми малолітніми дітьми — ч. 1 ст. 1178 ЦК України), то умовою цивільно-правової відповідальності є наявність вини в діях безпосередніх заподіювачів шкоди, а для перекладення її на інших суб'єктів (в нашому прикладі — на батьків) — при наявності вини в діях тих осіб, на кого за законом покладається така відповідальність (в нашому випадку вона проявляється в несумлінному здійсненні або ухиленні від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою). Фактично при відповідальності за чужу провину мова йде про вину двох суб'єктів: вину заподіювачів шкоди та вину тих осіб, які за законом повинні нести цивільно-правову відповідальність. Така диференціація вини має важливе практичне значення, оскільки можна доказувати як відсутність вини в діях малолітньої особи, так і відсутність вини в діях її батьків. В обох випадках це буде усувати цивільно-правову відповідальність, але саме в останньому випадку проявляється специфіка використання презумпції вини, де відповідальна особа (особи), якщо вона вважає

³⁴⁰ *Матвеев, Г. К.* Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. — М. : Юрид. лит.—ра, 1970. — С. 231.

³⁴¹ *Канзафарова, І. С.* Договірна відповідальність юридичних осіб у комерційному обігу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. С. Канзафарова ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 1999. — С. 9.

себе невинуватою в тому, що її малолітня дитина завдала шкоду, повинна довести, що вона відповідально ставилася до виховання дитини та здійснювала на належному рівні за нею нагляд у момент завдання шкоди.

По-третє, якщо шкода настала в результаті винної поведінки обох сторін (боржника та кредитора, порушника та потерпілого), то презумпція вини діє тільки щодо боржника (порушника), в той час, як винна поведінка кредитора (потерпілого) повинна бути встановлена боржником (порушником), оскільки такі обов'язки покладені на нього нормами закону (напр., ст. 616 та ст. 1193 ЦК України). Можливо, таке вирішення питання зумовлене тим, що хоча і має місце винна поведінка двох осіб, але шкода настає тільки для одного — потерпілого (кредитора). Саме такий розподіл доказових обов'язків між сторонами при цивільно-правовій відповідальності має важливе значення для встановлення розміру відповідальності, оскільки неможливо встановити за наявності змішаної вини частину шкоди, завданої кожним із учасників правовідношення окремо. Тому їхня винна поведінка береться до уваги тільки для зменшення відповідальності боржника (порушника)³⁴².

Науковці, що вказують на специфіку використання презумпції вини часто піднімають питання про те, чи може презюмуватися форма та ступінь вини у цивільному праві³⁴³? На наш погляд, відповідь на це питання повинна бути однозначною: якщо при встановленні цивільно-правової відповідальності правове значення буде мати форма та ступінь вини (для усунення відповідальності чи для зменшення розміру відшкодування), то вони повинні бути доведені тією особою, в інтересах якої такий правовстановлюючий факт побудовано. Аналогічної позиції притримуються інші вчені³⁴⁴, але деякі з них з цього роблять сумнівні теоретичні та практичні висновки³⁴⁵. Так, В. А. Ойгензіхт та О. А. Кузнецова вважають, що при неспростуванні презумпції вини, конкретна форма та ступінь вини, якщо вони мають

³⁴² Цивільне право України: [підруч.]: [у 2-х кн.] / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Кн. 1. — С. 718.

³⁴³ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 140.

³⁴⁴ Иоффе, О. С. Избранные труды: [в 4 т.] / О. С. Иоффе. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — Т. I. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — С. 380.

³⁴⁵ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 149; Ойгензіхт В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензіхт. — Душанбе: Ирфон, 1976. — С. 124.

значення для відповідальності, повинні бути встановлені, при чому обов'язок доказування покладається на всіх учасників процесу, в тому числі і на суд. У теоретичному аспекті, на наш погляд, якщо необхідно встановити форму чи ступінь вини, говорити про використання презумпції вини взагалі безпідставно. Адже якщо необхідно встановити умисну вину чи грубу необережність, то така вина не презюмується, а повинна бути доведена (слушно зауважують, що презумпція вини діє тільки в тих правовідносинах, де для відповідальності достатньо вини будь-якого ступеню³⁴⁶). А звідси випливає важливий практичний висновок про розподіл обов'язків доказування: оскільки в правовідносинах, де необхідно встановити певну ступінь вини, презумпція відсутня, то діє загальне правило розподілу обов'язків доказування між сторонами. Жодного перерозподілу доказового тягаря не відбувається, тому важко погодитися з позицією О. А. Кузнецової, враховуючи ч. 1 ст. 56 ЦПК РФ³⁴⁷, про те, що тягар встановлення форми вини покладається на всіх учасників процесу, в тому числі на і суд.

2. Презумпція добросовісності та розумності. Ця презумпція в загальному вигляді закріплена в ч. 5 ст. 12 ЦК України, де вказано, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом.

Насамперед, слід відзначити, що у вказаній ст. 12 ЦК України міститься закріплення двох презумпцій: презумпції добросовісності та презумпції розумності. На необхідність розмежування цих двох категорій, яким норма права надає презюмоване значення, з теоретичних позицій вказують ряд науковців³⁴⁸.

Домінуючим у юридичній літературі залишається положення про те, що добросовісність як презумпція відноситься до суб'єктивної сторони правовідносин, а точніше — до його суб'єкта³⁴⁹. Ця категорія

³⁴⁶ *Иоффе, О. С.* Избранные труды : [в 4 т.] / О. С. Иоффе. — СПб : Юридический центр Пресс, 2003. — Т. I. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — С. 380.

³⁴⁷ Гражданский процессуальный кодекс РФ от 14 ноября 2002 г. [Электронный ресурс] Документы :: Все Кодексы РФ в актуальном состоянии. — URL : <http://www.interlaw.ru/law/docs/12028809-006.htm>.

³⁴⁸ *Богданов, Е.* Категория «добросовестности» в гражданском праве / Е. Богданов // Российская юстиция. — 1999. — № 9. — С. 14; *Кузнецова, О. А.* Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 123.

³⁴⁹ *Морзунов, С. В.* Виндикация в гражданском праве. Теория. Проблемы. Практика / С. В. Морзунов. — М. : Статут, 2006. — С. 135.

передбачає, що суб'єкт не знає та не може знати про права третіх осіб на відповідне майно або про іншу свою неуправомоченість³⁵⁰. Тобто мова йде про знання суб'єктом певних обставин, з якими закон пов'язує ті чи інші юридичні наслідки. Розумність передбачає оцінку об'єктивної сторони поведінки особи³⁵¹, де розумною вважається така поведінка, яку зробила б особа, що володіє нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду³⁵². Як і добросовісність, розумність характеризує суб'єкта правовідносин, але в останньому випадку мова йде про перевірку певних дій не конкретної особи, а середньої людини (точніше еталонних дій середньої людини), бо розумними є такі дії, які здійснили б в цій ситуації більшість людей, а це говорить про середню величину. Можливість розмежування добросовісності та розумності проводять також і у тому, що суд повинен визначити: у першому випадку необхідно встановити знання особою певних обставин, що буде показувати її недобросовісність, а в другому випадку — співставлення конкретних дій певної особи з абстрактною, еталонною поведінкою середньої особи, що буде показувати розумність чи нерозумність конкретної поведінки³⁵³. Якщо виявляється, що вони менш необхідні чи більш згубні для зазначеної в законі особи (найпевніше, ним є контрагент у зобов'язальних правовідносинах), ніж дії в цій ситуації розумної людини, отже, вимога розумності дотримана не була³⁵⁴.

Саме з цих теоретичних позицій і проводять розмежування між добросовісністю, де суд повинен оцінювати суб'єктивну сторону поведінки та розумністю, де передбачається оцінка об'єктивної сторони поведінки.

Розмежування між презумпціями добросовісності та розумності можна також провести на підставі аналізу норм ЦК України. Хоча ч. 5 ст. 12 ЦК України говорить про добросовісність та розумність поведінки (курсив наш — *Авт.*) особи, це не означає, що добросовісність характеризує об'єктивну сторону поведінки особи. Більшість норм ЦК України, які закріплюють добросовісність вказують

³⁵⁰ Богданов, Е. Категорія «добросовестности» в гражданском праве / Е. Богданов // Российская юстиция. — 1999. — № 9. — С. 12.

³⁵¹ Там же. — С. 14.

³⁵² Емельянов, В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов. — М. : Лекс-Книга, 2002. — С. 115.

³⁵³ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 124.

³⁵⁴ Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах [Електронний ресурс] Закон і бізнес. — № 1–2 (625–626) від 10 січня 2004 року. — URL : <http://www.zib.com.ua/article/1091186298708>.

на інтелектуальний момент цієї категорії, що, однозначно, показує її суб'єктивну природу. Цей момент виражається терміном «не знав і не міг знати» (ч. 1 ст. 388 ЦК України). У той час, як норми ЦК України використовують цю категорію стосовно поведінки суб'єктів, наприклад, щодо визначення розумного розміру відшкодування (ч. 2 ст. 23 ЦК України), розумного ведення справ (ч. 3 ст. 122 ЦК України), розумних строків (ч. 1 ст. 666 ЦК України), розумної ціни (ч. 1 ст. 874 ЦК України) тощо.

Презумпція добросовісності та презумпція розумності як й інші доказові презумпції мають свою фактичну основу. Тут, насамперед, слід наголосити на тому, що ці дві презумпції мають спільні факти-підстави дії, що і обумовило їх закріплення в одній нормі права у загальному вигляді. У юридичній літературі наголошується, що єдиних думок з приводу фактів-підстав дії вказаних презумпцій немає³⁵⁵. Вважається, що виявлення їхніх фактів-підстав дії зумовлює необхідність розібратися з такими важливими питаннями як сфера використання презумпцій добросовісності та розумності.

Якщо буквально тлумачити ч. 5 ст. 12 ЦК України, де містяться презумпції добросовісності та розумності, то виходить, що підставою їхньої дії є здійснення особою свого цивільного права. Тобто у будь-якому випадку здійснення суб'єктом цивільних правовідносин свого суб'єктивного права він вважається добросовісним та розумним. Але, як справедливо, зауважують, ця презумпція може мати місце також і при виникненні та припиненні цивільних прав, а не тільки при їхньому здійсненні³⁵⁶. Може мати місце використання презумпцій добросовісності та розумності також щодо цивільно-правових обов'язків, а не тільки стосовно цивільних прав³⁵⁷. Якщо аналізувати норми ЦК України, то висловлені вище тези щодо сфери використання презумпцій добросовісності та розумності підтверджуються. Так, якщо взяти до уваги презумпцію добросовісності, яка закріплена в ч. 1 ст. 344 ЦК України, то видно, що добросовісність має важливе значення при набутті права власності на чуже майно за набувальною давністю. А якщо аналізувати ч. 1 ст. 688 ЦК України, бачимо, що презумпція розумності сформована щодо цивільно-правового обов'язку: «покупець зобов'язаний повідомити продавця про

³⁵⁵ Бронникова, М. Н. Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Самара, 2006. — С. 143–144.

³⁵⁶ Савельев, Д. Б. Презумпции добросовестности и вины в гражданском праве России / Д. Б. Савельев // Труды Кировского филиала МГЮА. — № 4. — Киров, 2000. — С. 153.

³⁵⁷ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 126.

порушення умов договору купівлі-продажу ... у строк, встановлений договором або актами цивільного законодавства, а якщо такий строк не встановлений, — в розумний строк після того, як порушення могло бути виявлене ...».

Таким чином, фактами-підставами дії презумпції добросовісності та розумності є набуття, здійснення та припинення суб'єктом (фізичною чи юридичною особою) цивільних правовідносин суб'єктивних прав та обов'язків. Саме при таких підставах презумпція добросовісності та презумпція розумності повинна діяти в якості доказової презумпції. Висловлене показує на недосконалість закріплення фактів-підстав дії цієї доказової презумпції в нормах ЦК України, що потребує відповідного корегування з боку законодавця не тільки змісту ч. 5 ст. 12 ЦК України, але й назви цієї статті.

Презюмованим фактом презумпції добросовісності та розумності є добросовісність та розумність як певні юридичні факти, що повинні характеризувати суб'єкта цивільних правовідносин і його поведінку. Легального визначення, що таке добросовісність та розумність, чинне законодавство не дає, а враховуючи морально-етичне походження цих категорій, вказані презюмовані факти набувають оціночного характеру, що обумовлює їхнє використання, виходячи з конкретної ситуації. Саме ця конкретна ситуація має дуже важливе значення так як факт добросовісності та розумності не доводиться, виходячи з їхнього презюмованого характеру, а суд повинен встановити тільки недобросовісність та нерозумність, вказуючи, на підставі чого ним був зроблений такий висновок. Тому конкретна ситуація береться до уваги для визначення фактів спростування презумпцій добросовісності та розумності. Якщо в рішенні суду не буде вказівки на те, на підставі чого він прийшов до висновку про недобросовісність та нерозумність, то воно є необґрунтованим, що дає всі підстави для оскарження такого рішення суду.

Одним з спірних питань щодо використання презумпцій добросовісності та розумності є питання, чи можна їх використовувати у всіх випадках, чи тільки тоді, коли закон пов'язує захист цивільних

прав у залежності від здійснення права добросовісно та розумно. Одні вчені підтримують першу позицію³⁵⁸, а інші — останню відповідно³⁵⁹.

На нашу думку, слушною є та точка зору, що пов'язує використання презумпцій добросовісності та розумності тільки у тих випадках, коли норми закону ставлять захист суб'єктивних прав у залежності від цих категорій. *По-перше*, такий висновок впливає з буквального тлумачення ч. 5 ст. 12 ЦК України, де чітко зазначається, що презумпція добросовісності та розумності буде діяти тільки в тому випадку, коли *закон* (курсив наш — *Авт.*) з цими фактами пов'язує певні правові наслідки. *По-друге*, якщо суд встановлював би у кожному випадку розгляду цивільної справи факти недобросовісного та нерозумного здійснення особою свого права, він непомірно розширяв би предмет доказування там, де цього не вимагається; покладав би на учасників доказового процесу додаткові процесуальні обов'язки щодо спростування добросовісності та розумності (адже це не мало б жодного правового значення); в кінцевому випадку розгляд цивільної справи затягувався б. *По-третє*, коли суд пов'язував би захист цивільних прав та інтересів такими оціночними категоріями, як добросовісність та розумність там, де певний вид цивільних правовідносин (договірних чи позадоговірних) цього не вимагає, то це могло б бути причиною для зловживання з боку суду, що виносили б рішення у такій справі.

Отже, якщо норма закону, що регулює цивільні правовідносин між сторонами процесу не вимагає встановлення недобросовісного здійснення особою свого права або нерозумної поведінки суб'єкта, то суд не повинен вимагати від сторони встановлення цих фактів та не повинен ставити їх в обґрунтування судового рішення, інакше це привело б до затягування розгляду цивільної справи та створювало б умови для її необґрунтованого вирішення.

³⁵⁸ Белов, В. А. Добросовестность, разумность, справедливость как принципы гражданского права / В. А. Белов // Законодательство. — 1998. — № 8. — С. 52; Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 127; Тарусина, Н. Н. Семейное право : [учебн. пособ.] / Н. Н. Тарусина. — М. : Проспект, 2001. — С. 123–125.

³⁵⁹ Богданов, Е. Категория «добросовестности» в гражданском праве / Е. Богданов // Российская юстиция. — 1999. — № 9. — С. 13; Бронникова, М. Н. Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Самара, 2006. — С. 144; Савельев, Д. Б. Презумпции добросовестности и вины в гражданском праве России / Д. Б. Савельев // Труды Кировского филиала МГЮА. — № 4. — Киров, 2000. — С. 154.

§ 2. Доказові презумпції з процесуальними фактами—підставами дії

Дуже рідко узагальнююче судження для формування презумптивного висновку проводиться з врахуванням поведінки суб'єктів як учасників цивільного процесу, а ще рідше йому надається значення доказової презумпції. Так, на сьогодні в системі права України представлена тільки одна доказова презумпція з процесуальними фактами—підставами її дії — презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза (ст. 146 ЦПК України). Таке обережне поводження законодавця з формуванням у нормах цивільного процесуального права доказових презумпцій, скоріш за все, викликано необхідністю повного дотримання тих формальних процедур, що забезпечують винесення обґрунтованого рішення у справі. Адже не слід забувати, що саме доказові презумпції впливають на вирішення справи по суті. Можливо, тому єдина в Україні доказова презумпція з процесуальними фактами—підставами дії сформульована в диспозитивній, а не імперативній формі.

У деяких країнах у системі права представлено більше доказових презумпцій з процесуальними фактами—підставами дії ніж в Україні.

Так, у процесуальному законодавстві Російської Федерації існували закріплені з 1995 року три доказові презумпції з процесуальними фактами—підставами дії:

1) презумпція визнання стороною факту, якщо вона утримує та не подає на вимогу суду письмові докази, що містять інформацію про обставини справи (ч. 1 ст. 65 ЦПК РФ 1964 р.);

2) презумпція визнання стороною факту, якщо вона утримує та не подає на вимогу суду речові докази, що містять інформацію про обставини справи (ч. 1 ст. 70 ЦПК РФ 1964 р.);

3) презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза (ч. 3 ст. 74 ЦПК РФ 1964 р.)³⁶⁰.

У подальшому ці презумпції були змінені на дві, які нині закріплені у ч. 1 ст. 68 та ч. 3 ст. 79 чинного ЦПК РФ (2002 р.)³⁶¹.

³⁶⁰ Жуйков, В. М. Проблемы гражданского процессуального права / В. М. Жуйков. — М.: Городец-издат, 2001. — С. 16–19.

³⁶¹ Гражданский процессуальный кодекс РФ от 14 ноября 2002 г. [Электронный ресурс] Документы :: Все Кодексы РФ в актуальном состоянии. — URL : <http://www.interlaw.ru/law/docs/12028809-006.htm>.

1. Презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза. Як зазначається у правовій літературі, поява презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, пов'язана з кардинальною модернізацією цивільного судочинства у напрямку перетворення його із радянської моделі в цивілізовану змагальну, що існує у країнах із розвиненим громадянським суспільством³⁶². У цьому разі мова йде про зростання значення таких принципів, як змагальність та диспозитивність, а також збільшення ролі судового розсуду щодо багатьох питань, що виникають у ході розгляду справи.

Для успішного проведення судової експертизи в цивільній справі важливе значення має визначення та отримання експертом необхідних об'єктів для проведення експертного дослідження, по-іншому провести експертизу з метою встановлення обставин цивільної справи неможливо. Слід відмітити, що в правовій літературі неодноразово зазначалося, що одним із недоліків цивільного процесуального права є наявність прогалин у ЦПК України щодо способів отримання експертом необхідних об'єктів для дослідження³⁶³. Новий ЦПК України в певній мірі ці питання вирішив, де поряд із традиційними методами, які існували раніше, ст. 146 ЦПК України закріпила доказову презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, як реакцію на випадки ухилення від участі в експертизі певної сторони, хоча про необхідність закріплення цієї презумпції говорилося вже давно³⁶⁴. Як вказує В. Григор'єв, добросовісна сторона отримала своєрідний «ключ», за допомогою якого можна уникнути безпідставного затягування вирішення справи та не допустити порушення прав добросовісної сторони³⁶⁵.

³⁶² Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 142.

³⁶³ Лилуашвили, Т. А. Экспертиза в советском гражданском процессе / Т. А. Лилуашвили. — Тбилиси: Мецниереба, 1967. — С. 109; Сахнова, Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. — М. : Городец, 2000. — С. 158; Федоренко, Т. М. Процессуальные и тактические вопросы почерковедческой экспертизы в гражданском судопроизводстве (по материалам УССР) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / Т. М. Федоренко. — Х., 1977. — С. 7.

³⁶⁴ Немировська, О. В. Принцип змагальності та його реалізація в судовій практиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. В. Немировська ; Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 1999. — С. 10.

³⁶⁵ Григорьев, В. Уклонение от экспертизы — путь проигрышу в суде [Электронный ресурс] / В. Григорьев // Бизнес-адвокат. — 2005. — № 19 (211). — Сентябрь. — URL : www.bestlawyers.ru/gz/gz.html.

У теоретичному сенсі одним з принципів питань дослідження правового явища, що закріплено в ч. 1 ст. 146 ЦПК України, є визначення його юридичної природи: чи є це презумпцією, як вважають одні вчені³⁶⁶; чи виступає правовою фікцією, як зазначають інші³⁶⁷? Ті науковці, які вказують, що визнання судом факту, для встановлення якого була призначена експертиза, виступає правовою фікцією, аргументують свої позиції тим, що висновок суду не відповідає реальній дійсності, бо засіб доказування (висновок експерта) не досліджується³⁶⁸. Прихильники існування у вказаному правилі презумпції вважають, що висновок суду необхідно класифікувати як вірогідний, а не як фіктивний, бо з логічних позицій фікція відображає тільки одну лінію взаємодії юридичного факту та реальності — вони не співпадають один з одним³⁶⁹. На нашу думку, аргументи представників вірогідного, а не фіктивного напрямку вивчення правила, закріпленого в ч. 1 ст. 146 ЦПК України, заслуговують на більшу увагу, оскільки вірогідність того, що визнаний судом факт, для встановлення якого призначалася експертиза, мав місце насправді не виключається. Як слушно вказує Ю. О. Серіков, навіть, якщо за рішенням суду вищестоящої інстанції справа була б направлена на повторний розгляд, де дійсно була б уже проведена експертиза, внаслідок чого висновок експерта не співпав би з раніше зробленим висновком суду, то ми мали б спростування презумпції³⁷⁰, що відповідає її природі — можливості бути спростованою. Крім того, вважає Д. Д. Луспеник, правильніше, коли суд виходить із ймовірного, аніж проголошує, нехай і згідно з законом, завідомо недостовірне³⁷¹.

³⁶⁶ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М.: Городец, 2004. — С. 263; Грось, Л. Новое в гражданском процессуальном законодательстве / Л. Грось // Хозяйство и право. — 1996. — № 7. — С. 72; Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — С. 144–145.

³⁶⁷ Зайцев, И. Правовые фикции в гражданском процессе / И. Зайцев // Российская юстиция. — 1997. — № 1. — С. 35; Нахова, Е. А. Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Нахова Елена Александровна. — Саратов, 2004. — С. 35.

³⁶⁸ Зайцев, И. Правовые фикции в гражданском процессе / И. Зайцев // Российская юстиция. — 1997. — № 1. — С. 35.

³⁶⁹ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — С. 144–145.

³⁷⁰ Там же. — С. 145.

³⁷¹ Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: [монограф.] / за заг. ред. В. В. Комарова. — Х.: Харків юридичний, 2008. — С. 665.

У вітчизняній правовій літературі не знайшло свого опрацювання питання аналізу структурних елементів фактичної основи презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, що, на нашу думку, є прогалиною у дослідженні цієї презумпції.

Якщо аналізувати ч. 1 ст. 146 ЦПК України, де закріплена презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, то можна виділити з конструкції цієї презумпції два види фактів: факти–підстави дії презумпції та презюмований факт.

До фактів–підстав дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, можна віднести ухилення сторони від участі в експертизі (неподання експертам матеріалів, документів, інші випадки ухилення від участі в експертизі) та неможливість її проведення іншим чином.

Факти–підстави дії вказаної презумпції можна умовно поділити на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні.

Суб'єктивні факти–підстави дії, пов'язані саме з недобросовісною поведінкою сторони: ухилення особи від неподання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі. Характерним є те, що суб'єктивні факти складаються із одного родового факту — ухилення від участі в експертизі, який у подальшому на практиці повинен бути підведений під певну конкретну життєву обставину. Норма права, де закріплюється ця презумпція називає альтернативний перелік випадків, які можуть бути розцінені як ухилення від участі в експертизі: неподання експертам необхідних матеріалів та документів. Але цей перелік є відкритим («... ухилення ... від іншої участі в експертизі ...»), що дає можливість суду використовувати власний розсуд при встановленні відповідного суб'єктивного факту–підстави дії цієї доказової презумпції.

Виділення в нормі права тільки двох випадків, що свідчать про ухилення сторони від участі в експертизі, — неподання експертам необхідних матеріалів чи документів — показує, що така недобросовісна поведінка сторони часто має місце в судовій практиці.

В. Григор'єв недобросовісну поведінку сторони, яка може зумовити використання доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, поділяє на активну та пасивну³⁷². *Активна недобросовісна поведінка* сторони полягає в діях, спрямованих на затягування судового процесу (так, з метою ухилення

³⁷² Григорьев, В. Уклонение от экспертизы — путь проигрышу в суде [Электронный ресурс] / В. Григорьев // Бизнес-адвокат. — 2005. — № 19 (211). — Сентябрь. — URL : www.bestlawyers.ru/gz/gz.html.

від експертизи сторона може подати суду документи про відсутність в неї витребуваних письмових чи речових доказів, направити до суду службові чи медичні довідки про перебування її нібито у відрядженні чи на лікуванні). *Пасивна недобросовісна поведінка* сторони полягає в утриманні від вчинення процесуальних дій, які вона повинна була би вчинити (ігнорування судових повісток про її явку в експертні установи, неподання експертам необхідних матеріалів чи документів)³⁷³.

Слід звернути увагу на те, що чинне процесуальне законодавство України не пов'язує настання суб'єктивних фактів–підстав дії цієї презумпції від їхньої системності. Достатньо одного встановленого епізоду, який свідчитиме про ухилення від експертизи і тоді суд має можливість використати презумпцію, якщо експертизу неможливо провести іншим чином. На нашу думку, відсутність системності в поведінці особи, що ухиляється від експертизи як необхідної умови використання презумпції, сприяє недопущенню затягування розгляду цивільної справи.

Т. В. Сахнова висловлює думку, що суб'єктивні факти–підстави дії вказаної презумпції слід пов'язувати з винною поведінкою особи, яка ухиляється, оскільки причини ухилення від участі в експертизі суд не виявляє, а ними можуть виявитися небажання втручання в організм людини із міркувань безпеки або в приватну сферу життя³⁷⁴.

На нашу думку, введення елемента вини в суб'єктивні факти–підстави дії описуваної презумпції недоцільно. Складно визначити, чи ухиляється сторона від проведення судової експертизи з тим, щоб приховати певний факт, встановлення якого не відповідає її інтересам, чи її відмова пов'язана з питаннями особистої безпеки або ж небажанням втручатися в особисте життя.

Якщо говорити про втручання в особисте життя, то сам судовий розгляд вже є публічним втручанням у приватне життя сторін у силу дії принципу гласності. Тому обумовлювати непроведення судової експертизи тим, що особа бажає приховати своє приватне життя, не повинно братися до уваги. Крім того, суд може у цьому випадку проводити закритий судовий розгляд (ст. 6 ЦПК України).

Щодо іншого випадку, який може спонукати особу до ухилення від участі в експертизі, — питання особистої безпеки, — то його доцільно враховувати при конструюванні фактів, які спрямовані на спростування презумпції. Якщо об'єктом експертного дослідження виступає сама людина або продукти її життєдіяльності, то, звичайно,

³⁷³ Там же.

³⁷⁴ Сахнова, Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. — М. : Городец, 2000. — С. 158.

необхідно забезпечити права такої особи при її участі в експертизі. Тому в якості фактів, що не будуть давати суду можливість зробити висновок про наявність суб'єктивних фактів–підстав дії презумпції, можуть бути факти, які свідчать про загрозу життю чи здоров'ю особи, яка направляється на експертизу (називати поведінку сторони в цьому разі недобросовісною не можна). Те, що ця особа повинна доводити такі факти цілком правомірно, оскільки, стверджуючи про них, вона повинна мати для цього відповідні підстави, що тільки їй відомі. Саме доведення таких фактів і не дасть можливість використати цю презумпцію, так як не будуть встановлені необхідні для цього в сукупності суб'єктивні та об'єктивні факти–підстави дії презумпції.

Об'єктивні факти–підстави дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, стосуються можливості чи неможливості проведення цієї експертизи, не дивлячись на поведінку особи, яка ухиляється. Так, рівень розвитку наукових знань дає можливість провести декілька видів експертиз групової спорідненості для виключення факту батьківства: експертиза крові та слини³⁷⁵. Якщо особа з необґрунтованих міркувань особистої безпеки відмовляється давати свою кров на аналіз, але наприклад, не заперечує щодо надання слини, то існує можливість проведення такого виду експертизи. Тому використовувати вказану презумпцію немає жодних підстав.

При встановленні об'єктивного факту–підстави дії цієї презумпції необхідно враховувати рівень розвитку відповідної галузі знань та її практичні можливості. Адже застосовувати науково необґрунтовані методики, які не дають із достовірністю встановити певний факт об'єктивної реальності, експерт не має права.

Специфічною рисою презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, є те, що в правовій нормі, де закріплена вказана презумпція не виділяється чітко презюмований факт. Він згадується як абстрактне поняття: факт, для встановлення якого була призначена експертиза. Це не дивно, оскільки вказана правова норма побудована у відношенні до всіх видів можливих експертиз, де правове значення для кваліфікації спірних правовідносин може мати будь-яка обставина, яка для свого встановлення потребує діяльності експерта з його багажем спеціальних знань. Так, судово-медична експертиза при розгляді справи про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, має важливе значення для визначення розміру відшкодування цієї шкоди, оскільки вона встановлює такі факти, як ступінь втрати професійної працездатності

³⁷⁵ Там же. — С. 271.

(від цього залежить виплата втраченого заробітку), необхідність медичної чи соціальної допомоги (від цього залежить компенсація затрат на посилене харчування, протезування, сторонній догляд, побутовий догляд, купівля засобів пересування).

Слід вказати на те, що презюмований факт презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, має матеріально-правовий характер, що зумовлює вплив вказаної презумпції на вирішення цивільної справи по суті.

У правовій нормі, яка закладена в ч. 1 ст. 146 ЦПК України, абсолютно не відображаються факти спростування презюмованого факту. Така позиція є правильною, адже наперед невідомо, що саме може змінити висновок суду про встановленість факту, для якого призначалася експертиза саме в силу дії презумпції. Вважається, що ці факти можуть бути поділені на дві групи в залежності від того, на спростування чого вони спрямовані. *Перша група фактів* може бути спрямована на доведення добросовісності поведінки сторони, а відтак, вважати її поведінку ухиленням від експертизи неможливо. У такій ситуації питання про встановлення презюмованого факту остаточно не вирішено. *Друга група фактів* може стосуватися безпосереднього заперечення презюмованого факту. Наприклад, при поданні позову про встановлення батьківства відповідач ухиляється від судово-біологічної експертизи, яка покликана встановити групову належність батьків та дитини, але він може довести, що в період зачаття дитини перебував за кордоном і, таким чином, об'єктивно не може виступати батьком цієї дитини. Факти з другої групи, що спростовують презюмований факт виступають аргументованим свідченням безпідставності позовних вимог і не дають можливості суду використати презумпцію та робити висновок про наявність презюмованого факту.

Одним з важливих питань, яке потребує нагального врегулювання у процесі використання цієї презумпції, є питання повноваження суду, які повинні бути однозначними.

Зі змісту ч. 1 ст. 146 ЦПК України випливає, що суд може визнати або може не визнати факт, для встановлення якого була призначена експертиза. Одразу слід відзначити, що тільки повноваження суду щодо визнання вказаного факту зумовлене дією презумпції, в той час, як його невизнання не завжди пов'язано з використанням доказової презумпції.

Якщо від проведення експертизи ухиляється особа, в інтересах якої і повинен бути доведений факт висновком експерта, то не слід використовувати презумпцію, яка зумовлює перерозподіл обов'язків доказування між сторонами, а необхідно використовувати загальне

правило щодо розподілу обов'язків доказування (ч. 1 ст. 60 ЦПК України). Наприклад, якщо за позовом особа вимагає визнати правочин недійсним, оскільки в момент його укладення не розуміла значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, а в подальшому цей позивач буде ухилятися від проведення судово-психіатричної чи судово-психологічної експертизи, то, оскільки проведення експертизи необхідно для встановлення доказових фактів предмета доказування позивача, така відмова повинна розцінюватися як *невиконання своїх обов'язків доказування*, а не призводити до використання презумпції.

Якщо ж від судової експертизи ухиляється особа, не в інтересах якої буде встановлення факту висновком експерта, саме тоді й повинна використовуватися така доказова презумпція. Так, якщо подається позов про зменшення розміру відшкодування шкоди у зв'язку із підвищенням рівня працездатності потерпілого і цей потерпілий буде ухилятися від проведення експертизи, яка могла б підтвердити цей факт, то суд *може* визнати такий факт наявним, і це буде пов'язано саме з дією презумпції. Якщо потерпілий подасть докази, які будуть підтверджувати, що рівень працездатності не змінився, то це теж можна вважати дією презумпції, оскільки факти, які спростовують презюмований факт, входять в конструкцію доказової презумпції.

Таке вирішення питання дає можливість суду самостійно оцінювати подані докази на встановлення фактів з конструкції доказової презумпції та при їх оцінці приходити до висновку: чи є потреба ставити презумпцію в обґрунтування судового рішення, чи ні.

Особливістю повноважень суду щодо використання доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, є те, що вказані повноваження мають альтернативну природу. Доказові презумпції, що передбачені нормами матеріального законодавства закріплені в імперативних правових нормах. Саме це зумовлює *обов'язок суду* зробити припущення про наявність певного (презюмованого) факту при доведенні фактів-підстав дії презумпції (наприклад, презумпція недостовірності негативної інформації, що поширена про особу). Таке вирішення питання робить повноваження суду в процесі використання доказових презумпцій однозначними.

Альтернативні начала, які містяться в ч. 1 ст. 146 ЦПК України, пояснюють тим, що ця презумпція містить низький рівень вірогідності існування презюмованого факту³⁷⁶. Це дає підстави окремим науковцям називати її квазіпрезумпцією, оскільки вона не закріплюється на

³⁷⁶ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 144–144.

підставі загальних припущень і формулюється виключно заради завдань правового регулювання³⁷⁷.

На нашу думку, право, а не обов'язок суду використати презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, зумовлено існуванням відкритого переліку фактів–підстав дії вказаної презумпції (неподання експертам матеріалів, документів, *інші випадки* ухилення від участі в експертизі), що вимагає необхідність використання судового розсуду для кваліфікації певних життєвих обставин як таких, що трактуються як «ухилення від експертизи».

Можливість суду використати чи не використати доказову презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, може бути причиною зловживання з боку суду, який розглядає цивільну справу. Так, в Апеляційному суді м. Києва оскаржувалося рішення по цивільній справі, яким було задоволено позов про відшкодування збитків. Фабула справи полягає у такому: позивачі О. Б. та В. Б. пред'явили вимоги до ТзОВ в якості відповідача про відшкодування збитків, завданих підпалом автомобіля. Відповідач надавав послуги щодо стоянки автомобіля та зобов'язувався не допускати проникнення сторонніх осіб до нього. Рішенням районного суду позов було задоволено. Апеляційний суд, скасовуючи вказане рішення та виносячи нове, яким повністю було відмовлено в задоволенні позову, мотивував свої позиції тим, що необґрунтованість рішення суду першої інстанції зумовлена порушенням всебічності та повноти з'ясування обставин справи. Одним з аргументів, яким оперував суд апеляційної інстанції, скасовуючи рішення суду першої інстанції, було те, що в матеріалах цивільної справи було декілька суперечливих висновків як експерта (був зроблений у рамках кримінальної справи), так і спеціалістів про причини запалювання автомобіля. Щоб уникнути цієї невизначеності, 03.07.2006 р. ухвалою суду була назначена судова пожежно-технічна експертиза, яка не була проведена в зв'язку з тим, що власник автомобіля забрав його зі стоянки і не надав автомобіль експертам для дослідження. Мало того, ігноруючи ухвалу суду про призначення експертизи позивач особа В. Б. надає автомобіль для обстеження в іншу експертну установу, а отриманий висновок залучає до справи як доказ своїх вимог. Апеляційний суд відзначив, що факт ухилення позивача від експертизи не знайшов належної правової оцінки в суді першої інстанції³⁷⁸.

³⁷⁷ Там же. — С. 14–15.

³⁷⁸ Тимощук, І. Наслідки ухилення від участі в експертизі [Електронний ресурс] / І. Тимощук // Юридичний вісник України. — 2008. — № 4 (656). — 26 січня. — URL :

Аналогічна ситуація мала місце під час розгляду цивільної справи про встановлення батьківства³⁷⁹.

У Росії випадок неналежного використання презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, став безпосередньою причиною для подання скарги до Конституційного Суду. У своїй ухвалі Конституційний Суд РФ вказував, що громадянин Д. Л. Тіхоміров звертався до суду про стягнення заробітної плати з Державного університету зв'язку та телекомунікацій ім. Бонч-Бруєвича. У справі неодноразово призначалися судово-бухгалтерські експертизи (ухвала від 13.05.1993 р.; ухвала від 11.02.1997 р.; ухвала від 06.09.1999 р.), від яких відповідач ухилявся. На зауваження позивача застосувати ч. 3 ст. 74 ЦПК РСФРР, де містилася презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, суд ніяким чином не реагував. Справа розглядалася у вищестоящій інстанції і була направлена на повторний розгляд, де рішення від 16.05.2001 р. було винесено знову без застосування ч. 3 ст. 74 ЦПК РСФРР. Звертаючись до Конституційного Суду, Д. Л. Тіхоміров вказував, що оскільки не передбачено *обов'язку* (курсив наш — Авт.) суду використати презумпцію при недобросовісності поведінки однієї зі сторін, це зумовило затягування вирішення справи, і відтак, вказана правова норма (ч. 3 ст. 74 ЦПК РСФРР) не відповідає Конституції РФ, бо порушується конституційне право громадян на судовий захист. Конституційний Суд РФ відмовив у задоволенні скарги Д. Л. Тіхомірова, вказавши, що мова йде не стільки про конституційність ч. 3 ст. 74 ЦПК РСФРР, як про законність та обґрунтованість дій та рішень суду під час проведення судово-бухгалтерської експертизи, де при *очевидному* (курсив наш — Авт.) ухиленні відповідача від участі в експертизі суд, не використавши презумпцію, порушив розумні строки розгляду трудового спору³⁸⁰.

Огляд судової практики у питаннях використання презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, ставить доречне запитання: чому при *доведенні* фактів–підстав дії цієї презумпції, які свідчать, з одного боку, про недобросовісність сторони, яка ухиляється, а з іншого боку, показують, що іншої можливості

http://www.yurinc.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?aid=2024&jid=257.

³⁷⁹ Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 6 червня 2007 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 4 (80). — С. 24–25.

³⁸⁰ Определение Конституционного Суда Российской Федерации «Об отказе в принятии к рассмотрению жалобы гражданина Тихомирова Дмитрия Леонидовича на нарушение его конституционных прав частью третьей статьи 74 Гражданского процессуального кодекса РСФСР» от 09.04.2002 г. № 90–О [Электронный ресурс] Российский Правовой Портал — inPRAVO. — URL : <http://www.inpravo.ru/data/base931/text931v646i518.htm>.

(іншою експертизою) встановити цей факт не має, суд повинен мати можливість на власний розсуд вирішувати питання про використання такої презумпції чи невикористання? На нашу думку, якщо суд конкретні факти не кваліфікував такими, що свідчать про «ухилення від участі в експертизі», то він не повинен використовувати презумпцію, оскільки не були підтверджені факти–підстави дії презумпції. А якщо, виходячи з конкретної ситуації, такі факти були встановлені за допомогою доказів і презюмований факт *не був* заперечений іншими доказами у справі, то суд *повинен* використати таку презумпцію і поставити її в обґрунтування судового рішення в справі. Таке вирішення питання абсолютно не буде означати, що суд втрачає самостійність у питаннях оцінки доказів у справі, так як висновок суду про встановленість презюмованого факту буде формуватися у нарадчій кімнаті, якщо іншими доказами у цивільній справі не буде спростований презюмований факт.

Отже, доцільно в ч. 1 ст. 146 ЦПК України передбачити не альтернативні (диспозитивні), а однозначні (імперативні) повноваження суду у використанні вказаної презумпції, щоб добросовісна сторона мала можливість належним чином захистити свої інтереси при недобросовісності поведінки іншої сторони в процесі проведення судових експертиз. Крім того, таке вирішення питання не буде допускати затягування у вирішенні цивільних справ та сприятиме винесенню обґрунтованих судових рішень, де факт ухилення сторони від експертизи знайде свою правову оцінку.

Презумпція визнання факту, для встановлення якого призначається експертиза, повинна бути сформульована виключно щодо сторін, а не осіб, які беруть участь в справі. Це досить важливо, оскільки використання презумпції щодо прокурора, представників та інших суб'єктів з цієї групи, які не володіють матеріально-правовою заінтересованістю, неможливо. З іншого боку, вказані суб'єкти, матеріальні права та обов'язки яких не зачіпає рішення суду, виконують його розпорядження щодо передачі певних документів і матеріалів для експертного дослідження добровільно. Але це не виключає можливість використати до цих учасників процесу механізм витребування та вилучення доказів. Щодо продуктів життєдіяльності людини, то від суб'єктів, що характеризуються процесуальною заінтересованістю вони не вимагаються, оскільки вказані особи не є безпосередніми учасниками спірних матеріальних відносин.

Винятком із цього правила є ситуація щодо законного представника, проте стосовно однієї категорії цивільних справ — встановлення (оспорення) батьківства (материнства). У цій категорії

цивільних справ, де між законним представником та особою, яку представляють, існують відносини кровної спорідненості, вбачається за можливе використання доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого призначена експертиза.

Виходячи з наведеного, слід викласти ст. 146 ЦПК України у такій редакції:

«1. У випадку недобросовісного ухилення сторони від участі в експертизі (неподання необхідних матеріалів, документів тощо) та неможливості проведення без цього експертизи іншим чином, суд визнає факт, для встановлення якого була призначена експертиза, якщо сторона, яка ухиляється, не доведе зворотнє.»

2. Вищевказані наслідки настають у випадку недобросовісного ухилення одного з батьків як законного представника дитини від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи при розгляді справ про встановлення (оспорення) батьківства чи материнства.

3. У разі ухилення відповідача від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства, материнства суд має право постановити ухвалу про примусовий привід на проведення такої експертизи.»

2. Презумпція визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони. Судове доказування, як би його не визначали науковці, спрямоване на отримання достовірної інформації щодо обставин цивільної справи, без яких її вирішити по суті неможливо. Як доречно зауважив В. В. Молчанов, судове доказування є об'єктивно існуючою реальністю, яка володіє певними рисами, незалежно від того, які структурні елементи в ньому не виділяли б³⁸¹. Загальновизнаним елементом (етапом) процесу судового доказування у цивільних справах є збирання доказів, який, будучи підготовчим за своїм характером, забезпечує процес пізнання засобами доказування. Це обумовлено такою важливою функцією судових доказів, як пізнавальною.

У науці цивільного процесуального права обґрунтовано виділяють дві групи способів збирання доказів:

- 1) залучення у процес джерел доказової інформації;
- 2) отримання та процесуальне закріплення доказової інформації³⁸².

³⁸¹ Молчанов, В. В. Собирание доказательств в гражданском процессе / В. В. Молчанов. — М. : Изд-во МГУ, 1991. — С. 15.

³⁸² Там же. — С. 35.

Перший спосіб збирання доказів пов'язаний з вчиненням такої процесуальної дії, як витребування письмових та речових доказів.

Витребування доказів у цивільній справі розглядається як спосіб залучення джерел доказової інформації, які надають суду засоби пізнання та створюють умови для обґрунтування своїх висновків. Тому така процесуальна дія має неабияке значення для суті вирішення цивільної справи.

Якщо письмові та речові докази витребуються в осіб, які не зацікавлені в результатах розгляду справи, то існуючий нормативний механізм в цивільному процесуальному законодавстві України доволі ефективно вирішує це питання. Так, ці докази будуть витребуватися на підставі ухвали суду (ст. 137 ЦПК України), невиконання якої дає можливість суду до осіб, що проігнорували цю ухвалу застосувати заходи процесуального примусу: тимчасово вилучити письмові та речові докази (ст. 93 ЦПК України). Застосування цих заходів пов'язується з такою недобросовісною поведінкою, як неподання таких доказів без поважної причини та неповідомлення причин їх неподання (інформування повинно здійснюватися впродовж п'ятиденного строку з дня отримання ухвали про витребування доказів — ч. 4 ст. 137 ЦПК України). Ухвала про тимчасове вилучення письмових або речових доказів виконується державною виконавчою службою.

Але зовсім по-іншому складається ситуація, коли письмові або речові докази, що можуть підтвердити факти обґрунтування вимог (заперечень) однієї сторони, перебувають у володінні протилежної сторони. У цьому випадку фактично одна сторона повинна наповнювати доказову базу протилежної сторони проти себе. Наскільки це правомірно і відповідає положенням ст. 63 Конституції України про відсутність відповідальності за відмову давати показання чи пояснення щодо себе?

У ч. 3 ст. 27 ЦПК України вказується, що особи, які беруть участь у справі, зобов'язані *добросовісно* здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки. В умовах змагального процесу можливе неприпустиме спонукання сторони до отримання від неї доказів, що можуть бути використані проти неї. Але з іншого боку цінність змагального процесу проявляється там, де законом гарантуються процесуальні можливості сторін доводити обґрунтованість своїх вимог чи заперечень³⁸³. Так, у ст. 129 Конституції України гарантується свобода сторін у поданні доказів та

³⁸³ Грель, Я. В. Злоупотребления сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Грель Яков Валерьевич. — М., 2006. — С. 172–173.

доведеності перед судом їх переконливості. Можливо, з цих міркувань передбачено, що механізм витребування доказів та їхнього тимчасового вилучення при неподанні витребуваних доказів має відношення і до сторони, яка володіє доказами, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони. Але якщо використання цього механізму є ефективним стосовно осіб, які не заінтересовані в результатах розгляду справи, то його використання стосовно зацікавленого учасника процесу є не настільки ефективним, як може видатися на перший погляд. Цей висновок базується на аналізі процедури забезпечення виконання ухвали суду про тимчасове вилучення доказів.

Якщо докази, які тримає в себе протилежна сторона, можуть істотно вплинути на результат розгляду справи по суті, то очевидно, що суб'єкт не буде спокійно миритися з фактом вилучення в нього таких доказів. Він буде створювати всі можливі з його боку перепони для того, щоб не допустити залучення таких доказів у справу. Його не злякають незначні штрафні санкції, що може застосувати до нього державний виконавець, якщо без сторони, яка тримає в себе докази, неможливо їх вилучити (ст. 87 Закону України «Про виконавче провадження»). Сторону, звичайно, можна притягнути до кримінальної відповідальності, але тільки в тому разі, якщо вона є посадовою особою (ст. 382 КК України), а тому питання отримання таких доказів від не посадових осіб дією кримінального закону не забезпечується. Отже, може скластися патова ситуація, коли сторону неможливо притягнути до кримінальної відповідальності, і вилучити без неї такі докази також неможливо (ст. 76 Закону України «Про виконавче провадження»).

Також може виникнути ситуація, коли сторона просто знищить докази чи позбудеться їх іншим чином, а після цього заявить, що вони відсутні. У такому випадку наявний у процесуальному законодавстві України механізм залучення письмових та речових доказів від однієї сторони на підтвердження фактів другої сторони просто не буде діяти в силу того, що не буде чого вилучати. Щодо цього російські вчені, які теж цікавляться питанням вилучення доказів у протилежної сторони, наводять випадок із судової практики, коли орендодавець вигнав з орендованого приміщення орендаря, захопивши його майно та документи. Під час розгляду віндикаційного позову суд відмовив у задоволенні вимог орендаря, бо останній не підтвердив прав на своє майно, оскільки правовстановлюючі документи на витребуване майно

знаходилися в орендованому приміщенні, а орендодавець відмовився їх видати, мотивуючи, що такими документами не володіє³⁸⁴.

У судовій практиці України мали місце випадки, коли процедура отримання від правопорушника письмових доказів, які могли б підтвердити факти обґрунтування вимог позивача, ставала *самостійним предметом судового розгляду*. Так, Київський районний суд м. Полтави у серпні 2005 р. розглянув цивільну справу за позовом ОСОБА 1 до ПОТВ КП «Спортек» про стягнення вартості майнового паю в сумі 14 912 грн. Вказаний позов рішенням суду задоволено частково. Ухвалено: стягнути з ПОТВКП «Спортек» на користь ОСОБА 1 вартість її майнового паю у сумі 644 грн., в решті позову відмовити. Підставою до часткового задоволення цього позову стало рішення правління ПОТВКП «Спортек» від 03.08.2005 р., прийняте відповідно до ст. 6.23 Статуту підприємства про віднесення збитків в сумі 14 268 грн. щодо магазину № НОМЕР 1 в м. Кременчуці, де працювала ОСОБА 1 на рахунок останньої, оскільки вона несла повну відповідальність за результати діяльності очолюваного нею підрозділу. З цим рішенням правління підприємства ОСОБА 1 не погодилась, вважаючи його таким, що вплинуло на розмір присудженої судом суми, та в зв'язку з наміром його оскарження в судовому порядку просила *зобов'язати відповідача* (курсив наш — *Авт.*) надати їй копію рішення та Статуту підприємства, на підставі якого воно було прийняте. Це зобов'язання виконано не було, а тому позивач звернулася у той же суд у жовтні 2005 року з іншим позовом — про зобов'язання надати копії статутних документів. 5 квітня 2006 року в задоволенні позовних вимог судом було відмовлено. Апеляційний суд, скасовуючи рішення Київського районного суду м. Полтави від 5 квітня 2006 року, вказав, що вказані документи стосуються прав та охоронюваних законом інтересів позивача, а тому її позовні вимоги щодо надання копій як рішення правління, так і Статуту підприємства є обґрунтованими. Крім того, вказані документи не містять в собі відомостей, що становлять комерційну таємницю (постанова Кабінету Міністрів України № 611 від 09.08.1993 р. «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці»)³⁸⁵.

Отже, можна констатувати, що існуючий в Україні механізм виребування письмових або речових доказів від однієї сторони

³⁸⁴ *Рябченко, Л.* Изъяны практики / Л. Рябченко // ЭЖ–ЮРИСТ. — 2003. — № 47. — С. 4.

³⁸⁵ Рішення судової палати з цивільних справ Апеляційного суду Полтавської області від 06.06.2006 р. у цивільній справі за № 22а–1430/2006 р. [Електронний ресурс] Єдиний державний реєстр судових рішень. — URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=200:1:4169019183632159>.

цивільної справи на підтвердження фактів обґрунтування вимог (заперечень) іншої сторони є неефективним і потребує своєї модернізації або заміни на інший.

На недосконалість існуючого в Україні механізму забезпечення виконання ухвали суду про витребування письмових чи речових доказів вже звертали увагу. Так, Я. П. Зейкан, аналізуючи досвід Франції щодо цього питання, вважає за доцільне ввести його і в Україні: передбачити прогресивно наростаючу пеню (астрент) при неподанні доказів³⁸⁶. Але введення астренту, на нашу думку, в цивільне процесуальне законодавство України не зніме всіх проблемних питань, пов'язаних із виконанням ухвали суду про витребування чи тимчасове вилучення доказів. Тим більше, якщо стороні вигідно заплатити штраф, а неподання доказів зумовить її виграш у цивільній справі, де прийшлося б платити більше, то зрозуміло, як ця сторона буде діяти. Фактично це означає, що процесуальне законодавство надало б очевидні переваги недобросовісній стороні у справі, в той час, як інша сторона в силу покладення обов'язку доказування на неї завідомо таку справу програвала б (звичайно, якщо в неї немає інших доказів на підтвердження того факту, який повинен був підтвердити письмовий чи речовий доказ, що знаходився на матеріально-правовій підставі у протилежної сторони).

Я. В. Грель пропонує питання витребування доказів від протилежної сторони вирішити за допомогою спростовної фікції: суд може встановити, що інформація, яка містилася в неподаному доказі за обставинами справи, стороною визнана. Відзначаючи складність вирішення цього питання, він тільки наголошує на загальних акцентах майбутньої моделі правового регулювання цієї ситуації³⁸⁷. Відтак, витребування доказів від сторони не повинно суперечити нормам матеріального права, що стосуються охорони інформації комерційного, приватного характеру тощо; використання фікції можливе при доведенні вини особи при неподанні доказів; застосування наслідків фікції проводиться за розсудом суду.

К. В. Гусаров, говорячи про право-обов'язковий характер доказової діяльності сторін та третіх осіб, пропонує, що у разі відмови сторони від пред'явлення тих чи інших доказів обставина, що повинна

³⁸⁶ Зейкан, Я. П. Коментар Цивільного процесуального кодексу України / Я. П. Зейкан. — К. : Юридична практика, 2006. — С. 222.

³⁸⁷ Грель, Я. В. Злоупотребления сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Грель Яков Валерьевич. — М., 2006. — С. 173–174.

бути встановлена на підставі ненаданих доказів, має вважатися встановленою³⁸⁸.

На нашу думку, з позицією К. В. Гусарова слід погодитися й запропонувати вирішення питання витребування доказів від протилежної сторони за допомогою доказової презумпції, доцільність введення якої в чинний ЦПК України має під собою всі підстави. Мова йде про презумпцію визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони.

Використання цієї презумпції повинно відбуватися тільки після того, якщо заходи процесуального примусу у вигляді тимчасового вилучення письмових або речових доказів виявилися безрезультатними. Ця обумовленість дії доказової презумпції має дуже важливе значення: перед її використанням необхідно пересвідчитися в тому, що письмові (речові) докази *дійсно перебувають у сторони*, яка відмовляється їх надати. Адже для задоволення заяви про витребування доказів у ній необхідно вказати, який доказ вимагається; *підстави*, за яких особа вважає, що доказ знаходиться в сторони; обставини, які може цей доказ підтвердити (ч. 2 ст. 137 ЦПК України). Відсутність такої обумовленості може привести до зловживання у використанні вказаної презумпції. Так, сторона може заявити про наявність таких доказів у протилежної сторони, і тепер нехай вона докажує, що в неї такі докази відсутні. Таке спрощене вирішення питання є неприпустимим, бо прийдемо до ситуації, коли при відсутності доказів обставина буде вважатися встановленою тільки на підставі голосливних заяв.

Саме тому обумовленість доказової презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, механізмом витребування та тимчасового вилучення доказів буде надавати впевненості суду у використанні цієї презумпції. Адже у сторони, від якої вимагають докази, до використання презумпції є багато часу та можливостей пояснити суду причини відсутності в неї доказів взагалі або неможливості їхньої подачі у визначені в ухвалі суду строки (ч. 4 ст. 137 ЦПК України). До речі, Я. П. Зейкан, коментуючи ст. 137 ЦПК України, вказує на нормативне вирішення цієї ситуації в ст. 11 ЦПК Франції: відмова надати доказ або виконати

³⁸⁸ Гусаров, К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / К. В. Гусаров ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2000. — С. 14.

цей обов'язок дає можливість суду зробити з цього будь-який висновок³⁸⁹.

Отже, важливою умовою використання доказової презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони, є винесення ухвали про витребування доказів та ухвали про їх тимчасове вилучення (остання ухвала виноситься, коли сторона не інформує суд про причини неподання доказів або суд визнає їх неповажними — ч. 1 ст. 93 ЦПК України). Якщо ж ухвалу про тимчасове вилучення доказів не вдалося виконати в силу того, що їх вилучити без сторони, у якої вони перебувають виявилось неможливим або ці докази нею були знищені чи вона позбулася їх іншим чином, тоді є можливість використати вказану доказову презумпцію.

До речі, наведена вище послідовність процесуальних дій дає змогу говорити про необхідність вирішення цієї ситуації за допомогою презумпції, а не фікції, як це пропонує Я. В. Грель³⁹⁰, так як очевидно з поведінки сторони, яка відмовляється виконувати обов'язок щодо передачі доказу, що вона намагається щось приховати. А звідси і робиться обґрунтоване припущення про наявність тих обставин, що мали підтверджуватися витребуваними, але не поданими доказами. Фікція ж базується на завідомо неправильному твердженні, а в нашій ситуації не виключається можливість відповідності висновку суду у презумпції тому, що мало місце насправді.

Структурні елементи у конструкції презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони, повинні бути сконструйовані як для неповної форми прямого закріплення доказової презумпції.

Факти-підстави дії цієї презумпції пов'язуються з наявністю двох юридичних фактів:

1) неможливість виконання ухвали суду про тимчасове вилучення письмових або речових доказів;

2) недобросовісна поведінка сторони, яка зумовила неподання витребуваних доказів у справу.

³⁸⁹ Зейкан, Я. П. Коментар Цивільного процесуального кодексу України / Я. П. Зейкан. — К. : Юридична практика, 2006. — С. 222; Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / [пер. с франц. В. Захватаев] / [предисловие : А. Довгерт, В. Захватаев] / отв. ред. А. Довгерт. — К. : Истина, 2004. — С. 36.

³⁹⁰ Грель, Я. В. Злоупотребления сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Грель Яков Валерьевич. — М., 2006. — С. 173.

Ці факти є процесуальними за своїм характером, оскільки вони формуються у процесі виконання ухвали суду під час розгляду цивільної справи. Встановлюються ці факти постановою державного виконавця, який виконував ухвалу суду про тимчасове вилучення письмових (речових) доказів, де він повинен вказати причину неможливості виконання цієї ухвали.

Презюмуючий факт презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони носить матеріально-правовий характер, так як письмові чи речові докази містять у собі інформацію про юридичні факти, які мали місце у рамках спірних матеріальних правовідносин між сторонами, що є предметом судового розгляду. Тобто за їх допомогою можна було б становити ті обставини справи, які мали б значення для вирішення справи по суті.

Факти спростування презумпції в нормі права закріплювати не доречно, оскільки в нормативному порядку всіх їх визначити просто неможливо. Це можуть бути факти добросовісності сторони, у якої не змогли вилучити докази або вказівка на іншу встановлену обставину справи, що буде безпосередньо заперечувати презюмований факт цієї презумпції тощо.

Не менш важливим питанням у презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони, є питання повноважень суду в процесі використання цієї презумпції. На нашу думку, вони повинні бути аналогічні як і у випадку використання доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого призначалася експертиза.

Видно, що між цими презумпціями є багато спільного:

1) неможливість встановлення факту, якому надається презюмоване значення обумовлено недобросовісною поведінкою тієї сторони, яка незаінтересована в результатах вчинення таких процесуальних дій, як проведення експертизи чи вилучення письмових (речових) доказів;

2) факти-підстави дії є процесуальними за характером, що робить їх для суду очевидними, оскільки формуються під час розгляду цивільної справи.

Виходячи з наведеного, повноваження суду в процесі використання доказової презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони, повинні бути однозначними і міститися в імперативній, а не диспозитивній нормі

права. Якщо судом встановлені факти–підстави дії вказаної презумпції та відсутні факти її спростування, суд повинен поставити презюмований факт в обґрунтування судового рішення. Таке вирішення питання щодо повноважень суду, як і у випадку з доказовою презумпцією визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, буде сприяти недопущенні затягування розгляду цивільної справи.

Тому з врахуванням висловленого щодо необхідності закріплення презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони, її структурних елементів, а також сказаного щодо повноважень суду в процесі використання цієї презумпції, ЦПК України доцільно доповнити ст. 137¹ такого змісту: *«Якщо недобросовісна поведінка сторони зумовила неможливість виконання ухвали про тимчасове вилучення письмових або речових доказів, то суд в інтересах іншої сторони повинен визнати встановленими ті обставини справи, на підтвердження яких вилучалися ці докази, якщо вказані обставини не заперечується іншими доказами у справі».*

Таким чином, запровадження у цивільному судочинстві України ще одного виду доказової презумпції з процесуальними фактами–підставами дії призводить до декількох позитивних наслідків:

1) проти недобросовісної сторони, яка намагається приховати докази з'являється новий процесуальний засіб впливу *поряд* з існуючими, який буде використовуватися під час вчинення процесуальних дій з вилучення письмових або речових доказів;

2) врівноважуються інтереси сторін в ситуації, коли недобросовісна поведінка однієї сторони при вилученні у неї доказів не призведе до загрози неможливості обґрунтування своїх вимог у протилежної сторони.

Висновки до другого розділу

1. Наразі існує чимало підходів щодо класифікації доказових презумпцій, кожен з яких дає можливість виявити певні особливі риси (ознаки) доказових презумпцій в різних аспектах їх використання. Правильно побудований процес класифікації дасть змогу побудувати єдину, стабільну систему доказових презумпцій, яка буде містити важливі теоретичні та практичні рекомендації щодо їх використання у процесі розгляду та вирішення цивільних справ.

2. Серед існуючих підходів у класифікації доказової презумпції варто виділити такий підхід, який раніше в теорії цивільного процесуального права не виділявся — доказові презумпції з матеріальними та процесуальними фактами–підставами дії. Практичне значення виділення цієї класифікації буде полягати в специфіці встановлення матеріальних або процесуальних фактів–підстав дії доказової презумпції. Адже юридичні факти матеріального характеру, як правило, судом пізнаються опосередковано, в той час, як юридичні факти процесуального характеру в більшості випадків пізнаються судом безпосередньо.

3. На сьогодні, на нашу думку, не має обґрунтованих потребам судової практики способів виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій. Вважаємо, що ним повинен бути спосіб відображення у правовій нормі юридичних фактів із конструкції доказових презумпцій. Практичне значення такий підхід буде мати для законотворчого процесу, оскільки показуватиме критерії закріплення у правових нормах прямих та непрямих презумпцій. Не менш важливе практичне значення вона буде мати й для правозастосовчого процесу, адже перед тим, як встановлювати юридичні факти доказових презумпцій, необхідно спочатку їх визначити, де юридична модель фактичної основи доказової презумпції повинна бути зіставлена з фактами об'єктивної реальності, що мають місце у відносинах сторін.

4. У цивільному процесі можливі доказові правила більшої та меншої сфери дії із взаємовиключним характером. Оформлення таких доказових правил у формі презумпції дає підстави говорити про наявність загальних та спеціальних доказових презумпцій, де при дії останньої виключається можливість використання загальної доказової презумпції. Якщо співставляти конструктивні елементи загальної та спеціальної доказової презумпції, то можна відзначити, що між ними є взаємозв'язок за допомогою одного юридичного факту, який для їхніх конструкцій є спільним. Цей факт можна назвати юридичний факт комбінованої дії, де під ним слід розуміти такий факт, що одночасно заперечує презюмований факт загальної презумпції та є фактом–підставою дії спеціальної презумпції. Існування цього юридичного факту пояснюється взаємообумовленістю спеціальної презумпції дією загальної.

5. Хоча критерій для класифікації доказових презумпцій на імперативні та диспозитивні є очевидний, вважаємо, що закріплення доказових презумпцій у диспозитивній формі негативно позначиться на практиці застосування правової норми, де міститься така презумпція. У роботі обґрунтована точка зору з використанням

матеріалів судової практики, коли використання диспозитивних доказових презумпцій зумовлює ситуацію зловживання суддями (судом) наданими їм (йому) повноваженнями у взятті чи не взятті до уваги презюмованого факту.

6. Закріплена в чинному ЦПК України правова модель презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, потребує вдосконалення. Необхідно змінити повноваження суду у використанні цієї доказової презумпції: вони повинні бути однозначні, а не альтернативні. Це можна досягнути, закріпивши цю презумпцію в імперативній, а не в диспозитивній правовій нормі. Інше вирішення питання зумовить затягування розгляду цивільної справи та створить умови для зловживання з боку суду щодо використання цієї презумпції.

7. Цивільне процесуальне законодавство України слід доповнити ще однією доказовою презумпцією з процесуальними фактами–підставами дії: презумпцією визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони. Ця презумпція, поряд з існуючим механізмом витребування та тимчасового вилучення письмових або речових доказів, буде виступати у якості ефективного процесуального засобу боротьби із їх приховуванням або знищенням як результату недобросовісної поведінки сторони, від якої ці докази витребуються.

Розділ III МЕХАНІЗМ ДІЇ ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Глава 6. Поняття та структура механізму дії доказових презумпцій

Доказова презумпція виступає засобом врівноваження інтересів сторін у процесі доказування обставин цивільної справи. У якості процесуального засобу, що функціонує в рамках такої системи, як цивільний процес, доказова презумпція спрямована на досягнення цілей цивільного судочинства: захисту суб'єктивних прав осіб, чії права порушені, оспорювані або невизнані. Як слушно зазначається в правовій літературі: мета визначає дію засобів, показує основні вимоги до їх використання та організовує всю структуру процесуальної системи³⁹¹. Досягнення вказаної вище мети можливе за умов належного використання всіх допустимих нормами цивільного процесуального законодавства процесуальних засобів, в тому числі й доказових презумпцій. Саме це обумовлює необхідність теоретичного розроблення відповідного механізму дії доказової презумпції у цивільному судочинстві шляхом формування своєрідних правил поведіння суду та зацікавлених учасників процесу, що будуть забезпечувати адекватне використання доказової презумпції під час розгляду та вирішення цивільної справи.

³⁹¹ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 62.

Згідно з теорією процесуального права процесуально-правовий механізм — це динамічна система правових засобів, за допомогою якої впорядковується охоронна діяльність уповноважених органів у сфері юрисдикційного застосування³⁹². Аналогічним чином розглядається поняття процесуального механізму в теорії цивільного процесуального права³⁹³. Виходячи з цього, під *механізмом дії доказових презумпцій* слід розуміти *систему правових засобів, що впливають на поведінку суду і сторін та будуть забезпечувати належне використання доказової презумпції під час розгляду та вирішення цивільної справи*.

Виявлення механізму дії доказових презумпцій як процесуального засобу, що застосовується в рамках цивільного процесу, неможливо провести без структурно-функціонального методу.

Будь-який об'єкт, з одного боку, характеризується своєю структурою, елементами з яких він складається, а з іншого, — притаманними йому внутрішніми властивостями, до яких відносяться функції³⁹⁴. Функції дають можливість побачити, яким чином об'єкт діє у зовнішньому середовищі. Оскільки доказова презумпція володіє набором своїх функцій, то їх зовнішній прояв буде показувати, в якому напрямку цей об'єкт діє в рамках такої системи як цивільний процес та з якими іншими об'єктами цієї системи він взаємопов'язаний. Слід зазначити, що функції залежать від самого об'єкту, внутрішня природа якого буде визначати його вплив у зовнішньому середовищі. Так, структурні елементи фактичної основи доказових презумпцій наочно обґрунтовують необхідність виділення такої функції доказових презумпцій як функція визначення фактів предмета доказування, в той час, як аналіз взаємозв'язків структурних елементів між собою та доказовою презумпцією в цілому показує необхідність виділення ще однієї функції доказової презумпції — функції перерозподілу обов'язків доказування між сторонами цивільної справи. Отже, наявність структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій та їх взаємозв'язків забезпечують функціональний вплив самої презумпції.

³⁹² Лукьянова, Е. Г. Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. — [2-е изд., перераб.]. — М.: Норма, 2004. — С. 163.

³⁹³ Гетманцев, О. В. Механізм цивільного процесуального регулювання: поняття, методи впливу / О. В. Гетманцев // Науковий вісник Чернівецького університету: [зб. наук. пр.] Правознавство. — Чернівці: Рута, 2003. — Вип. 180. — С. 63–67.

³⁹⁴ Сериков, Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — С. 56.

Враховуючи структурні елементи та функціональний вплив доказових презумпцій, їхній механізм дії повинен складатися з двох взаємообумовлюючих частин: фактичної та юридичної.

Фактична частина механізму дії доказової презумпції направлена на визначення та встановлення за допомогою доказів системи юридичних фактів, що формують фактичну основу будь-якої доказової презумпції. *Юридична частина механізму дії доказової презумпції* спрямована на відображення доказової презумпції в судовому рішенні як результату розгляду цивільної справи.

Фактичну і юридичну частину механізму дії доказової презумпції можна розглядати як певні *етапи* процесу використання доказової презумпції, що послідовно змінюють один одного. Тільки при визначенні та доведенні юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції ті факти, що залишаються неспростованими іншими доказами у справі, можна ставити в обґрунтування судового рішення.

У кожному з наведених етапів процесу використання доказової презумпції суду та заінтересованим учасникам процесу відводиться своя роль, де їхні правила поведження щодо використання доказової презумпції залежать від функціонального впливу самої презумпції та їхнього правового статусу.

У рамках фактичної частини механізму дії доказової презумпції суд та сторони акумулюють свої зусилля на визначенні юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції, бо це зробить предметним процес їхнього доказування. Важливе значення тут будуть мати функції формування фактів предмету доказування та функція перерозподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи між сторонами. Також не слід забувати про процесуальне становище суду та сторін в цивільній справі, яке встановлене нормами цивільного процесуального законодавства України, адже воно також впливатиме на процес визначення та встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції.

У силу принципу змагальності цивільного судочинства у межах фактичної частини механізму дії доказової презумпції на перший план виходить поведінка сторін та інших осіб, які беруть участь в розгляді справи, хоча роль суду в цьому етапі є теж не менш важливою (визначення фактів предмета доказування, сприяння сторонам в отриманні судових доказів тощо).

Не важко помітити, що той зміст фактичної частини механізму дії доказової презумпції, який вище нами був окреслений, переплітається із змістом та елементами судового доказування.

Сутність судового доказування, його структурні елементи та роль суду і осіб, які беруть участь у справі, в ньому відповідно до правил доказового процесу є комплексом найбільш складних проблем, що наразі постали перед наукою цивільного процесуального права³⁹⁵ і потребують окремого наукового осмислення. Тому будемо відштовхуватися від усталеного розуміння вказаних вище питань, що дається у науковій та навчальній літературі з цивільного процесуального права, скорегувавши ці знання стосовно визначеного нами механізму використання доказових презумпцій. Зважаючи на велику роль презумпції в процесі доказування³⁹⁶, специфіку використання доказових презумпцій доцільно окреслити через аналіз її механізму в процесі доказування.

У межах юридичної частини механізму дії доказової презумпції вирішальне значення віддається суду, який несе відповідальність за винесене судові рішення. На нього законом покладається обов'язок усі свої висновки у справі, що стосуються суті розглядуваного спору, в тому числі й щодо юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції, яка впливає на суть вирішення цивільної справи належним чином мотивувати. Мотиви (аргументи) щодо структурних елементів доказової презумпції повинні знаходити своє відображення у судовому рішенні, бо інакше сторони не зможуть зрозуміти хід роздумів судді. Так, якщо суд використовує презумпцію розумності, наприклад, щодо строків, але не пояснює, чому саме така тривалість строку є розумною, то його оцінка ситуації залишається сторонам незрозумілою, а це дає їм підстави для оскарження судового рішення. Звідси ще один аргумент щодо вмотивованості висновків суду щодо юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції: хід роздумів суду першої

³⁹⁵ Дет. про це див.: *Баулін, О. В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / *О. В. Баулин.* — М.: Городец, 2004. — С. 8–37; *Ванеева, Л. А.* Судебное познание в науке советского гражданского процессуального права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 712 / *Л. А. Ванеева*; Ленинградский госуд. ун-т им. А. А. Жданова. — Л., 1969. — 17 с.; *Молчанов, В. В.* Собирание доказательств в гражданском процессе / *В. В. Молчанов.* — М.: Изд-во МГУ, 1991. — С. 5–13; *Треушников, М. К.* Судебные доказательства / *М. К. Треушников.* — М.: Городец, 2004. — С. 30–51; *Фокина, М. А.* Теория и практика судебного доказывания в состязательном гражданском судопроизводстве: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / *М. А. Фокина*; Санкт-Петербургский университет. — СПб., 2000. — 51 с.; *Цюра, Т. В.* Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / *Т. В. Цюра*; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2005. — 24 с. та ін.

³⁹⁶ *Баулін, О. В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / *О. В. Баулин.* — М.: Городец, 2004. — С. 234.

інстанції повинен бути доступний для перевірки судами вищестоящих інстанцій під час оскарження судового рішення. А для цього необхідно цей інтелектуальний процес зовнішньо виразити та зафіксувати процесуально в судовому рішенні.

Крім того, в межах цієї частини механізму дії доказових презумпцій важливе значення набуває функція визначення порядку застосування правової норми, що теж повинно знайти своє відображення в судовому рішенні.

Отже, механізм дії доказової презумпції складається з двох частин (послідовних етапів) — фактичної та юридичної, — в рамках яких існують відповідні вимоги щодо використання доказових презумпцій у цивільній справі, що адресуються суду та сторонам. Дотримання цих вимог буде обумовлювати адекватне використання доказової презумпції, що забезпечить винесення обґрунтованого та законного рішення у справі.

Оскільки в рамках цивільного процесу вирішуються три категорії цивільних справ: справи позовного, наказного та окремого провадження, то слід з'ясувати, чи існує можливість застосування механізму дії доказових презумпцій у справах наказного та окремого провадження. Те, що доказова презумпція може використовуватися у справах позовного провадження, очевидно.

Якщо брати до уваги *справи наказного провадження*, то саме особливість процедури розгляду наказних справ не дає можливості використовувати доказові презумпції в повній мірі. Якщо виходити з існування тільки спростовних доказових презумпцій, які здійснюють функцію перерозподілу обов'язку доказування обставин цивільної справи, то в наказному провадженні у боржника, як раніше і у стягувача, відповідно до останніх змін цивільного процесуального законодавства України встановлений *обов'язок* доказування обставин справи. Відповідно до ст. 105 ЦПК України обов'язковим реквізитом заяви про скасування судового наказу є посилання на докази, якими боржник обґрунтовує свої заперечення проти вимог стягувача. Якщо раніше обґрунтовувати таку заяву, а тим паче доказувати вказане обґрунтування чинне законодавство не вимагало (це прямо підтверджувалося Узагальненням судової практики, що свого часу провів Верховний Суд України³⁹⁷), то наразі вимагається не тільки

³⁹⁷ Практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні [Електронний ресурс] Верховний Суд України. — URL : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/2A588DD61838F27BC22573DF0033FF3A?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=2A588DD61838F27BC22573DF0033FF3A&Count=500&>

обґрунтовувати цю заяву, але і підтверджувати викладені у ній обставини справи посиланням на докази.

Виходячи з наведеного, при розгляді справ наказного провадження суд, якщо доказова презумпція побудована в інтересах стягувача (заявника), буде встановлювати за допомогою доказів не тільки факти-підстави доказової презумпції, з яких буде робитися висновок про встановленість презюмованого факту, але і факти спростування доказової презумпції, про які стверджує боржник.

Отже, в рамках фактичної частини механізму дії доказової презумпції суд буде встановлювати всі види фактів доказової презумпції, які відповідають інтересам обох сторін справи, а тому ця частина механізму дії доказових презумпцій не відрізняється від розгляду справ позовного провадження.

Якщо брати до уваги юридичну частину механізму дії доказових презумпцій, то у справах наказного провадження вона відсутня, оскільки судовий наказ за своїм змістом істотно відрізняється від рішення суду: у змісті судового наказу має бути відображено лише дві частини — вступна та резолютивна (ст. 103 ЦПК України). Законом не передбачена наявність у структурі судового наказу мотивувальної частини³⁹⁸, а відтак, і буде відсутнє зовнішнє вираження позиції суду щодо встановленості юридичних фактів з конструкції доказової презумпції, оцінка поведінки сторін щодо доказування цих фактів, виходячи з функції перерозподілу обов'язків доказування.

В узагальненні судової практики розгляду судами цивільних справ наказного провадження, Верховний Суд України прямо заявника та боржника наказного провадження називає *сторонами*. Це додатково аргументує значення доказової презумпції як процесуального засобу врівноваження інтересів сторін у справах позовного та наказного провадження.

Слід зазначити, що деякі доказові презумпції для сторони стягувача не можуть бути використані через специфіку доказової бази, яка може бути досліджена у справах наказного провадження: суд досліджує тільки письмові докази (ст.ст. 96, 100 ЦПК України). Ось чому в наказному провадженні стягувач не може використати доказову презумпцію визнання факту, для встановлення якого призначена експертиза.

³⁹⁸ *Вербіцька, М. В.* Наказне провадження у цивільному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / М. В. Вербіцька ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2011. — С. 11.

Таким чином, у наказному провадженні доказові презумпції можуть бути використані, але механізм їхнього використання відбувається в усиченому варіанті, оскільки відсутня юридична частина дії механізму доказових презумпцій. Проте сутності та функціонального значення доказової презумпції міняти це не буде: вона виступає процесуальним засобом, що врівноважує інтереси сторін (позовного чи наказного провадження) щодо доказування обставини цивільної справи, яка впливає на її вирішення по суті. Похідним аргументом щодо можливості використання доказових презумпцій у справах наказного провадження є та обставина, що при скасуванні судового наказу заявник (стягувач) може звернутися до суду у звичайному (позовному) порядку, де можливість використання доказових презумпцій під сумнів не ставиться.

У *справах окремого провадження* доказові презумпції не використовуються взагалі. Доказові презумпції у своїй конструкції містять такі юридичні факти, що свідчать про можливий правовий спір чи мають значення тоді, коли матеріальні відносини набувають спірного характеру (вина, правомірність укладеного правочину, відсутність спеціальних знань у споживача про властивості та характеристики продукції, рівність часток у спільній сумісній власності тощо). Оскільки справи окремого провадження є безспірними³⁹⁹, то і можливість використання у них доказових презумпцій відсутня. Дехто вважає, що до презумпцій можна віднести презумпцію смерті⁴⁰⁰, коли розглядається цивільна справа про визнання особи померлою. До цього випадку «презумпцій», як і до подібних випадків «презумпцій» батьківства, авторства, можна поставитися як до юридичного факту, де, наприклад, авторство та батьківство не вимагають судового підтвердження, а смерть особи буде вимагати.

Отже, тільки у двох категоріях цивільних справ можливе застосування механізму дії доказової презумпції: справи позовного та наказного провадження. У той час, як для справ окремого провадження вказана можливість в силу специфіки таких справ не передбачена. Характерним для справ наказного провадження є застосування механізму використання доказової презумпції в усиченому (неповному) варіанті.

³⁹⁹ Білоусов, Ю. В. Структура справ окремого провадження за новим Цивільним процесуальним кодексом України / Ю. В. Білоусов // Університетські наукові записки. — 2007. — № 1 (21) — С. 84.

⁴⁰⁰ Ойгензіхт, В. А. Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензіхт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — С. 43–49; Штутин, Я. Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 114–117.

Глава 7. Визначення та доказування структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій

Визначення юридичних фактів, що складають фактичну основу доказових презумпцій напряду пов'язано з формуванням *предмета доказування* у цивільній справі.

Цивільне процесуальне законодавство України дає легальне визначення, що таке предмет доказування: факти, що обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для вирішення справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (ч. 1 ст. 179 ЦПК України). Крім того, ЦПК України також визначає, що доказуванню підлягають ті обставини, які обґрунтовують вимоги та заперечення сторін, а також інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи (ч. 1 ст. 57); доказуванню підлягають обставини, які мають значення для ухвалення рішення у справі і щодо яких у сторін та інших осіб, що беруть участь в справі, виникає спір (ч. 3 ст. 60). При чому під обставинами, що підлягають доказуванню, розуміються саме юридичні факти⁴⁰¹.

Під час аналізу функцій доказових презумпцій, які розглядалися у першому розділі, нами була обґрунтована теза про те, що всі структурні елементи фактичної основи доказової презумпції входять у предмет доказування у цивільній справі. Проте слід вказати, що в доктрині цивільного процесу єдиних думок, які саме юридичні факти повинні входити в предмет доказування у цивільній справі, немає. Представники вузького напрямку розуміння предмета доказування вважають, що предмет доказування повинен складатися тільки з юридичних фактів матеріально-правового характеру, оскільки тільки вони мають значення для вирішення цивільної справи *по суті*, так як обґрунтовують вимоги та заперечення сторін⁴⁰². Прихильники

⁴⁰¹ Девіцкій, Э. И. К вопросу о понятии предмета доказывания в российском гражданском процессе / Э. И. Девіцкій // Академический юридический журнал. — 2001. — № 4. — С. 38–44; Луспенік, Д. Д. Судопроизводство по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации (опровержение недостоверной информации) / Д. Д. Луспенік. — Х.: Харьков Юридический, 2005. — С. 233 (Серия «Судебная практика»); Штефан, М. Й. Цивільний процес: [підруч.] для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти / М. Й. Штефан. — К.: Ін Юре, 1997. — С. 357; Штутін, Я. Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутін. — М.: Юрид. лит., 1963. — С. 6.

⁴⁰² Гражданский процесс: [учебн.] / под ред. В. В. Комарова. — Х.: Одиссей, 2001. — С. 223; Гражданский процесс: [учебн.] / отв. ред. В. В. Ярков. — М.: Волтерс Клувер,

широкого напрямку вважають, що предмет доказування формується всіма юридичними фактами, що *необхідно встановити* в процесі розгляду цивільної справи, до яких слід віднести юридичні факти матеріально-правового характеру, доказові факти, факти, які мають виключно процесуальне значення, факти виховного характеру⁴⁰³.

На нашу думку, до предмета доказування необхідно включати всі юридичні факти, що мають значення для вирішення цивільної справи. Таке положення прямо випливає з буквального тлумачення ч. 1 ст. 179 ЦПК України, а також з того, що не тільки юридичні факти матеріально-правового характеру можуть впливати на вирішення справи по суті. Аналіз доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена судова експертиза наочно демонструє значення процесуальних фактів–підстав дії цієї презумпції у встановленні факту матеріально-правового характеру, який направлений на вирішення цивільної справи по суті. На значення процесуальних фактів, що можуть впливати на кінцеве рішення у справі (факти права на позов, факти, що свідчать про закриття провадження у справі чи залишення позовної заяви без розгляду) також вказує І. В. Решетнікова⁴⁰⁴. Отже, предмет доказування — сукупність неоднорідних за характером фактів, встановлення яких забезпечує законне та обгрунтоване вирішення цивільної справи.

Оскільки структурні елементи фактичної основи доказової презумпції входять в коло юридичних фактів предмета доказування у цивільній справі, то значення його формування буде пояснювати і значення необхідності виділення юридичних фактів–підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції. Якщо у цивільній справі предмет доказування визначений правильно, то весь доказовий процес щодо збору, дослідження та оцінки доказів буде спрямований у потрібне русло, забезпечивши, таким чином, встановлення тих обставин цивільної справи, які необхідні суду для її правильного вирішення. Отже, правильне визначення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції поряд з іншими фактами

2004. — С. 214–215; *Тертышников, В. И.* Гражданский процесс : [консп. лекц.] / В. И. Тертышников. — Х. : Консум, 2005. — С. 117–118; *Треушников, М. К.* Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М. : Городец, 2004. — С. 16.

⁴⁰³ Гражданский процесс : [учебн.] / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. — М. : ПБОЮЛ, 2000. — С. 217–218; *Девецкий, Э. И.* К вопросу о понятии предмета доказывания в российском гражданском процессе / Э. И. Девецкий // Академический юридический журнал. — 2001. — № 4. — С. 43–44; Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве / под ред. И. В. Решетниковой. — М. : Норма, 2004. — С. 4–7.

⁴⁰⁴ *Решетникова, И. В.* Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве / И. В. Решетникова. — М. : Норма, 2000. — С. 133.

предмета доказування зумовить винесення обґрунтованого судового рішення, що буде базуватися на повному та всебічному дослідженні обставин цивільної справи. Саме в цьому і виражається необхідність правильної кваліфікації структурних елементів фактичної основи доказової презумпції з конкретних правовідносин сторін.

Як вище було зазначено, предмет доказування складається з чотирьох груп юридичних фактів: фактів матеріально-правового характеру, доказових фактів, юридичних фактів процесуального характеру та фактів виховного характеру. Їхнє розмежування проводиться за їхнім значенням для результатів розгляду справи та тієї ролі, яку вони виконують у процесі судового доказування. Першочергова роль відводиться фактам матеріально-правового характеру, що обумовлюють матеріальні відносини між сторонами і, таким чином, впливають на результат розгляду справи по суті. Юридичні факти фактичної основи доказової презумпції формуються теж у матеріальних відносинах між сторонами, тобто є матеріально-правовими, а тому їхнє визначення та встановлення спрямоване на результати вирішення цивільної справи по суті. Наприклад, якщо взяти до уваги презумпцію вини, то вся її фактична основа представлена юридичними фактами матеріально-правового характеру: протиправна поведінка, шкода та причинний зв'язок між такою поведінкою і шкодою (факти-підстави дії презумпції), вина (презюмований факт), вжиття особою всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (факт спростування презумпції). Таким чином, видова належність юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій до матеріально-правових фактів чітко визначає їхню роль серед системи юридичних фактів предмета доказування. Така ситуація характерна для абсолютної більшості доказових презумпцій. Але разом з тим, існують доказові презумпції, де фактична основа може бути представлена юридичними фактами матеріально-правового та процесуального характеру. Так, презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза (ч. 1 ст. 146 ЦПК України), складається з фактів-підстав дії презумпції та фактів спростування презумпції, які є процесуальними за своїм характером, у той час, як презюмований факт — матеріально-правовим. Хоча факти-підстави дії цієї презумпції та факти спростування її формуються в процесуальних відносинах між сторонами, але їх взаємопов'язаність з презюмованим фактом, який існує в матеріальних відносинах сторін обумовлює вплив цієї презумпції на результати вирішення цивільної справи по суті.

Крім того, що видова належність юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції показує їхнє значення для вирішення цивільної справи, вона також обумовлює специфіку процедури їх доказування. Адже як зазначається в правовій літературі, якщо матеріально-правові факти в більшості випадків пізнаються судом опосередковано, то процесуальні, — навпаки, безпосередньо в зв'язку з чим перші факти вимагають більш складну та формалізовану процедуру доказування⁴⁰⁵.

У системі юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій доказові факти відсутні в силу того, що факти—підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції *визначені* нормами права, що регулюють спірні правовідносини, а тому саме вони підлягають встановленню у справі. У той час, як доказові факти не здатні породжувати, змінювати та припиняти матеріальні правовідносини; їхнє коло визначається не нормами матеріального права, а їхньою належністю до матеріально-правових фактів⁴⁰⁶. На недопустимість введення до складу презумпції доказових фактів прямо вказував Я. Л. Штутін, оскільки така ситуація відкрила б широкі можливості для суддівського розсуду, що негативно позначилося б на захисті прав та інтересів сторін⁴⁰⁷. Аналогічної думки притримувався й С. І. Чернооченко⁴⁰⁸. Але це не означає, що за допомогою доказового факту не можна встановити наявності чи відсутності фактів—підстав дії презумпції чи фактів спростування презумпції (зрозуміло, що презюмований факт, наявності чи відсутності якого обумовлюється фактами—підставами дії презумпції чи фактами спростування презумпції з цієї схеми повністю випадає).

Такий висновок підтверджується судовою практикою. Так, у лютому 1996 р. Г. пред'явила позов до Н. Б. та Н. Т. про виселення. Позивач зазначала, що їй належить на праві власності жилий будинок, де проживають вона, її чоловік, їхня дочка Н. Т., зять Н. Б. та троє неповнолітніх онуків. Посилаючись на те, що сім'я дочки систематично порушує правила співжиття (факт матеріально-правового характеру, що обумовлює дію презумпції вини — *Авт.*) і це робить проживання в одному з нею будинку неможливим, а заходи

⁴⁰⁵ Баулин, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 65.

⁴⁰⁶ Дет. про доказові факти див., напр.: Иванов, О. В. Доказательственные факты в гражданском процессе / О. В. Иванов // Правоведение. — 1970. — № 6. — С. 93–100.

⁴⁰⁷ Штутин, Я. Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 86.

⁴⁰⁸ Чернооченко, С. І. Цивільний процес : [навч. посіб.] / С. І. Чернооченко. — [вид. 2-ге, перероб. та доп.]. — К. : Центр початкової літератури, 2005. — С. 168.

запобігання виявилися безрезультатними, Г. просила задовольнити свої вимоги з підстав, передбачених ч. 1 ст. 116 ЖК УРСР. Рішенням Сумського районного суду від 15 жовтня 1996 р., залишеним без зміни ухвалою судової колегії в цивільних справах Сумського обласного суду від 11 грудня 1996 р., позов було задоволено. Заступник голови Верховного Суду України порушив у протесті питання про скасування судових рішень. Президія Сумського обласного суду задовольнила протест. Суд першої інстанції визнав доведеним, що відповідачі систематично порушують правила співжиття і це робить неможливим для інших проживання з ними в одному будинку. Суд другої інстанції з такими висновками районного суду погодився. Проте зазначені висновки зроблено без повного і всебічного з'ясування дійсних обставин справи. Згідно зі ст. 157, ч. 1 ст. 116 ЖК УРСР виселення членів сім'ї власника жилого будинку без надання іншого жилого приміщення допускається, якщо систематичне порушення правил співжиття робить неможливим для інших проживання з ними в одному будинку, а заходи запобігання і громадського впливу виявилися безрезультатними. Хоча в рішенні районного суду і зазначено, що між сторонами склалися вкрай негативні стосунки, постійно виникають сварки (доказовий факт, що встановлює факт порушення правил співжиття — *Авт.*), однак доказів, що до відповідачів застосовувалися у встановленому порядку відповідними органами заходи запобігання, не наведено. Крім того, зі змісту рішення районного суду вбачається, що ініціатором конфліктів між сторонами є відповідач Н. Б. Однак виселення без належного обґрунтування застосоване також до його дружини Н. Т. та їхніх неповнолітніх дітей. За таких обставин рішення районного суду не відповідає вимогам закону, тому це рішення та ухвалу судової колегії в цивільних справах Сумського обласного суду скасували, а справу надіслала на новий розгляд до Білопільського міжрайонного суду⁴⁰⁹.

Четвертий і останній вид юридичних фактів предмета доказування — факти виховного характеру — в силу специфіки свого призначення⁴¹⁰ до складу доказової презумпції, як і доказові факти, не входять.

Яким чином відбувається визначення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції безпосередньо залежить від

⁴⁰⁹ Постанова Президії Сумського обласного суду від 22 вересня 1997 року [Електронний ресурс] Єдиний державний реєстр судових рішень. — URL : <http://uazakon.com/document/spart78/inx78894.htm>.

⁴¹⁰ *Штефан, М. Й.* Цивільний процес : [підруч.] для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти / М. Й. Штефан. — К. : Ін Юре, 1997. — С. 255.

питання *джерел формування предмету доказування*. Джерелом предмета доказування в теорії цивільного процесу традиційно називають підстави позову і заперечення проти нього та норму матеріального права⁴¹¹. Підстава позову та заперечення проти нього виводиться з пояснень сторін, позивача та відповідача у справі. А норму матеріального права, яка має застосовуватися до спірних правовідносин, повинен визначити суд.

Пояснення сторін, звідки виводяться обставини справи, є важливим джерелом формування предмета доказування, оскільки сторони, будучи учасниками матеріальних правовідносин, краще за всіх знають підстави їхнього правового конфлікту. Таке джерело формування предмету доказування називають суб'єктивним, оскільки визначення юридичних фактів залежить виключно від позицій сторін. У якості об'єктивного критерію визначення предмета доказування розглядається зміст норми чи комплексу норм матеріального права, де її (їхня) гіпотеза буде прямо вказувати на умови реалізації того, чого просить позивач чи відповідач⁴¹². І саме тут виділяють важливу ділянку роботи суду, — належно проаналізувавши норми матеріального права, він повинен заповнити прогалини сторін у визначенні предмета доказування, яких вони помилково чи свідомо припустилися.

Щодо юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій, джерела формування предмета доказування чітко вказують, з якого джерела проводиться визначення структурних елементів доказових презумпцій. Так, факти-підстави дії презумпції та презюмований факт виводяться з пояснення сторони, в інтересах якої вона побудована, а факти заперечення презумпції формуються з пояснення протилежної сторони. Але необхідність дотримання сторонами умов щодо використання доказової презумпції перевіряється судом, який повинен ще на попередньому засіданні проаналізувати норму права, де міститься презумпція, та визначити, чи дійсно з тими обставинами, що вказують сторони, пов'язана дія або спростування презумпції (п. 3 ч. 6 ст. 130 ЦПК України). Так, у лютому 2007 року П. В. В. звернувся до суду із позовом про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування моральної шкоди,

⁴¹¹ *Курьлев, С. В.* Основы теории доказывания в советском правосудии / С.В.Курьлев. — Мн. : Изд-во Белорус. ун-та, 1969. — С. 39; *Луспенник, Д. Д.* Судопроизводство по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации (опровержение недостоверной информации) / Д. Д. Луспенник. — Х. : Харьков юридический, 2005. — С. 152 (Серия «Судебная практика»); *Треушников, М. К.* Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М. : Городец, 2004. — С. 17.

⁴¹² *Баулин, О. В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 68–69.

посилаючись на те, що у газеті «Время» від 2 лютого 2007 року № 18 опублікована стаття журналіста Ш. Н. І. під заголовком «Вконец разбушевавшийся судья Плетнев ...». Ця стаття в цілому і заголовок окремо носять образливий характер, принижують його честь, гідність та ділову репутацію як судді. Просив спростувати відомості, викладені у цій статті та відшкодувати йому завдану моральну шкоду в розмірі 25 000 грн., стягнувши з Ш. Н. І. — 20 000 грн., з редакції газети «Время» — 5 000 грн. Рішенням Фрунзенського районного суду м. Харкова від 4 жовтня 2007 року позов задоволено. Рішенням Апеляційного суду Харківської області від 13 грудня 2007 року рішення Фрунзенського районного суду м. Харкова від 4 жовтня 2007 року змінено: визнано недостовірною інформацію, викладену у заголовку статті та ряді висловів у тексті статті; зменшено розмір стягнення моральної шкоди з автора Ш. Н. І. та редакції газети «Время». Проте колегія суддів судової палати у цивільних справах Верховного Суду України касаційну скаргу Ш. Н. І. та ЗАТ газети «Время», де ставилося питання про відмову у задоволенні позовних вимог, визнав обґрунтованою з таких підстав.

Суд першої та апеляційної інстанції виходив із того, що стаття та її заголовок мають образливий для позивача характер, є негативною інформацією і принижують честь, гідність та ділову репутацію позивача як судді, оскільки у зазначеній публікації мало місце необ'єктивне й викривлене висвітлення обставин розгляду позивачем кримінальної справи. Хоча апеляційний суд частково не погодився із позицією суду першої інстанції, але висновку щодо недостовірності інформації не змінив. Проте погодитися з рішеннями судів, якими задоволені позовні вимоги, не можна, оскільки судам слід розрізняти оціночні судження від фактів та факти від оціночних суджень. Так, у рішенні Європейського суду з прав людини від 29.03.2005 р. у справі «Українська Прес-Група проти України» зазначено: «41. У своїй практиці суд розрізняє факти та оціночні судження. Якщо існування фактів може бути підтвержене, правдивість оціночних суджень є нездійсненою і порушує свободу висловлення думки як таку, що є фундаментальною частиною права, яке охороняється статтею 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод людини. 42. Однак навіть якщо висловлювання є оціночним судженням, пропорційність втручання повинна залежати від того, чи існує достатній фактичний базис для оспорюваного висловлювання. Залежно від обставин конкретної справи висловлювання, яке є оціночним судженням, може бути перебільшеним за відсутності будь-якого

фактичного підґрунтя»⁴¹³. Проте, незважаючи на положення ст. 47¹ Закону України «Про інформацію», ст. 10 Конвенції, судову практику Європейського суду з прав людини, оціночні судження визнані судами недостовірними, що суперечить цим нормам права. Судами також не враховано, що ст. 25 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» застережено, що журналіст є творчим працівником, який професійно збирає, одержує, створює та займається підготовкою інформації для друку, а тому має право вільно користуватися та обирати у своїх публікаціях різномовні звороти, вживати гіперболи, алегорію, сатиру. Суди також не врахували використання журналістом у спірній статті вислів «видимо», яке вказує на висловлювання автором спірної статті, свого припущення, а не твердження про будь-які фактичні дані. Оскільки журналістом у зазначеній статті щодо позивача не поширена недостовірна інформація, яка принижує його честь, гідність та ділову репутацію, а висловлювання, які допущені у статті є правом журналіста вільно використовувати та обирати у своїх публікаціях різні мовні звороти, вживати гіперболи, алегорію, сатиру тощо та є оціночним судженням дій судді при розгляді кримінальної справи, які не можна вважати поширенням недостовірної інформації, у судів не було підстав для задоволення позову⁴¹⁴.

Аналіз цієї судової справи показує, що позивач вважав наявними факти–підстави дії презумпції недостовірності негативної інформації, що була розповсюджена про особу, довів їх за допомогою доказів, поставив їх в обґрунтування позовних вимог разом з презюмованим фактом (відомості не відповідають дійсності) та вимагав спростування таких відомостей і відшкодування моральної шкоди. Суд першої інстанції з вказаною позицію погодився повністю, а суд апеляційної інстанції частково. У той час, як суд касаційної інстанції в своєму рішенні відзначив, що відсутній факт поширення фактичних даних, а має місце припущення; вислови журналіста носять оціночний характер, що не можна вважати поширенням недостовірної інформації за змістом ст. 277 ЦК України. Таким чином, позиція позивача, судів першої та другої інстанції не співпала з позицією касаційної інстанції щодо наявності у відносинах між сторонами фактів–підстав дії доказової

⁴¹³ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Українська Прес–Група» проти України (Заява № 72713/01) [Страсбург, 29 березня 2005 року] [Електронний ресурс] Правова бібліотека України. — URL : <http://uapravo.net/data2008/base47/ukr47424.htm>.

⁴¹⁴ Рішення Верховного Суду України від 28 травня 2008 року [Електронний ресурс] Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. — URL : <http://www.khpg.org/index.php?id=1219238030&version=print>.

презумпції, що і вплинуло на результати вирішення цивільної справи. А звідси бачимо важливість роботи суду в процесі підготовки справи до її судового розгляду чи її перегляду у визначенні юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції.

У цивільному процесуальному законодавстві України прямо вказано на визначальну роль суду у формуванні предмета доказування. При підготовці справи до судового розгляду суду адресується обов'язок *визначити* (курсив наш — *Авт.*) факти, які необхідно встановити для правильного вирішення справи (п. 3 ч. 6 ст. 130 ЦПК України). Така позиція обумовлена не тільки тим, що сторони як зацікавлені учасники процесу можуть ввести суд в оману або, будучи юридично неграмотними можуть припуститися помилок, але й тим моментом, що предмет доказування інколи визначити доволі складно⁴¹⁵. Сказане стосується юридичних фактів фактичної основи доказових презумпцій. Правильне визначення таких фактів з конкретних правовідносин сторін буде сприяти належному використанні доказових презумпцій в процесі розгляду цивільної справи, де дія встановленого факту та його спростування буде обумовлюватися тими юридичними фактами, які вказані в нормі права, що закріплює цю презумпцію.

У цілому визначення структурних елементів доказової презумпції мало чим відрізняється від визначення інших фактів предмета доказування. Абстрактно сформульований юридичний склад правової норми слід розтлумачити та зіставити його з фактами (обставинами) конкретної ситуації, що має місце у відносинах між сторонами. Як відзначається, пошук, встановлення та розмежування юридичного складу правової норми, що регулює ситуацію, з одного боку, та ознак певної ситуації, тобто конкретного випадку з життя, що і потребує правового вирішення, — з іншого боку, є одним із складних завдань судочинства⁴¹⁶. Не заперечуючи цього твердження, слід відзначити, що визначення структурних елементів фактичної основи доказової презумпції має певну особливість, яка дійсно ускладнює процес кваліфікації юридичних фактів доказової презумпції. Врахування цієї особливості допоможе розробити своєрідну *методику* у визначенні структурних елементів доказових презумпцій.

⁴¹⁵ Дет. див.: *Феннич, В.* Роль суду у визначенні предмету доказування по цивільним справам / *В. Феннич* // Теорія і практика євроінтеграційних процесів вищої освіти і науки : Науковий вісник Закарпатського державного університету. Спеціальний випуск. — Ужгород : Ужгородська міська друкарня, 2006. — С. 274–280.

⁴¹⁶ *Циппеліус, Р.* Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів / *Р. Циппеліус*. — К. : Реферат, 2004. — С. 125.

По-перше, визначення фактів–підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції повинно проводитися не абстрактно, а виходячи зі специфіки категорій цивільної справи. У цьому аспекті слід розрізняти *ідеальну модель* фактичної основи доказової презумпції та *конкретну*, яка фігурує в певній категорії цивільної справи. Так, презумпція вини має дуже широку сферу своєї дії, але її ідеальна модель структурних елементів, яка виділяється на теоретичному рівні корегується в залежності від характеру матеріальних правовідносин (договірних чи позадоговірних); їх виду (відносини купівлі-продажу, міни, дарування, представництва, конкурсу, спадкування тощо); суб'єкту цих відносин (фізична чи юридична особа); їхньому об'єкту (матеріальні чи нематеріальні об'єкти); строковості відносин тощо. Фактори, що необхідно враховувати при визначенні структурних елементів доказової презумпції, умовно можна назвати *конкретизуючими елементами*. Щодо цього Р. Циппеліус, говорючи про тлумачення норми права, зазначив, що норми права слід розуміти й уточнювати з огляду на регульовані ними сфери життя⁴¹⁷.

Значення конкретизуючих елементів для визначення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції полягає в тому, що вони створюють для структурних елементів доказової презумпції індивідуальні ознаки, впливаючи на їх якісне та кількісне навантаження, що приманне тільки для певної категорії цивільної справи.

Сказане можна проілюструвати співставленням такого структурного елемента доказової презумпції вини, як факти її спростування у договірних відносинах купівлі-продажу та будівельного підяду, де для порівняння можна взяти ситуацію відповідальності продавця та підрядника за порушення зобов'язання щодо якості продажу товару та якості виконаного замовлення відповідно при наявності гарантійного строку.

Якщо продавець продав покупцю товар неналежної якості, для якого був встановлений гарантійний строк, то продавець буде звільнятися від відповідальності при доведенні одного з наведених нижче фактів спростування презумпції вини в цій ситуації:

- 1) недоліки товару виникли після його передачі покупцеві внаслідок порушення ним правил користування товаром;
- 2) недоліки товару виникли після його передачі покупцеві внаслідок порушення ним правил зберігання товару;
- 3) дія третіх осіб, що зумовила недоліки товару;

⁴¹⁷ Там же. — С. 143.

- 4) дія непереборної сили;
- 5) наявність випадку (ч. 2 ст. 679 ЦК України).

Якщо в об'єкті будівництва після його прийняття замовник виявив дефекти, то підрядник буде звільнятися від відповідальності, якщо доведе один з таких фактів спростування презумпції вини:

- 1) дефекти сталися в наслідок природного зносу будівельного об'єкту або його частини;
- 2) дефекти виникли через неправильність експлуатації об'єкту будівництва;
- 3) неправильність складених інструкцій із експлуатації об'єкту будівництва, що розроблені самим замовником чи залученими ним іншими особами;
- 4) дефекти виникли внаслідок неналежного ремонту об'єкта, який здійснено самим замовником або залученими ним третіми особами (ч. 2 ст. 884 ЦК України).

Отже, співставлення тільки одного елемента фактичної основи доказової презумпції вини — фактів спростування цієї презумпції — показує наскільки можуть бути неоднорідними за своїм змістом такі факти і не співпадати між собою у типовій ситуації щодо недотримання якості переданого товару та якості виконаного замовлення.

Таким чином, врахування конкретизуючих елементів для визначення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції буде сприяти їх індивідуалізації при використанні однієї доказової презумпції у типових цивільних справах.

У ряді випадків конкретизуючі елементи можуть надати інформацію чи існує взагалі можливість використати в цивільній справі доказову презумпцію. З огляду на це, показовими є випадки, коли не використовується доказова презумпція вини.

По-друге, при визначенні структурних елементів доказових презумпцій слід звернути увагу на те, чи не надала їм норма закону *оціночний характер*, адже в такому разі треба використовувати певні критерії, за якими той чи інший факт з відносин сторін може бути включений у таке оціночне поняття.

У судовій практиці використовуються такі доказові презумпції як презумпція добросовісності та презумпція розумності, де презюмований факт має оціночний характер. Це означає, що дати яке-небудь визначення поняттям «добросовісності» та «розумності», враховуючи широкий спектр матеріальних відносин, де вони використовуються, просто неможливо, а тому вибір того, *що* треба доказувати, звичайно, ускладнюється.

Характерним для доказових презумпцій, де презюмований факт має оціночний характер, є те, що при використанні таких презумпцій на перший план виходить визначення фактів спростування презумпції. Так, аналізуючи презумпції добросовісності та розумності, О. А. Кузнецова слушно відзначила, що судом повинні з'ясуватися недобросовісність та нерозумність, оскільки завдяки дії презумпцій, добросовісність та розумність вважається наявною, допоки не буде доведено інше⁴¹⁸. Аналогічної позиції притримуються інші вчені⁴¹⁹.

Для визначення фактів спростування оціночного презюмованого факту (наприклад, добросовісності) слід мати на увазі певний *загальний критерій*, що дасть можливість з відносин сторін вивести конкретні факти, що можуть бути протиставлені презюмованому факту. О. А. Кузнецова для презумпції добросовісності пропонує використовувати в якості такого критерію незнання суб'єктом певних обставин⁴²⁰. М. М. Броннікова цей критерій більш конкретизує: «... не знав та не міг знати про обставини, що перешкоджають вчиненню певних дій, хоча при цьому вказує на складність доказування фактів, виведених щодо цього критерію⁴²¹».

Якщо взяти до уваги конкретизуючі елементи, що повинні сприяти визначенню юридичних фактів доказової презумпції, де презюмований факт має оціночний характер, то в ряді випадків необхідність у використанні загального критерію для визначення фактів спростування презумпції *може відпасти* в силу того, що оціночному поняттю дається легальне визначення. Так, в ст. 1 Закону України «Про рекламу» дається визначення, що таке недобросовісна реклама: реклама, яка вводить або може ввести в оману споживачів реклами, завдати шкоди особам, державі чи суспільству внаслідок неточності, недостовірності, двозначності, перебільшення, замовчування, порушення вимог щодо часу, місця і способу розповсюдження. У цій нормі права дається легальний перелік фактів спростування презумпції добросовісності реклами у відносинах споживачів, держави та рекламодавців, а тому правозастосовчий орган не повинен використовувати загальний критерій визначення фактів

⁴¹⁸ Кузнецова, О. А. Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Екатеринбург, 2001. — С. 117.

⁴¹⁹ Русу, С. Д. Проблеми визначення поняття добросовісності та розумності у Цивільному кодексі України / С. Д. Русу, М. О. Стефанчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального права та управління. — 2003. — № 2 (6). — С. 54.

⁴²⁰ Там же. — С. 122.

⁴²¹ Бронникова, М. Н. Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Самара, 2006. — С. 160–161.

спростування оціночного презюмованого факту. Так, з жителькою Полтави Г. Л. стався нещасний випадок: сідаючи в потяг, вона потрапила під вагон, внаслідок чого їй ампутували нижні кінцівки та пальці рук. Постраждала згадала, що свого часу оформила річну передплату на газету «Полтавський вісник», а в рекламі було сказано, що кожен передплатник цього видання автоматично вважався застрахованим Полтавською обласною дирекцією страхової компанії «Оранта». Тоді полтавчанка звернулася до НАСК «Оранта» з вимогою виплати страхової суми. Проте там відмовилися це зробити, оскільки вік Г. Л. становив 71 рік, а згідно з «Правилами добровільного страхування від нещасних випадків» максимальний вік застрахованого може бути 69 років. Тоді Г. Л. звернулася з позовом на НАСК «Оранта» і газету «Полтавський вісник», вимагаючи виплатити 2 тис. грн. страхової суми та 1 тис. грн. моральної компенсації. Жовтневий районний суд міста Полтави розглянув позов, де було встановлено, що потерпіла справді не могла бути застрахована через свій вік. Та оскільки в рекламному оголошенні, в якому йшлося про страхування, про вік нічого сказано не було, таку інформацію було визнано неповною і перебільшеною. Це й призвело до введення в *оману* (виділено нами — *Авт.*) позивачки, а отже, вона має право на відшкодування моральної шкоди. Виходячи з встановлених фактів, суд ухвалив задовольнити позов частково: страхову суму не виплачувати (оскільки громадянка не була застрахована відповідно до чинного законодавства), але моральну шкоду виплатити (500 грн. — від «Оранти» та 100 грн. — від «Полтавського вісника»). У цьому випадку газета постраждала через те, що діяла на підставі підписаного з «Орантою» договору про спільну діяльність. Полтавське обласне відділення «Оранти» не погодилося з таким рішенням суду і подало касаційну скаргу до обласного суду. Проте цей орган підтвердив правомірність рішення райсуду і зобов'язання виплатити полтавчанці кошти за завдану їй моральну шкоду⁴²².

По-третє, при визначенні юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції слід враховувати, що в нормі закону, де вони закріплені, можуть бути *абсолютно визначені* структурні елементи доказової презумпції, а можуть бути визначені *відносно*.

Абсолютне визначення структурних елементів доказової презумпції має місце в тій ситуації, коли норма закону чітко вказує, з встановленням яких фактів–підстав дії презумпції слід виводити

⁴²² Недобросовісна реклама в ЗМІ: відповідальність несе і той, хто її розмістив, і той, хто надрукував [Електронний ресурс] Галицькі контракти. — 2001. — № 18. — URL : <http://www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/2001/18/13.html>.

презюмований факт, крім того, має місце чітке визначення презюмованого факту та застережені факти спростування презумпції. Так, презумпція вини батьків за шкоду, яку завдала їхня малолітня дитина, містить в собі факти–підстави дії презумпції вини — завдання шкоди їхньою малолітньою дитиною (ч. 1 ст. 1178 ЦК України), презюмований факт — наявність вини в діях батьків (ч. 2 ст. 1166 ЦК України) та факти спростування презумпції — батьки сумлінно здійснювали або не ухилялися від здійснення виховання та нагляду за дитиною (ч. 1 ст. 1178 ЦК України). У цьому випадку можна говорити про пряме закріплення структурних елементів доказової презумпції, причому в повній формі, що для кваліфікації юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції має важливе практичне значення, оскільки з очевидністю визначений юридичний склад, з яким пов'язується цивільно-правова відповідальність батьків за шкоду, що завдали їхні малолітні діти.

При абсолютному визначенні структурних елементів доказової презумпції в нормах закону можливі альтернативні варіанти відображення фактів–підстав дії презумпції та фактів спростування презумпції. Так, ч. 1 ст. 178 КТМ України містить в собі презумпцію відсутності вини перевізника за нестачу товару, де вказуються на такі альтернативні факти–підстави дії цієї презумпції:

1) вантаж прибув у справних судових приміщеннях, ліхтерах, контейнерах зі справними пломбами відправника;

2) вантаж прибув у цілій і справній тарі без слідів її розпакування у дорозі;

3) вантаж прибув у супроводі провідника відправника або одержувача.

Може мати місце також альтернативне перерахування фактів спростування презумпції. Так, під час дії презумпції вини продавця за продаж покупцю товару неналежної якості перший буде звільнятися від відповідальності, якщо зможе довести хоча б один з фактів, перерахованих у ч. 2 ст. 679 ЦК України.

Таким чином, альтернативність у формулюванні структурних елементів фактичної основи доказової презумпції дає можливість вибирати з переліку юридичних фактів–підстав дії та фактів спростування презумпції тільки один, як правило, той, встановлення якого для особи, в інтересах якої така альтернативність передбачена, не буде створювати певних труднощів.

Поряд з абсолютним визначенням структурних елементів доказової презумпції може мати місце їхнє відносне визначення, що прямо пов'язане з класифікацією доказових презумпцій на презумпції із

визначеними в законі фактами–підставами дії (фактами спростування презумпції) та презумпції з фактами–підставами (фактами спростування презумпції), які конкретизуються за розсудом суду.

Відносно визначення фактів–підстав дії презумпції та фактів спростування презумпції виникає в тій ситуації, коли норма закону не містить в собі повного переліку тих юридичних фактів, з якими пов'язується дія та спростування доказової презумпції. Характерним для такої форми закріплення в нормі закону вищевказаних структурних елементів доказової презумпції є те, що вказуються відправні юридичні факти, які досить часто виникають у судовій практиці, але суд має можливість пов'язати дію чи спростування презумпції з іншим юридичним фактом, що в нормі закону не відображений, але входить за родовою ознакою у загальний ряд відправних юридичних фактів. Така можливість прямо впливає з положень норм закону. Так, в ч. 1 ст. 146 ЦПК України, де закріплена презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, вказується на такі факти–підстави дії такої презумпції, як «... ухилення особи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або *від іншої участі* (курсив наш — *Авт.*) в експертизі».

При відносному визначенні структурних елементів доказової презумпції для визначення тих юридичних фактів, які є підставою дії презумпції або її спростування, що в нормі права *не відображені*, слід використовувати розсуд суду. О. О. Папкова, аналізуючи спеціальні обмеження вибору при використанні суддівського розсуду, вказує, що специфіка застосування ситуаційної відносно-визначеної норми полягає у тому, що вибір проводиться із врахуванням спеціальних умов, які вказані в нормі в залежності від конкретної ситуації⁴²³. Законодавець встановлює загальну норму, застосування якої залежить від конкретної ситуації, але в нормі передбачається основний напрямок регулювання⁴²⁴ (у нашому випадку перераховуються відправні юридичні факти).

Отже, при визначенні структурних елементів доказової презумпції, що закріплена в ситуаційній правовій нормі, слід враховувати наявність родового юридичного факту, що буде показувати напрямок регулювання (наприклад, ухилення від експертизи — ч. 1 ст. 146 ЦПК України), під який будуть підводитися ті факти з поведінки сторін, що не описані ситуаційною правовою нормою.

⁴²³ Папкова, О. А. Усмотрение суда / О. А. Папкова. — М. : Статут, 2005. — С. 72.

⁴²⁴ Там же.

По-четверте, при визначенні структурних елементів доказової презумпції слід врахувати, чи не надана можливістю нормою закону в диспозитивному порядку сторонам нейтралізувати необхідність встановлення певного структурного елемента презумпції. Якщо аналізувати презумпцію вини виконавця перед замовником у договірних відносинах щодо надання послуг, то виконавець може для звільнення від цивільно-правової відповідальності послатися на такий факт спростування презумпції вини як непереборна сила, якщо *договором не встановлено інше* (ч. 1 ст. 906 ЦК України). Тому при наявності такої домовленості посилатися на цей факт спростування презумпції вини виконавець не має права, оскільки він взяв на себе зобов'язання нести відповідальність навіть при завданні шкоди внаслідок дії непереборної сили.

Отже, питання визначення структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій є вкрай актуальним не тільки в теоретичному, але і практичному значенні. Визначення фактів-підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції безпосередньо пов'язано з категорією «предмета доказування», де аналіз пояснень сторін щодо характеру і обумовленості їхніх правовідносин та належне розуміння судом змісту норми права, яка містить презумпцію, виступає джерелом виявлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції. Визначення структурних елементів доказової презумпції загалом відбувається таким чином, що і визначення інших фактів предмета доказування, але попри це існує специфіка визначення вказаних елементів, врахування якої зумовить правильну кваліфікацію фактів-підстав дії презумпції, презюмованого факту та фактів спростування презумпції.

Якщо визначення структурних елементів доказових презумпцій успішно проведено, то наступним не менш важливим питання є їхнє встановлення за допомогою процесуальних засобів доказування.

Визначення та встановлення структурних елементів доказової презумпції є пов'язаними між собою діями фактичної частини механізму використання доказової презумпції, що логічно ідуть одна за одною. Адже для того, щоб довести певні обставини цивільної справи (в нашому випадку юридичні факти фактичної основи доказової презумпції), спочатку необхідно їх визначити.

Специфіка встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції безпосередньо пов'язана з двома важливими аспектами судового доказування:

1) визначення ролі суб'єктів доказового процесу у встановленні юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції;

2) визначення тих процесуальних засобів судового доказування, за допомогою яких відбувається встановлення структурних елементів доказової презумпції.

Якщо розгляд цивільної справи відбувається без використання доказової презумпції, то, як правило, суб'єкти доказування обставин цивільної справи визначаються на підставі загального правила розподілу обов'язків доказування, що закріплено в ч. 1 ст. 60 ЦПК України: «кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень».

Використання в цивільній справі доказової презумпції зумовлює перерозподіл обов'язків доказування обставин цивільної справи. Це прямо пов'язано з однією із функцій доказової презумпції.

При аналізі структурних елементів доказової презумпції видно, що факти–підстави дії презумпції та презюмований факт обґрунтовують вимоги того, в інтересах кого побудована презумпція. При цьому факти спростування презумпції обґрунтовують вимоги протилежної сторони справи. Кожна зі сторін повинна довести обставини, що відповідають її інтересам, окрім презюмованого факту — тут спрацює презумпція, що перерозподіляє обов'язок його доказування. У контексті сказаного Р. Циппеліус говорить про т. з. «операційні правила», які містяться в нормах цивільного права і визначають, хто відповідальний за доведення тих чи інших обставин⁴²⁵.

Отже, використання в цивільній справі доказової презумпції дійсно позначається на специфіці визначення суб'єктного складу у встановленні структурних елементів доказової презумпції в порівнянні з тими випадками, коли доказова презумпція у справі не використовується. Перерозподіл обов'язків доказування презюмованого факту створює правові наслідки для обох сторін: одна звільняється від його доведення, а інша — несе відповідальність за його неспростування.

Щодо ролі суду, який також виступає суб'єктом судового доказування, то він в однаковій мірі повинен сприяти обом сторонам у рамках цивільного процесуального законодавства України щодо доведення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції (сприяти у витребуванні доказів, надавати доручення щодо збирання доказів, проводити забезпечення доказів, викликати свідків тощо). У цьому аспекті жодної специфіки не спостерігається, адже правило щодо перерозподілу обов'язків доказування сформульовано тільки щодо сторін цивільного процесу. Але разом з тим, суд повинен

⁴²⁵ Циппеліус, Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів / Р. Циппеліус. — К. : Реферат, 2004. — С. 138.

пам'ятати про такий перерозподіл обов'язків доказування між сторонами, оскільки в рішенні суду він повинен дати свій висновок щодо доведення чи недоведення презюмованого факту в силу дії доказової презумпції щодо сторін справи. Неврахування судом такого перерозподілу в силу дії доказової презумпції може сторонам дорого коштувати, якщо суд буде вимагати від особи, в інтересах якої передбачена презумпція, доведення презюмованого факту.

Встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції відбувається за допомогою доказів, які повинні зібрати та подати до суду сторони цивільної справи, відповідно до того, хто з них які структурні елементи доказової презумпції повинен довести чи оспорити. Отже, докази виступають саме тими процесуальними засобами, що повинні встановити юридичні факти фактичної основи доказової презумпції. Цей висновок підтверджується поширеним положенням в теорії цивільного процесу про судові докази як процесуальні засоби встановлення обставин справи, що виконують інформаційну функцію, оскільки вони відображають факти реальності⁴²⁶.

Жодної особливості щодо встановлення юридичних фактів матеріально-правового характеру фактичної основи доказової презумпції в порівнянні із встановленням інших аналогічних фактів предмета доказування немає. Усі вони можуть бути встановлені тим колом доказів, які передбачені в ч. 1 ст. 57 ЦПК України, з дотриманням правил належності та допустимості доказів. Також діють загальні правила щодо збору, дослідження та оцінки таких доказів. А тому немає сенсу загострювати увагу на висвітленні цих питань щодо встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції з матеріальними фактами–підставами дії.

Проте встановлення юридичних фактів доказової презумпції з процесуальними фактами–підставами дії має свою особливість, яка виражається в тому, що окремі структурні елементи доказової презумпції встановлюються не за допомогою традиційних засобів доказування, що передбачені в ч. 2 ст. 57 ЦПК України.

Так, доказова презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза (ч. 1 ст. 146 ЦПК України), містить в собі такі структурні елементи:

⁴²⁶ Молчанов, В. В. Собираение доказательств в гражданском процессе / В. В. Молчанов. — М. : Изд-во МГУ, 1991. — С. 12–13; Треушников, М. К. Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М. : Городец, 2004. — С. 73.

1) фактами–підставами дії виступають факт ухилення особи від експертизи та факт неможливості провести експертизу без особи іншим чином;

2) презюмований факт у нормі права не визначений, але він має матеріально-правовий характер, бо ним є певна обставина з матеріальних відносин сторін, встановлення якого вимагає діяльності експерта;

3) факти, що спростовують презумпцію теж в нормі права не виділяються, але ними можуть бути факти двох видів:

а) одні факти можуть бути спрямовані на доведення добросовісності поведінки сторони, а відтак вважати її поведінку ухиленням від експертизи неможливо;

б) інші факти можуть стосуватися безпосереднього заперечення презюмованого факту.

Насамперед слід відзначити, що специфіка доказування стосується тільки одного структурного елементу цієї презумпції — фактів–підстав її дії. Презюмований факт в силу його припущення не встановлюється, а факти спростування презумпції встановлюються в звичайному порядку за допомогою передбачених судових доказів.

При аналізі структурних елементів доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза в попередньому розділі, вказувалося, що факти–підстави дії цієї презумпції умовно можна поділити на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні. Суб'єктивні факти–підстави дії пов'язані саме з недобросовісною поведінкою сторони: ухилення особи від неподання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі. Причому недобросовісна поведінка сторони при ухиленні може бути активна, тобто вчинення дій, спрямованих на затягування судового процесу (так, з метою ухилення від експертизи сторона може подати суду документи про відсутність у неї витребуваних письмових чи речових доказів, направити до суду службові чи медичні довідки про перебування її нібито у відрадженні чи на лікуванні), та пасивна, яка полягає в утриманні від вчинення процесуальних дій, які вона повинна була б вчинити (ігнорування судових повісток про її явку в експертні установи, неподання експертам необхідних матеріалів чи документів). Об'єктивні факти–підстави дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, стосуються можливості чи неможливості проведення цієї експертизи, не дивлячись на поведінку особи, яка ухиляється.

Специфіка встановлення стосується як суб'єктивних, так і об'єктивних фактів–підстав дії цієї доказової презумпції.

Якщо суб'єктивні факти–підстави дії виражаються у формі активної поведінки, то вони доводяться у загальному порядку, оскільки до відома суду доводяться певні обставини, що повинні пояснити неявку сторони для проведення експертизи, а це може бути підтверджено звичайними доказами у справі. Але при пасивній поведінці особи щодо ухилення від участі в експертизі цей об'єктивний факт–підстава дії може встановлюватися за допомогою процесуальної презумпції неповажності причин неявки. Так, якщо ухилення від участі в експертизі виразилося в ігноруванні судової повістки про виклик, якою особа викликала для проведення експертизи, то *виходять з того*, що причина неявки була неповажною, якщо особа була належним чином повідомлена про час і місце проведення експертизи (ст. 76 ЦПК України) і від цієї особи не надійшло жодних відомостей про причини неявки (ст. 169 ЦПК України). У такій ситуації суд не повинен з'ясовувати причину неявки, а виходити з того, що вона є неповажною.

Процесуальна презумпція неповажності причин неявки фактами–підставами своєї дії має факт належного інформування особи про явку для проведення судової експертизи (як правило, підтверджується цей факт розпискою про одержання судової повістки про виклик — ч. 1 ст. 76 ЦПК України) та факт відсутності інформації про причини неявки від цієї особи (якщо експертиза проводиться в залі суду, то про наявність чи відсутність такої інформації суд інформує секретар судового засідання — ч. 2 ст. 163 ЦПК України, а якщо в експертній установі, то щодо цієї інформації суду доповідає її керівник у письмовій формі — п. 4.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень). Деякі науковці обмежують факти–підстави дії процесуальної презумпції неповажності причин неявки тільки фактом належного інформування⁴²⁷, що є неприпустимим, виходячи з аналізу положень ст. 169 ЦПК України.

При встановленні вищевказаних фактів–підстав дії процесуальної презумпції презюмується факт неповажності причини неявки, який *встановлює* факт ухилення від участі в експертизі. Особі, що не з'явилася до суду, надається можливість довести добросовісність своєї поведінки через посилання на факт поважної причини неявки до суду та його встановлення за допомогою доказів у загальному порядку.

Отже, за допомогою процесуальної презумпції неповажності причин неявки встановлюється наявність одного з фактів–підстав дії

⁴²⁷ Луспенник, Д. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України / Д. Луспенник // Право України. — 2005. — № 8. — С. 57.

доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза. Як видно, встановлення факту ухилення від проведення експертизи у формі ігнорування судової повістки про виклик не пов'язано з дослідженням судових доказів. Тому процесуальним засобом, який використовується у цій ситуації для встановлення факту ухилення від участі в експертизі виступає процесуальна презумпція.

Об'єктивні факти–підстави дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, теж встановлюються не за допомогою судових доказів. У ст. 146 ЦПК України абсолютно не вирішується питання про те, яким чином суд повинен встановити факт неможливості проведення експертизи без особи, яка ухиляється. Адже наявність цього факту поряд з фактом ухилення дає підстави використати доказову презумпцію, визначену в ст. 146 ЦПК України.

Вважаємо, що встановлення цього виду факту повинно бути пов'язано з консультацією судді (суду) з експертом, який може констатувати, що не дивлячись на відмову особи від участі в проведенні експертизи, існує можливість її проведення іншим чином.

Необхідність консультації судді (суду) з експертом для встановлення об'єктивного факту–підстав дії описуваної презумпції є очевидною, оскільки тільки експерт, якому доручили проведення експертизи може мати спеціальні знання щодо можливих варіантів проведення дослідження, незважаючи на ухилення сторони від експертизи. Все це пов'язано з ґносеологічними межами застосування судової експертизи⁴²⁸. Сказане також підтверджується деякими положеннями відомчого нормативного акту. Так, у п. 3.5 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень зазначається, що у виняткових випадках, коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта, його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законом порядку.

Якщо експерт підтвердить неможливість іншого проведення експертизи без участі особи, яка ухиляється, то піднімається практичне питання: яким чином це підтвердження повинно бути оформлене, зокрема, в якій *процесуальній формі* повинен бути закріплений цей факт? Навряд чи мова йде про висновок експерта, адже останній не повинен своїм змістом вирішувати процесуальні (службові) питання щодо можливості проведення чи не проведення судової експертизи. В

⁴²⁸ Сахнова, Т. В. Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. — М. : Городец, 2000. — С. 100–101.

Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень у п. 2.1.4 вказується, що експерт повинен з'явитися за викликом органу, що призначив експертизу для надання роз'яснень (виділено нами — *Авт.*) з приводу причин повідомлення про неможливість проведення судової експертизи. Якщо експерт у формі роз'яснень інформує суд про причини неможливості проведення експертизи, то такі ж роз'яснення повинні експертом надаватися суду щодо можливості чи неможливості проведення судової експертизи без особи, яка ухиляється. Але роз'яснення експерта, що не пов'язані з його висновком, не можуть розглядатися судовими доказами, виходячи з положення ч. 2 ст. 57 та ч. 2 ст. 189 ЦПК України.

У деякій мірі роз'яснення експерта щодо можливості чи неможливості проведення судової експертизи без участі особи, яка ухиляється, нагадує висновок спеціаліста, що залучається у процес для консультивання судді (суду) під час вчинення процесуальних дій. Він, як відомо, не є доказом. Але навряд чи таке просте вирішення питання обґрунтовано, так як не можна змішувати в одній особі, яка сприяє розгляду справи, різні процесуальні фігури.

У теорії цивільного процесу, говорячи про судове пізнання, розрізняють опосередковане та безпосереднє пізнання судом обставин справи. При чому, безпосереднє пізнання встановлює факти, які здійснюються тепер і можуть судом сприйматися безпосередньо, у той час, як опосередковане пізнання стосується фактів, що мали місце в минулому⁴²⁹. У формі безпосереднього пізнання судом пізнаються більшість процесуально-правових фактів, що відбуваються під час процесу розгляду справи й сприймаються судом безпосередньо. Вони є очевидними і в більшості випадків не потребують доказування, а звідси обґрунтованість судових постанов на їхній підставі не повинна викликати сумнівів⁴³⁰. У ряді випадків процесуально-правові факти пізнаються опосередковано, але його етапом є безпосереднє сприйняття судом цього факту. Наприклад, факт перебування сторони у відрядженні як підстави для зупинення провадження по справі повинен підтверджуватися доказом.

Щодо встановлення факту неможливості проведення експертизи при ухиленні особи, то не можна сказати, що цей процесуально-правовий факт суд сприймає безпосередньо, адже у нього немає спеціальних знань, щоб це з'ясувати. Цей факт безпосередньо

⁴²⁹ Ткачев, Н. И. Законность и обоснованность судебных постановлений по гражданским делам / Н. И. Ткачев ; под ред. И. М. Зайцева. — Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. — С. 38–39.

⁴³⁰ Там же. — С. 39.

сприймає судовий експерт, виходячи з власних знань щодо рівня розвитку відповідної галузі знань та її практичної можливості. Після чого ця доказова інформація доводиться безпосередньо до відома суду, який призначив експертизу, у формі роз'яснення.

Вважається, що роз'яснення експерта щодо неможливості проведення експертизи може бути подано в усній чи письмовій формі. У першому випадку його необхідно зафіксувати в журналі судового засідання, а в другому — приєднати до справи. Навіть якщо роз'яснення експерта щодо неможливості проведення експертизи дається в письмовій формі, не можна цей документ вважати письмовим доказом у справі, оскільки за допомогою експерта формується тільки один засіб доказування — висновок експерта (ч. 3 ст. 53 ЦПК України).

Отже, встановлення факту неможливості проведення експертизи без участі особи, яка від неї, ухиляється відбувається теж не за допомогою судових доказів, бо вважати роз'яснення експерта щодо цього факту судовим доказом неможливо. Таким чином, як суб'єктивний факт (при вище вказаних умовах), так і об'єктивний факт як підстава дії доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, встановлюються не за допомогою судових доказів, а інших процесуальних засобів. У чому й полягає специфіка доведення фактів–підстав дії доказової презумпції, зафіксованої в ст. 146 ЦПК України.

Особливість процесуальних засобів доказування вказаних суб'єктивних та об'єктивних фактів–підстав дії доказової презумпції також показує специфіку суб'єктного складу щодо встановлення цього факту. Так, факт ухилення від участі в експертизі може бути доведений стороною, але жодної участі у встановленні факту неможливості іншого проведення судової експертизи сторона, в інтересах якої передбачена ця презумпція, не бере участі.

Отже, доказування структурних елементів доказової презумпції з процесуальними фактами–підставами дії дійсно має своєрідну специфіку, яка не вписується в загальні положення щодо доказування матеріально-правових фактів як структурних елементів доказових презумпцій. Така специфіка полягає у тому, що для встановлення беруться до уваги не судові докази як традиційні процесуальні засоби встановлення обставин цивільної справи, а інші процесуальні засоби: процесуальна презумпція та роз'яснення експерта, які назвати судовими доказами неможливо. Крім того, особливість доказування фактів–підстав дії доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, показує, що сторона,

в інтересах якої сконструйована ця презумпція, бере участь в доказуванні не всіх фактів–підстав дії вказаної презумпції.

Глава 8. Відображення доказових презумпцій у судових рішеннях у цивільній справі

Розгляд будь-якої цивільної справи завершується винесенням судової постанови, яка є вираженням у письмовій формі волевиявленням суду у питаннях факту та права як органу державної влади⁴³¹. Судова постанова як узагальнююча назва правозастосовчого акту в цивільному процесі ухвалюється у формах рішення, ухвали, постанови або судового наказу (ч. 1 ст. 95, ч. 1 ст. 208 ЦПК України).

Якщо говорити про відображення доказових презумпцій у правозастосовчих актах судів загальної юрисдикції у цивільних справах, то це питання необхідно розглядати в трьох напрямках:

- 1) у яких процесуальних документах відбувається відображення доказової презумпції;
- 2) у яких формах має місце відображення доказової презумпції;
- 3) які основні проблеми виникають у судовій практиці України щодо відображення доказових презумпцій у правозастосовчих документах у цивільній справі.

§ 1. Процесуальна фіксація доказової презумпції

Відображення доказових презумпцій відбувається тільки в таких процесуальних документах, якими завершується розгляд цивільної справи. Якщо мова йде про суд першої інстанції, то доказові презумпції відображаються тільки у його рішеннях, оскільки саме ними вирішується цивільна справа по суті, в той час, як ухвала суду вирішує окремі питання, що виникають в процесі розгляду справи або завершує розгляд справи без вирішення її по суті.

Якщо говорити про вищестоящі судові інстанції, то доказові презумпції відображаються в трьох формах процесуальних документів

⁴³¹ Штефан, М. Й. Цивільний процес : [підруч.] для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти / М. Й. Штефан. — К. : Ін Юре, 1997. — С. 351.

— ухвали суду, рішенні чи постанові (ч. 1 ст. 208 ЦПК України). Можливість відображення у рішеннях суду вищестоящих судових інстанцій доказової презумпції пов'язана з їхньою компетенцією щодо ухвалення нового рішення у справі по суті позовних вимог (п. 2 ч. 1 ст. 307 та п. 5 ч. 1 ст. 336 ЦПК України). Тому, приймаючи нове рішення у справі, суд апеляційної чи касаційної інстанції дає свою оцінку щодо використання у цивільній справі доказової презумпції, яка може не співпадати з оцінкою нижчестоящих судів, що, звичайно, відобразиться на змісті вирішуваного спору. Так, Академія та Г. Щ. пред'явили позов до відповідачів: Газети, В. Д. та В. К. про захист честі, гідності та ділової репутації, спростування недостовірної інформації та відшкодування моральної (немайнової) шкоди з відповідача в особі Газети у розмірі 10 000 грн. на користь кожного з позивачів, з відповідача В. Д. у розмірі 2 500 грн. на користь кожного з позивачів, зобов'язавши відповідачів у місячний термін після набрання законної сили судовим рішенням спростувати недостовірну інформацію шляхом опублікування резолютивної частини рішення суду без редакційних або інших коментарів на тій же сторінці і тим же шрифтом. Зазначали, що відповідачами підготовлена та розповсюджена стаття у Газеті за 28.02.–06.03.2006 р. № 7, автором якої є відповідач у справі В. Д., яка містить твердження, що за своїм змістом не відповідають дійсності, чим наносять шкоду честі, гідності та діловій репутації позивачів. Рішенням районного суду від 21.02.2007 р. у задоволенні позову відмовлено. В апеляційній скарзі представник позивачів просив це рішення скасувати та ухвалити нове про задоволення позовних вимог.

Апеляційна інстанція вирішила, що апеляційна скарга підлягає частковому задоволенню з наведених нижче підстав. Відмовляючи в задоволенні позовних вимог, районний суд виходив з того, що ці відомості викладені не у формі фактів, а у формі оціночних суджень, а правдивість критичного висловлення не підлягає доведенню. Окрім того, суд дійшов висновку, що в зазначених оспорюваних публікаціях міститься певна критика позивачів, які є публічними особами. Проте колегія суддів з такими висновками суду першої інстанції не погодилась, оскільки вони *суперечать фактичним обставинам справи* (вказується на помилку суду в оцінці юридичних фактів, що обґрунтовували позовні вимоги — *Авт.*) та нормам матеріального права, а тому колегія суддів вирішила за необхідне рішення суду першої інстанції скасувати та ухвалити *нове рішення* (виділено нами — *Авт.*) про часткове задоволення позовних вимог з таких підстав. Відповідно до вимог ст. 94 ЦК України юридична особа має право на

недоторканність її ділової репутації та інші особисті немайнові права, які можуть їй належати. Згідно з ч.ч. 1 і 3 ст. 277 ЦК України фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї недостовірної інформації, має право на спростування цієї інформації. Негативна інформація, поширена про особу, вважається недостовірною, якщо особа, яка її поширила, *не доведе протилежного* (вказується на використання у цій справі доказової презумпції — *Авт.*). Ст. 47¹ Закону України «Про інформацію» передбачає звільнення від відповідальності за висловлення оціночних суджень. У судовому рішенні не зазначено, з яких саме *підстав* (виділено нами — *Авт.*) суд дійшов висновку, що висловлювання у вказаній статті є оціночними судженнями та які мовні засоби (гіперболи, алегорії чи сатира) були використані автором при цьому. Разом з тим, поширена відповідачами оспорена інформація містить *фактичні дані* (виділено нами — *Авт.*) щодо позивачів і є негативною. Відповідно до вимог ст.ст. 10 і 60 ЦПК України *відповідачами* не надано суду переконливих доказів, які підтверджували б *достовірність* розповсюджених ними відомостей щодо позивачів у зазначених висловлюваннях відповідача В. Д. Окрім того, вказані неправдиві та недостовірні відомості про позивачів викладені відповідачами не тільки як *стверджувальні факти* (виділено нами — *Авт.*), а й у *формі образи та наклепу* (виділено нами — *Авт.*), а тому відповідно до вимог ст. 47¹ Закону України «Про інформацію» не можуть бути оціночними судженнями. За таких обставин висновки суду першої інстанції щодо наявності у спірній статті оціночних суджень, які не дають можливості використати доказову презумпцію є помилковими. З огляду на викладене, колегія суддів вирішила, що наведені у статті вислови є образливими, носять характер наклепу й принижують честь, гідність і ділову репутацію Г. Щ. та шкодять діловій репутації юридичної особи — Академії, а тому позовні вимоги в цій частині підлягають задоволенню. Позовні вимоги Академії в частині захисту честі та гідності Академії не підлягають задоволенню, оскільки щодо юридичних осіб предметом позову до засобів масової інформації є лише захист ділової репутації. Отже, рішення районного суду від 21.02.2007 р. скасовано та ухвалено нове рішення, яким позов задоволено частково⁴³².

Отже, якщо аналізувати справу, рішення у якій залежало від правильного використання доказової презумпції недостовірності

⁴³² Тимошук, І. Відповідальність за порушення законодавства про інформацію [Електронний ресурс] / І.Тимошук // Юридичний вісник України. — URL : http://www.yuricom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?jid=236.

негативної інформації, яка поширена про особу (ст. 277 ЦК України), то видно, що позиція суду апеляційної інстанції не співпала з позицією суду першої інстанції щодо встановлення фактів–підстав дії вказаної презумпції. Помилка суду першої інстанції зводилася до того, що він не зміг з відносин сторін вивести (визначити) ті факти об'єктивної реальності, що мають ознаки юридичних фактів–підстави дії вказаної презумпції відповідно до аналізу ст. 277 ЦК України. Внаслідок цього виявлені та встановлені конкретні факти не можна було зіставляти з абстрактними фактами, що описані в нормі права, яка містить доказову презумпцію. Описуючи фактичну частину механізму використання доказової презумпції, вказувалося, що одним із складних завдань правосуддя є визначення тих обставин ситуації, що підпадають під юридичний склад тієї норми права, яка регулює відносини між сторонами. Якщо відбулася помилка, то весь доказовий процес щодо встановлення необхідних обставин справи піде хибним шляхом, що й позначиться на позиції касаційної інстанції, яка зробила висновок про необґрунтованість рішення суду першої інстанції та ухвали суду апеляційної інстанції.

Відображення доказової презумпції в ухвалі суду вищестоящої інстанції зумовлене також повноваженням апеляційної чи касаційної інстанції дати оцінку фактичній та правовій стороні справи, яка була розглянута в суді першої інстанції, виходячи з тих меж розгляду справи, що передбачена в ст.ст. 303 та 335 ЦПК України. Якщо брати до уваги ці повноваження, то суди апеляційної чи касаційної інстанції можуть винести ухвали, в яких буде міститись оцінка діям судів нижчестоящих інстанцій щодо використання доказової презумпції у справі. Це положення підтверджується судовою практикою.

У грудні 2005 р. І. В. звернувся до суду з позовом до І. О., третя особа — Київське міське БТІ, про визнання права приватної власності на квартиру, посилаючись на те, що ця квартира хоча і була придбана ним під час шлюбу з відповідачкою, однак за рахунок його власних дошлюбних коштів, отриманих від продажу іншої квартири, яка належала йому на праві приватної власності. І. О. звернулась із зустрічним позовом до І. В. про поділ спірної квартири як спільного сумісного майна подружжя і при цьому зазначила, що квартира придбана ними в період шлюбу за їхні спільні кошти. Оболонський районний суд м. Києва рішенням від 13.02.2006 р., залишеним без зміни ухвалою Апеляційного суду м. Києва від 27.03.2006 р., позов І. В. задовольнив, а в задоволенні зустрічних вимог відмовив. У касаційній скарзі І. О., посилаючись на порушення судами норм

матеріального та процесуального права, просила скасувати судові рішення і постановити нове.

Колегія суддів судової палати у цивільних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що касаційна скарга підлягає частковому задоволенню, а судові рішення — скасуванню з передачею справи на новий розгляд з таких підстав. Установлено, що 30.03.2001 р. І. В. уклав із ВАТ «Трест «Київміськбуд» інвестиційний договір, 26.03.2002 р. повністю сплатив за ним кошти на будівництво двокімнатної квартири — 132 670 грн., а 07.06.2002 р. отримав свідоцтво про право приватної власності на цю квартиру. 1 вересня 2001 р. сторони зареєстрували шлюб, від якого 03.07.2003 р. народилася дочка. 22 листопада 2003 р. між І. В. і Т. було укладено нотаріально посвідчений договір купівлі-продажу двокімнатної квартири, в якому вказана її ціна — 132 700 грн. 21 листопада 2003 р. І. О. уклала із ЗАТ «Страхова компанія «Столиця» (далі — ЗАТ) договір довірчого управління, предметом якого було зарахування коштів довірителя на поточний рахунок управителя з метою інвестування їх у будівництво чотирикімнатної квартири для довірителя. На виконання умов цього договору після сплати довіритель повної вартості квартири — 475 800 грн. — останню 17.05.2005 р. було передано І. О., а 22.06.2005 р. здійснено державну реєстрацію зазначеної квартири та видано І. О. свідоцтво про право приватної власності на неї. Вирішуючи на підставі ст. 57 СК України спір сторін щодо квартири, набутої І. О. під час шлюбу за договором довірчого управління, на яку вона отримала свідоцтво про право приватної власності, суди виходили з *доведеності* (курсив наш — Авт.) належності цієї квартири І. В. на праві особистої приватної власності та з *відсутності підстав* (курсив наш — Авт.) для її поділу як спільного сумісного майна подружжя. При цьому суди вважали доведеним факт придбання І. В. спірної чотирикімнатної квартири за рахунок його особистих коштів — 110 тис. доларів США, отриманих від продажу двокімнатної квартири, яка була його дошлюбним майном. Проте суди дійшли зазначених висновків із порушенням норм матеріального і процесуального права, що призвело до неправильного вирішення справи.

Відповідно до ст. 213 ЦПК рішення суду повинно бути законним та обґрунтованим. За змістом ст. 60 СК України майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності, якщо не доведено протилежне (презумпція права спільної сумісної власності на майно подружжя — *Авт.*). Майно, набуте дружиною, чоловіком до шлюбу, є особистою приватною

власністю кожного з них. Дійшовши висновку про придбання І. В. спірної квартири виключно за його особисті кошти, суд послався на показання свідків, розписку Т. від 22.11.2003 р. про придбання ним двокімнатної квартири у І. В. за 110 тис. доларів США, пояснення позивача про внесення ним зазначених коштів на рахунок ЗАТ. При цьому всупереч вимогам ст.ст. 57, 59, 60, 213, 215 ЦПК України суд не взяв до уваги як договір купівлі-продажу від 22.11.2003 р., за змістом якого квартиру було продано за 132 700 грн., так і дві інші розписки Т. (одна з яких нотаріально посвідчена) про придбання ним квартири за ціною, зазначеною в договорі. Крім того, в матеріалах справи немає будь-яких документальних підтверджень факту внесення І. В. коштів на рахунок ЗАТ 22.11.2003 р. Визнаючи за І. В. право приватної власності на спірну квартиру, суд залишив поза увагою свідоцтво про право власності на неї, видане І. О. Він не з'ясував правових підстав вимоги І. О. щодо визнання спільним майном квартири, придбаної І. В. за інвестиційним договором від 30.03.2001 р., а тому, відмовляючи в задоволенні цієї вимоги, не послався у рішенні на відповідну правову норму. Не з'ясувавши правових підстав вимоги, суд не окреслив межі дослідження фактичних обставин, які мають значення для її вирішення, і не встановив характер правовідносин, що впливають із цих обставин. З урахуванням викладеного колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України касаційну скаргу І. О. задовольнила частково — рішення Оболонського районного м. Києва від 13 лютого 2006 р. та ухвалу Апеляційного суду м. Києва від 27 березня того ж року скасувала і передала справу на новий розгляд до суду першої інстанції⁴³³.

Таким чином, при оцінці використання доказової презумпції права спільної сумісної власності на майно подружжя, яка закріплена у ч. 2 ст. 60 СК України ухвалою суду касаційної інстанції, була зроблена оцінка діям судів першої та апеляційної інстанції щодо встановленості фактів спростування цієї презумпції — факту належності спірної квартири на праві приватної власності позивачу І. В. Зокрема, судом першої та апеляційної інстанції не були взяті до уваги такі докази у справі, що не підтверджують належність спірної квартири на праві приватної власності позивачу І. В. Крім того, цими судами не була врахована позиція відповідача, оформлена зустрічним позовом, щодо належності спірної квартири подружжю на праві спільної сумісної власності. Вважаючи, що факти спростування цієї

⁴³³ Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11 жовтня 2006 р. // Рішення Верховного суду України. — 2007. — № 1 (14). — С. 28–30.

презумпції є встановленими, суд першої та апеляційної інстанції поставив їх в обґрунтування судового рішення, але з такими висновками суд касаційної інстанції згоден не був. Отже, помилковість суду першої та апеляційної інстанції щодо встановленості фактів спростування доказової презумпції права спільної сумісної власності на майно подружжя зумовило нез'ясування дійсного характеру правовідносин сторін та вибір не тієї правової норми для вирішення справи. У кінцевому результаті це призвело до неправильного її вирішення, а тому ухвалою касаційної інстанції справа була направлена на повторний розгляд.

Слід відзначити, що ухвала судів вищестоящої інстанції, якою закривається провадження по справі або залишається заява без розгляду, не пов'язана з відображенням доказової презумпції, оскільки встановлювані підстави для винесення цих ухвал абсолютно не пов'язані з юридичними фактами фактичної основи доказової презумпції.

§ 2. Форма відображення доказової презумпції в правозастосовчих актах

Форма відображення доказової презумпції показує, які саме аспекти використання доказової презумпції у цивільній справі знайшли своє відображення в правозастосовчих актах. Відображення доказових презумпцій у рішеннях та ухвалах судів у цивільних справах може відбуватися в декількох формах.

Перша форма пов'язана зі структурними елементами доказової презумпції і стосується формування висновків суду щодо юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції. Причому, висновки суду будуть проводитися щодо визначення цих юридичних фактів та стосовно їх встановлення за матеріалами цивільної справи. Це одна з найбільш очевидних форм відображення доказових презумпцій в рішеннях (ухвалах) судів, оскільки при вирішенні цивільної справи по суті повинна бути вирішена фактична сторона цієї справи. Якщо у справі використовується доказова презумпція, то суд не може своєю увагою оминати систему юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції.

Щодо цього показовою є цивільна справа, розглянута апеляційною інстанцією, де мало місце одночасне використання доказової презумпції вини та презумпції правомірності правочину. Так,

у квітні 2005 року приватний підприємець ОСОБА 3 звернулася до суду з позовом, вказуючи, що 08.12.2004 р. відповідачі уклали з нею договір надання послуг на дії з нерухомістю, за умовами якого вона зобов'язувалася підібрати для відповідачів згідно з їхньою заявкою будинок, вони зобов'язувалися оплатити послуги у розмірі 2 % від вартості придбаного будинку. Свої зобов'язання за договором вона виконала належним чином, але відповідачі відмовилися оплачувати її послуги. У вересні 2005 року відповідачі звернулися до суду з зустрічним позовом, вказуючи, що договір є недійсним, оскільки укладений під впливом психологічного тиску, обману та є нікчемним. Крім того, цей договір позивачем у справі не виконаний, завдав їм моральної шкоди. Рішенням Київського районного суду м. Полтави від 16.02.2006 р. стягнуто з ОСОБИ 2, ОСОБИ 1 на користь приватного підприємця ОСОБА 3 1 558 грн. вартості інформаційних послуг, 3 116 грн. штрафу за неналежне виконання зобов'язань, 51 грн. державного мита, а всього 4 725 грн. солідарно. У задоволенні зустрічного позову було відмовлено.

Розглянувши апеляційну скаргу відповідачів, суд апеляційної інстанції задовольнив її частково і постановив нове рішення по суті заявлених вимог. Як вбачається з матеріалів справи та правильно встановлено судом першої інстанції, 08.12.2004 р. між сторонами було укладено договір про надання послуг на дії з нерухомістю. Матеріали справи не містять доказів, що цей договір є недійсним, укладеним під впливом обману чи насильства (психологічного тиску). Також відсутні будь-які докази, які давали б підстави стверджувати про невиконання сторонами умов договору та завдання ОСОБИ 1 та ОСОБИ 2 діями ОСОБИ 3 моральної шкоди. Разом з тим, висновок суду першої інстанції про стягнення з ОСОБИ 2 та ОСОБИ 1 4 725 грн. є помилковим та не відповідає обставинам справи. Судом апеляційної інстанції встановлено, що після укладення договору 08.12.2004 р. за ініціативою ОСОБИ 1 та ОСОБИ 2, які з газети «ІНФОРМАЦІЯ 1» НОМЕР 1 дізналися про продаж будинку за АДРЕСА 1 та домовилися із власником будинку ОСОБА 4 про зустріч, 09.12.2004 р. був оглянутий цей будинок. При огляді будинку також був присутній представник позивача у справі. Доказів на підтвердження обставин, що цей будинок був внесений в базу даних ПП ОСОБА 3 та був оглянутий, ОСОБА 1 та ОСОБА 2 з ініціативи ПП ОСОБА 3 відсутні. Згода ОСОБА 1 в додатку до договору про оплату агентству коштів за цей будинок, сама по собі не може бути підставою для задоволення позовних вимог. 17 січня 2005 року ОСОБА 1 та ОСОБА 2 відмовилися від послуг позивача, а 18.02.2005 р. ОСОБА 1 та ОСОБА 2

уклали із власником будинку ОСОБА 4 договір купівлі-продажу. Таким чином, відсутні правові підстави для стягнення із ОСОБА 1 та ОСОБА 2 будь-яких сум згідно з договором про надання послуг на дії з нерухомістю. Тому рішення суду в цій частині підлягає скасуванню з ухваленням нового рішення про відмову у задоволенні позовних вимог ПП. ОСОБА 3. В іншій частині доводи апеляційної скарги висновків суду першої інстанції не спростували⁴³⁴.

Аналіз цієї судової справи показує, що позивач обґрунтовував свої вимоги з посиланням на юридичні факти–підстави дії презумпції вини: неправомірна поведінка (невиконання фінансового зобов'язання за договором надання послуг), збитки (невплата 2 % винагороди від вартості будинку позивачці за умовами цього договору), причинний зв'язок між невиконанням грошового зобов'язання за договором та збитками, які настали внаслідок цього в сторони договору. Відповідальність за цим договором настає за наявності вини. Подавши зустрічний позов про визнання договору недійсним, в інтересах позивача почала діяти ще одна презумпція — презумпція правомірності укладеного правочину. Розгляд справи у суді першої інстанції показав, що презумпції, які діяли в інтересах позивача, залишилися неспростовними, а тому він задовольнив її позов та відмовив у задоволенні зустрічного позову. Суд апеляційної інстанції не піддав сумнівам висновок суду першої інстанції щодо презумпції правомірності укладеного правочину (як зазначалося: матеріали справи не містять доказів недійсності даного договору), але переглянувши рішення щодо встановленості фактів–підстав дії презумпції вини: суд не погодився із висновком щодо встановленості факту неправомірної поведінки відповідачів (в силу того, що договір сторонами був розірваний, а будинок не був у базі даних ПП та оглядався не з її ініціативи). Відсутність цього факту не дає підстави використовувати презумпцію вини, а тому у задоволенні позовних вимог за первісним позовом було відмовлено.

Друга форма відображення доказових презумпцій у рішеннях судів пов'язана з функціями презумпцій. Одна з найбільш наочних функції доказових презумпцій є функція перерозподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи між сторонами. Як правило, ця функція судами, що вирішують цивільні справи, розуміється належним чином. Але тим не менше, в судовій практиці України мають місце

⁴³⁴ Рішення судової палати з цивільних справ Апеляційного суду Полтавської області від 22.06.2006 р. по цивільній справі за № 22а–1433/2006 р. [Електронний ресурс] Єдиний державний реєстр судових рішень. — URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=200:1:4169019183632159>.

випадки, коли вищестоящі інстанції вказують судам нижчестоящих інстанцій на необхідність дотримання цієї функції, порушення якої виражається в неправильному розумінні судом, що розглядав справу, перерозподілу обов'язків доказування обставин справи. У цьому відношенні показовою є цивільна справа, розглянута Верховним Судом України. У листопаді 2001 р. М. звернулася до суду із позовом до ТОВ «Врата» та АСТВТ «Страхова компанія «Берегиня» про відшкодування майнової та моральної шкоди, мотивуючи свої вимоги тим, що 24.08.2001 р. на екстрім-атракціоні «Шок», який належить ТОВ «Врата», здійснила стрибок із банжі-тросом з висоти 40 метрів, під час якого вдарилась обличчям об воду, внаслідок чого їй були завдані значні тілесні ушкодження. У зв'язку з лікуванням позивачка зазнала майнових збитків та моральних страждань, тому й просила стягнути завдану майнову шкоду в сумі 1 тис. 449 грн. і моральну шкоду — 40 тис. грн. Солом'янський районний суд м. Києва рішенням від 29.04.2002 р., яке залишила без зміни ухвалою від 09.07.2002 р. колегія суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду м. Києва, у задоволенні позову відмовив. У касаційній скарзі М. просила скасувати ухвалені рішення й направити справу на новий розгляд.

Суд касаційної інстанції, задовольняючи скаргу, виходив з таких міркувань: відмовляючи в позові, суд першої інстанції зробив висновок, що дії працівників ТОВ «Врата» відповідають чинному законодавству, причинного зв'язку між цими діями й завданими М. тілесними ушкодженнями, а також вини товариства немає. Погоджуючись із висновками районного суду, апеляційний суд вказав на відсутність доказів, які незаперечно свідчили б про те, що травма отримана позивачем саме під час стрибка. Проте з такими висновками погодитись не можна, оскільки суди дійшли їх із порушенням норм процесуального права. Положеннями ст. 30 ЦПК України (1963 р.) встановлено загальне правило з розподілу між сторонами обов'язків доказування, згідно з яким кожна сторона має довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Але це правило не діє в тих випадках, коли норма матеріального права містить вказівку про *перерозподіл обов'язку доказування* (виділено нами — *Авт.*). У ст. 440 ЦК УРСР (1963 р.), на яку послався районний суд, *припускається наявність вини* (виділено нами — *Авт.*) спрочинювача шкоди, доки він не довів інше. В основу висновку про відсутність вини відповідача суд першої інстанції поклав постанову від 18.10.2001 р., якою в порушенні кримінальної справи відмовлено у зв'язку з відсутністю в діях працівників відповідача складу злочину, а також ті

обставини, що потерпіла не зверталася з претензіями до працівників відповідача й страхової компанії з приводу завдання їй шкоди, крім того, протягом трьох днів не зверталася й до медичних установ. Однак зазначені обставини і постанова не спростовують відсутності вини працівників відповідача у спричиненні шкоди, оскільки відсутність складу злочину не означає відсутності вини для настання цивільної відповідальності⁴³⁵. Отже, з врахуванням цього та інших порушень, що були допущені судами першої та апеляційної інстанції, судова палата у цивільних справах Верховного Суду України касаційну скаргу М. задовольнила і направила справу на новий розгляд до суду першої інстанції.

Хоча ця цивільна справа базується на вже нечинному законодавстві, проте вона залишається актуальною і сьогодні, оскільки презумпція вини особи, що порушила зобов'язання, міститься в новому ЦК України (ст. 614), а чинний ЦПК України також закріплює загальне правило розподілу обов'язків доказування між сторонами (ст. 60). Тому ілюстрація в рамках цієї справи функції перерозподілу обов'язків доказування між сторонами повинна бути взірцем для інших судів щодо належного використання доказової презумпції з її функціональних позицій.

Таким чином, належне розуміння функції перерозподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи, де використовується доказова презумпція, дасть змогу суду чітко визначитися з тим, хто які обставини повинен встановлювати та покладати на цю особу відповідальність у зв'язку з їх недоведенням. Це також не буде давати підстави вищестоящому суду вказувати нижчестоящим судам, які обставини справи сторони повинні були встановлювати в силу дії доказової презумпції. Як зазначається в правовій літературі, правильний розподіл обов'язків доказування допомагає суду з високим ступенем вірогідності встановити відповідність дійсності презюмованих фактів, в той час, як безпідставний відступ від закріплених у законі презумпцій, як правило, призводить до судових помилок і порушення прав осіб, які беруть участь у справі⁴³⁶.

Третя форма відображення доказових презумпцій в рішеннях судів пов'язана з ознаками доказових презумпцій, точніше ознаками їхньої правової сторони. Однією із важливих ознак правової сторони

⁴³⁵ Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12 травня 2004 р. // Рішення Верховного Суду України. — 2004. — № 2 (9). — С. 35–36.

⁴³⁶ Луспенник, Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції / Д. Д. Луспенник. — Х. : Харків юридичний, 2006. — С. 171.

доказових презумпцій є ознака нормативності, що надає їм обов'язковий характер. Якщо у справі встановлено факти–підстави дії доказової презумпції, то суд повинен використати презумпцію при незапереченні презюмованого факту іншими доказами у справі. Так, рішенням Феодосіївського міського суду від 21.04.2005 р. був задоволений позов М. до К. про встановлення батьківства та стягнення аліментів. Апеляційний суд АР Крим рішенням від 28.11.2005 р. рішення місцевого суду скасував та ухвалив нове рішення про відмову в позові. Розглядаючи касаційну скаргу позивача М., колегія суддів судової палати у цивільних справах Верховного Суду України в роботі апеляційної інстанції знайшла численні порушення норм процесуального права, одне з яких виявилось у неправильному застосуванні ст. 146 ЦПК України, яка дає можливість використати доказову презумпцію визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза. В ухвалі касаційної інстанції прямо вказується на те, що за клопотанням позивачки місцевий суд 26.02.2004 р. і 29.09.2004 р. призначав судово-генетичну експертизу для встановлення біологічного батьківства К. стосовно дитини, від проведення якої відповідач ухилився. Цій обставині місцевий суд дав відповідну оцінку з урахуванням інших зібраних у справі доказів в той час, як апеляційний суд — ні. Таким чином, «апеляційний суд на порушення вимог ст.ст. 303, 309 ЦПК України, не зазначивши, в чому полягає порушення встановленого порядку дослідження доказів судом першої інстанції, не дослідивши будь-яких нових доказів, не вирішивши питання про проведення експертизи та примусовий привід відповідача, *своїх обов'язків, визначених законом, належним чином не виконав*» (курсив наш — Авт.). На цих підставах касаційний суд скасував рішення суду апеляційної інстанції та направила справу на новий розгляд до того ж апеляційного суду⁴³⁷.

Отже, як видно з аналізу справи, обов'язок суду апеляційної інстанції використати доказову презумпцію, як це вимагає норма права при ухиленні відповідача від експертизи (ч. 1 ст. 146 ЦПК України), чи винести ухвалу про примусовий привід відповідача для проведення експертизи (ч. 2 ст. 146 ЦПК України) не був виконаний.

⁴³⁷ Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 6 червня 2007 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 4 (80). — С. 24–25.

§ 3. Основні проблеми відображення доказових презумпцій у правозастосовчих актах, що виникають у судовій практиці України

Одним з найбільш важливих питань судової практики у відображенні доказової презумпції в правозастосовчих актах суду є питання вмотивованості висновків суду щодо юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції.

Як вказується в правовій літературі, рішення суду у цивільних справах повинно бути законним та обґрунтованим, оскільки тільки тоді суд може правильно вирішити спір і тим самими захистити права сторін⁴³⁸. Законним вважається таке рішення суду, що характеризується правильним застосуванням норм матеріального та процесуального права судом при розгляді справи. Обґрунтованим буде вважатися таке рішення суду, яке повністю відображає обставини, що мають значення для цієї справи, а висновки суду щодо встановлених обставин і правових наслідків є вичерпаними, відповідають дійсності і підтверджуються достовірними доказами, дослідженими в судовому засіданні⁴³⁹. Слід вказати, що існує легальне визначення вимог законності та обґрунтованості судового рішення у справі (ст. 213 ЦПК України).

У правовій літературі вказується, що цивільні процесуальні норми більшості країни зобов'язують суд мотивувати свої постанови; в ряді країн вмотивованість вказана як принцип цивільного процесу⁴⁴⁰.

Якщо аналізувати ст. 215 ЦПК України, яка розкриває зміст рішення суду, то в п. 3 вказаної статті, зазначається, що у мотивувальній частині повинно бути відображено:

- 1) мотиви, з яких суд вважає встановленими наявність або відсутність фактів, що обґрунтовують вимоги чи заперечення;
- 2) мотиви, з яких суд бере до уваги чи відхиляє докази;
- 3) мотиви, з яких суд застосовує зазначені в рішенні нормативно правові акти.

⁴³⁸ Гузь, Л. Є. Підстави для скасування судових рішень (ухвал) та способи запобігання їх виникнення при розгляді цивільних справ в судах / Л. Є. Гузь. — Х. : Поліграфіст, 2006. — С. 9.

⁴³⁹ Проблеми науки гражданского процессуального права / под ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2002. — С. 195–200.

⁴⁴⁰ Папкова, О. А. Усмотрение суда / О. А. Папкова. — М. : Статут, 2005. — С. 57.

В іншій статті ЦПК України (ст. 210) більш в загальній формі вимагається мотивування висновків суду при винесенні ухвал. Аналогічне вказувалося в п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення» від 29 грудня 1976 р., хоч і розкривалося воно не через «мотивування висновків суду». Нічого концептуально не змінилось із прийняттям постанови Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. № 14 «Про судові рішення у цивільній справі»⁴⁴¹.

Отже, виходячи з аналізу чинного законодавства та узагальнення судової практики, обґрунтованим буде вважатися таке рішення суду, де вмотивовується встановленість юридичних фактів та вмотивовується оцінка доказів по справі. Як вказується, де обґрунтованість судового рішення передбачає наявність своєрідної тріади (обставини, докази та висновки)⁴⁴² в той час, як вмотивованість вибору правової норми відноситься до вимог законності судового рішення.

Якщо в цивільній справі використовується доказова презумпція, то, беручи до уваги фактичну сторону справи, суд повинен вмотивовувати встановленість юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції та вмотивовувати оцінку доказів, спрямованих на підтвердження цих фактів. З правового боку справи суд повинен вмотивовувати вибір правової норми, яка закріплює в собі доказову презумпцію.

Найважливішою проблемою судової практики України у відображенні доказових презумпцій у правозастосовчих актах, як було зазначено вище, є проблема вмотивованості висновків суду щодо юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції. Проте мова йде не про всі структурні елементи доказової презумпції, а тільки про один з них — презюмований факт. Це питання можна розглядати в двох напрямках:

- 1) вмотивованість висновків суду щодо встановленості презюмованого факту оціночного характеру;
- 2) вмотивованість висновків суду за встановленістю презюмованого факту, що абсолютно визначений в нормі права.

⁴⁴¹ Про судові рішення у цивільній справі : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 14 // Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 1. — С. 4.

⁴⁴² *Хахалева, Е. В.* Требования, предъявляемые к судебному решению в гражданском процессуальном законодательстве / *Е. В. Хахалева* // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства : [сб. науч. ст.] — Краснодар — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — С. 346.

Вмотивованість висновків суду щодо встановлення презюмованого факту оціночного характеру вимагає використання судового розсуду, де в рішенні суду повинно міститися пояснення, з яких мотивів суд виходив, роблячи вибір при вирішенні правового питання. Судова практика показує, що часто суди такого пояснення не дають. Щодо цього показовими є цивільні справи щодо відшкодування моральної шкоди, грошовий розмір якої за ст. 23 ЦК України повинен вираховуватися із врахуванням багатьох факторів, в тому числі виходячи з вимог *розумності*.

Так, у вересні 2000 р. П. звернувся в суд із позовом до Б. про відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Позивач зазначав, що 01.07.1999 р. в м. Києві з вини відповідача, який керував автомобілем «Мерседес–Бенц» 208 Д, сталася дорожньо-транспортна пригода, внаслідок якої було пошкоджено його автомобіль «Фіат Аргенто», тому просив стягнути з відповідача 15 тис. грн. на відшкодування матеріальної шкоди та 10 тис. грн. — моральної шкоди. Рішенням Подільського районного суду м. Києва від 30.01.2001 р., залишенням без зміни ухвалою Апеляційного суду м. Києва від 22.08.2001 р., позов задоволено частково: постановлено стягнути з Б. на користь П. 8 тис. 158 грн. на відшкодування матеріальної шкоди та 5 тис. грн. — моральної шкоди.

Відповідач подав касаційну скаргу, яка судовою палатою у цивільних справах Верховного Суду України була частково задоволена. Обґрунтування касаційної інстанції було таким: суд, задовольняючи позовні вимоги в частині відшкодування матеріальної шкоди, обґрунтовано дійшов висновку, що дорожньо-транспортна пригода та пошкодження автомобіля позивача сталися з вини відповідача і стягнув майнову шкоду в сумі 8 158 грн. Разом з тим, суд не врахував роз'яснень пленуму Верховного Суду України, зроблених у п. 9 постанови від 31.03.1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» про те, що розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їхньої тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості. Визначаючи розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди, суд повинен наводити в рішенні відповідні *мотиви* (виділено нами — *Авт.*). Заявляючи позовні вимоги про відшкодування моральної (немайнової) шкоди у розмірі 10 тис. грн., позивач не зазначив, з яких *міркувань* (виділено нами —

Авт.) він виходив, визначаючи розмір відшкодування. У матеріалах справи відсутні будь-які докази, що підтверджують зазначені вимоги позивача. Суд, задовольняючи позов у цій частині частково (в розмірі 5 тис. грн.), не навів жодних *мотивів* (виділено нами — Авт.) свого висновку. Виходячи з цієї аргументації, суд касаційної інстанції скасував рішення та ухвалу судів нижчестоящих інстанцій у частині задоволення позову про відшкодування моральної шкоди в розмірі 5 тис. грн. та направив справу на новий розгляд до суду першої інстанції⁴⁴³.

Відтак, аналіз цієї справи показує, що ні позивач, ні суди першої та апеляційної інстанції не вмотивували свої висновки щодо розміру грошового відшкодування за моральну шкоду, в тому числі, включаючи вимогу розумності при її вирахуванні. Використовуючи фактор розумності у справах про відшкодування моральної шкоди, не можна обмежуватися тільки простим посиланням на нього в рішенні суду, як це інколи має місце в судовій практиці не тільки судів нижчестоящих інстанцій, але і вищестоящих судів⁴⁴⁴, бо в такому випадку зі змісту рішення суду взагалі не видно хід міркування суддів (суду) щодо збільшення чи зменшення розміру відшкодування моральної шкоди щодо відповідного юридичного факту. Адже як вказується, розумність як обмеження суддівського розсуду полягає у виборі декількох варіантів можливостей, де суд використовує об'єктивні стандарти, точніше еталонну діяльність об'єктивної людини⁴⁴⁵, а тому судом повинні бути вказані мотиви, у відповідності з якими була вирахована вибрана ним сума відшкодування⁴⁴⁶.

Ще до набрання чинності Цивільним кодексом України (2003 р.) окремі науковці вказували на можливість некваліфікованого вирішення цивільних справ, де повинна використовуватися категорія розумності, бо немає обґрунтованих підходів встановлення нерозумної поведінки особи, а віддається вирішення цього питання на відкуп розсуду суду⁴⁴⁷. Вважаємо, що проблема полягає не стільки у відсутності науково

⁴⁴³ Ухвала судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 17 жовтня 2002 р. // Рішення Верховного Суду України. — 2003. [Електронний ресурс] Верховний Суд України. — URL : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/9548FB9BABF3B25EC2256FAB00479225?OpenDocument>.

⁴⁴⁴ Ухвала судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 31 березня 2005 р. [Електронний ресурс] Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 9 (61). — URL : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/C8F6BE7C811CF3F9882570BA00099F71?OpenDocument>.

⁴⁴⁵ Папкова, О. А. Усмотрение суда / О. А. Папкова. — М. : Статут, 2005. — С. 179.

⁴⁴⁶ Там же. — С. 184.

обґрунтованих підходів щодо визначення нерозумної поведінки особи, а скільки у випадках недостатньої уваги судів, які не можуть з фактичних відносин суб'єктів виділити факти спростування презумпції розумності, а посилаються на неї тільки як на просту формальність. Це підтверджується тим, що при використанні оціночного поняття правозастосовчий орган спочатку встановлює конкретні обставини, а тоді вже вирішує для себе, чи підходять вони до того родового поняття, що позначене оціночною категорією⁴⁴⁸.

Р. Циппеліус вказував, що на момент видання закону часто немає відомостей про майбутні ситуації і неможливо спрогнозувати їхні особливості та обставини, які їх супроводжуватимуть⁴⁴⁹. Тому законодавець після визначення більш конкретних обставин та їх описування у відповідних складах конкретних норм уповноважує орган влади приймати рішення з урахуванням всіх важливих особливостей кожної конкретної ситуації⁴⁵⁰. Наприклад, щодо презумпції розумності, як вказується, ця категорія закріплюється в законодавстві на випадок невизначеності поведінки суб'єкта в тих чи інших конкретних обставинах⁴⁵¹. Тому вмотивованість рішення суду, де відображаються презюмовані факти оціночного характеру, повинна опиратися на конкретні факти з відносин сторін та враховувати інші обставини, в яких розвивалися відповідні відносини, що у сукупності дасть можливість зробити вибір вирішення певного правового питання (наприклад, дотримання розумних строків).

Отже, вмотивованість встановлення презюмованих фактів оціночного характеру повинна базуватися на чітких об'єктивних критеріях, що має знайти своє відображення в тексті правозастосовчого акту у цивільній справі. Якщо вказівка на ці критерії не буде зроблена і така ситуація буде часто мати місце в судовій практиці, то це призведе тільки до спотворення самої доказової презумпції, яке виразиться в тому, що на неї будуть посилатися тільки формально, бо цього вимагає правова норма, що застосовується. Говорячи про невмотивоване використання доказової презумпції

⁴⁴⁷ Русу, С. Д. Проблеми визначення поняття добросовісності та розумності у Цивільному кодексі України / С. Д. Русу, М. О. Стефанчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального права та управління. — 2003. — № 2 (6). — С. 55.

⁴⁴⁸ Білоусов, Ю. В. Поняття та ознаки дискреційних повноважень суду у цивільному процесі / Ю. В. Білоусов, М. Б. Рибчак // Університетські наукові записки. — 2007. — № 4 (24). — С. 104.

⁴⁴⁹ Циппеліус, Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів / Р. Циппеліус. — К. : Реферат, 2004. — С. 148–149.

⁴⁵⁰ Там же. — С. 149.

⁴⁵¹ Папкова, О. А. Усмотрение суда / О. А. Папкова. — М. : Статут, 2005. — С. 180.

добросовісності, О. В. Баулін вказував, що краще взагалі обійтися без використання презумпції, ніж використовувати їх таким чином⁴⁵².

Якщо говорити про вмотивованість висновків суду щодо встановленості презюмованого факту, що абсолютно визначений у нормі права, то у цьому приховується проблема іншого характеру. Доволі часто у цивільних справах, де використовується доказова презумпція вини, вмотивованість рішення суду щодо встановленості вини будується таким чином, що складається враження нібито цей факт необхідно встановлювати за допомогою доказів, а не виводити на підставі встановленості фактів—підстав дії цієї презумпції. Така ситуація характерна як для судів першої інстанції, так і для судів вищестоящих інстанцій, які інколи прямо вказують на необхідність встановлення відповідного презюмованого факту. Так, у квітні 2002 р. Ш. звернувся до суду з позовом до М. про відшкодування моральної шкоди, посилаючись на те, що 26.06.2001 р. його покусали бджоли відповідача, внаслідок чого він перебував на стаціонарному лікуванні й переніс фізичні та моральні страждання. Рішенням Фрунзевського районного суду м. Харкова від 19.07.2002 р. у задоволенні позову відмовлено. Апеляційний суд Харківської області рішенням від 24.09.2002 р. скасував рішення суду першої інстанції і постановив нове — про часткове задоволення позову, а саме: стягнути з М. на користь Ш. 500 грн. як компенсацію за завдання моральної шкоди. Подаючи касаційну скаргу, М. просив рішення апеляційного суду скасувати та залишити в силі рішення суду першої інстанції.

Суд касаційної інстанції частково задовольнив скаргу з таких міркувань. Ухвалюючи рішення, суд апеляційної інстанції виходив із того, що моральну шкоду позивачеві було завдано з вини М. Проте з таким висновком погодитися не можна. Відповідно до вимог ЦПК України суд у рішенні зобов'язаний зазначити про *доведеність чи недоведеність фактів* (виділено нами — Авт.), з якими закон пов'язує наявність або відсутність правовідносин. При вирішенні питання про з'ясування фактів, з якими закон пов'язує відшкодування моральної шкоди, суду слід було виходити з вимог ст. 440¹ ЦК УРСР (1963 р.), в котрій визначено підстави для покладення обов'язку з відшкодування такої шкоди та обставини, які суд має враховувати при визначенні розміру відшкодування. Як роз'яснив пленум Верховного Суду України у п. 5 постанови від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», відповідно до загальних підстав цивільно-правової

⁴⁵² Баулін, О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — С. 234.

відповідальності обов'язковому з'ясуванню при вирішенні спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають: наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправними діяннями заподіювача та вини останнього в її завданні. Суд повинен з'ясувати, чим підтверджується факт завдання позивачеві моральних чи фізичних страждань або витрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони завдані, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює завдану йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору. Всупереч зазначеним роз'ясненням та без урахування наявних у справі доказів суд зробив висновок про доведеність завдання позивачеві моральної шкоди внаслідок порушення М. ст. 15 Закону України «Про бджільництво», ветеринарно-санітарних правил та Інструкції щодо попередження та ліквідації хвороб і отруєнь бджіл. Крім того, суд у рішенні не зазначив, якими неправомірними діями відповідача позивачеві була завдана моральна шкода та *чим підтверджується вина М.*⁴⁵³ (виділено нами — Авт.). На цій підставі касаційна скарга частково була задоволена і справа направлена на новий розгляд до суду першої інстанції.

Аналіз цієї справи показує, що вона вирішувалася на підставі ст. 440¹ ЦК України (1963 р.), де містилася в ч. 1 доказова презумпція вини: «...якщо вона не доведе, що моральна шкода заподіяна не з її вини» (наразі така презумпція, притаманна для недоговірних зобов'язань, міститься у ст. 614 та ст. 1167 ЦК України).

Як видно з міркування суду касаційної інстанції у цій справі, судами першої та апеляційної інстанції не були враховані вимоги:

- 1) щодо встановлення обставин, з якими пов'язується настання відповідальності за завдану моральну шкоду;
- 2) щодо визначення розміру відшкодування.

Для нас має значення перший аспект помилок судів, адже суд касаційної інстанції, скасовуючи рішення судів нижчестоящих інстанцій, вказав на недоведеність факту завдання моральної шкоди, відсутність вказівки на неправомірні дії відповідача, підтвердження вини.

Оскільки в ст. 440¹ ЦК України (1963 р.) містилася доказова презумпція вини, то вказувати в своїй ухвалі на необхідність

⁴⁵³ Ухвала судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 27 листопада 2003 р. [Електронний ресурс] Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 2 (42). — URL : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/BE994D55355B7538C2256E4B0045FC22?](http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/BE994D55355B7538C2256E4B0045FC22?OpenDocument)

OpenDocument.

підтвердження вини суд касаційної інстанції не повинен був. Йому необхідно було акцентувати увагу нижчестоящих судів на необхідності встановлення фактів–підстав дії цієї презумпції, а потім виходити з припущення про вину заподіювача моральної шкоди, якщо відсутні факти її спростування. Тим більше, що в тексті ч. 1 ст. 440¹ ЦК УРСР 1963 р. про це прямо зазначалося: моральна (немайнова) шкода, завдана громадянину або організації діяннями іншої особи, яка порушила їх законні права (зразу міститься вказівка на всі три факти–підстави дії презумпції вини — *Авт.*), відшкодовується особою, яка завдала шкоду, якщо вона не доведе (перерозподіл обов’язків — *Авт.*), що моральна шкода завдана не з її вини (презюмований факт — *Авт.*). У чинному ЦК України міститься аналогічне положення, хоч і виражене в іншій формі: відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов’язання (ч. 2 ст. 614).

Отже, врахування функції перерозподілу обов’язків доказування обставин справи при вмотивованості встановлення чи невстановлення презюмованого факту має важливе значення, оскільки буде показувати, якими способами суд повинен оперувати, роблячи висновок про встановленість юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції. Факти–підстави дії презумпції та факти спростування презумпції повинні встановлюватися за допомогою доказів, а презюмований факт повинен виводитися із встановленості фактів–підстав дії доказової презумпції.

Взагалі, якщо аналізувати судові рішення чи ухвали у цивільних справах, в яких має місце відображення доказових презумпцій рідко, коли можна зустріти в тексті судового документа слово «презумпція». У кращому випадку має місце цитування статей закону, де використовуються звороти «вважається», «якщо не доведе» і т.д., що опосередковано приводить до думки про наявність у такій справі презумпції. Досить часто навіть не зустрічаємо й такого: вказується на встановленість чи невстановленість обставин справи, а про специфічний спосіб встановленості презюмованого факту взагалі не згадується. Ймовірно, що така ситуація зумовлена ч. 4 ст. 60 ЦПК України, відповідно до якої доказування не може ґрунтуватися на припущеннях, але використання саме доказових презумпцій, очевидно, цією статтею не охоплюється. Тим більше, що в судових документах неодноразово вказується на необхідність врахування судами положень норм матеріального права, які проводять перерозподіл обов’язків доказування обставин цивільної справи.

Отже, положення теорії цивільного процесуального права доволі повільно входять у судову практику. Хочеться вірити, що з часом

невпевненість у використанні терміна «презумпція» у правозастосовчих актах буде подолана й відображення у них доказового процесу у цивільній справі не буде оминати своєю увагою доказові презумпції.

Висновки до третього розділу

1. Механізм використання доказових презумпцій — це система відповідних правил поведіння суду та зацікавлених учасників цивільного процесу, направлених на визначення та встановлення структурних елементів доказових презумпцій, а також її відображення в правозастосовчих актах у цивільній справі.

2. Якщо динамічно дивитися на цивільний процес як діяльність щодо розгляду та вирішення цивільної справи, то механізм використання доказових презумпцій можна поділити на два послідовних етапи: фактичний та юридичний (або фактичну та юридичну частину). У межах кожного етапу перед судом та сторонами цивільної справи стоять відповідні завдання (процесуальні обов'язки), обумовлені не тільки їхнім правовим статусом у справі, але і функціональним впливом самої доказової презумпції.

3. Фактична частина механізму використання доказових презумпцій безпосередньо пов'язана зі структурними елементами презумпції і функціями визначення фактів предмета доказування та перерозподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи. Цей висновок обґрунтовується тим, що в рамках цієї частини механізму використання доказової презумпції перед судом та сторонами у справі стоять завдання, пов'язані з визначенням та встановленням юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції.

4. Визначення юридичних фактів доказової презумпції безпосередньо пов'язане з категорією предмета доказування у цивільній справі, де в процесі такого визначення необхідно враховувати видovu належність фактів предмета доказування та співставляти їх з юридичними фактами доказової презумпції. Це буде показувати роль (значення) структурних елементів доказової презумпції для розглядуваної справи та специфіку їх встановлення. При визначенні юридичних фактів доказової презумпції слід виходити з необхідності визначення конкретної моделі фактичної основи доказової презумпції у певній категорії цивільних справ, що залежить від багатьох факторів; з специфіки визначення юридичних фактів доказової презумпції оціночного характеру за певними критеріями; з

абсолютної чи відносної визначеності структурних елементів доказової презумпції; з наявністю диспозитивних засад у нейтралізації необхідності встановлення певного структурного елементу презумпції. Оскільки таке завдання у більшості випадків для сторін є досить складним, то відповідальна роль у визначенні структурних елементів доказової презумпції повинна покладатися на суд, що розглядає цивільну справу.

5. Встановлення юридичних фактів доказової презумпції безпосередньо пов'язане з доказовим процесом у цивільній справі, де специфіка використання доказової презумпції буде впливати на одне із загальних правил доказового процесу — правила розподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи. Крім того, слід враховувати особливість встановлення процесуальними засобами юридичних фактів доказової презумпції з процесуальними фактами—підстави дії. Така особливість проявляється у тому, що факти—підстави дії такої презумпції будуть встановлюватися при певних умовах не за допомогою традиційних засобів доказування.

6. Юридична частина механізму використання доказової презумпції покликана забезпечити правильне відображення всіх аспектів використання доказової презумпції в правозастосовчих актах у цивільній справі. Суд повинен чітко відображати у змісті правозастосовчого акту висновки щодо визначення та встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції з вказівкою на виконання сторонами своїх обов'язків у встановленні цих фактів у силу перерозподілу їхніх обов'язків доказування у справі. Щодо цього слід пам'ятати про необхідність вмотивованості висновків суду про встановлення юридичних фактів доказової презумпції, де презюмований факт має оціночний характер.

ВИСНОВКИ

У монографічному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення наукових положень, які сформовані у рамках теорії права, матеріального та цивільного процесуального права, і запропоноване нове вирішення наукового завдання, яке полягає в розробці концепції доказових презумпцій, що використовуються в цивільному судочинстві. На підставі вказаної концепції запропоновано ряд наукових висновків, які матимуть значення не тільки для пізнання доказових презумпцій у рамках цивільного процесуального права, але й для використання їх з метою правового регулювання у галузях приватного права. Крім того, зроблено практичні висновки, які повинні посприяти ефективному використанню доказових презумпцій під час розгляду та вирішення цивільних справ.

До найважливіших наукових та практичних результатів можна віднести: систематизацію підходів щодо вивчення юридичної природи правових презумпцій; визначення місця доказових презумпцій у системі правових; формування системи характерних ознак доказових презумпцій, виходячи з їхньої логічної та правової природи; розробку наукових положень щодо структурних елементів доказових презумпцій, враховуючи їх фактичну основу; обґрунтування сутності доказових презумпцій із використанням новітніх теорій у науці цивільного процесуального права; визначення системи функцій доказових презумпцій, що здійснюють вплив на поведінку суду та сторін, аналіз їхнього змісту; проведення класифікацій доказових презумпцій, за наслідками яких визначено фактори, які перешкоджають побудувати цілісну систему доказових презумпцій, а також практичне значення виділення того чи іншого виду доказових презумпцій; розроблено механізм дії доказових презумпцій для потреб судової практики у цивільних справах; з'ясовано специфіку використання ряду доказових презумпцій у цивільному судочинстві, внаслідок чого формулюються пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України, норми якого містять такі презумпції.

На основі проведеного дослідження сформульовані такі висновки та рекомендації:

1. На сучасному етапі вчення про доказові презумпції проводиться у межах двох наукових підходів: філософсько-логічного та правового, де останній диференціюють на юрисдикційний, матеріально-правовий та нормативний. Найбільш перспективним

напрямок вивчення природи доказової презумпції, як і раніше, залишається юрисдикційний підхід, який обґрунтовано визначає місце та роль доказової презумпції, що безпосередньо пов'язані з виконуваними нею функціями. Причому на сучасному етапі цей підхід набув ще більшого значення, у зв'язку із використанням нових наукових підходів у науці цивільного процесуального права, посиленням змагальності цивільного судочинства, а також появою нових доказових презумпцій.

2. У науці цивільного процесуального права зміст доказових презумпцій сприймається неоднозначно, де можна виділити широкий підхід, що під доказовими розуміє будь-які правові презумпції, які використовуються у цивільному судочинстві, та вузький, який пов'язує їх тільки з матеріально-правовими презумпціями. Обґрунтованим слід визнати вузький підхід, оскільки не можна змішувати в одному понятті різні за конструкцією (характер презюмованого факту) та функціональним впливом (наявність чи відсутність функції перерозподілу обов'язків доказування) правові презумпції. Доказова презумпція здійснює вплив на вирішення цивільної справи по суті, оскільки презюмований факт має матеріально-правовий характер, а також проводить перерозподіл обов'язків доказування обставин цивільної справи між сторонами. В силу такої особливості доказових презумпцій їх завжди слід відрізняти від процесуальних презумпцій, що дасть можливість диференційовано накопичувати наукові знання за цим видом презумпцій із урахуванням тих правових значень, які їм притаманні.

3. Серед виділених характерних ознак правової сторони доказових презумпцій обов'язково слід виділяти ознаку наявності у конструкції доказової презумпції презюмованого факту, що має матеріально-правовий характер, де виділення цієї ознаки зумовлено розумінням змісту доказових презумпцій як матеріально-правових. Крім того, у якості ще однієї ознаки правової сторони варто виділяти ознаку закріплення доказової презумпції у правових нормах, які є синтезуючими за своїм характером, тобто у змісті такої норми міститься матеріально-правовий (вказівка на юридичний факт матеріального характеру) та процесуальний аспект (виділення суб'єкта доказування цього факту). Врахування вказаних характерних ознак доказових презумпцій дозволяє додатково обґрунтовувати наявність у них матеріально-правового значення.

4. Будь-яка доказова презумпція будується на фактичній основі, де виділяють три види юридичних фактів, що дає підстави говорити про систему юридичних фактів доказової презумпції. До таких фактів

можна віднести факти–підстави дії доказової презумпції, зі встановленням яких починає діяти доказова презумпція; презюмований факт, який має матеріально-правовий характер, а тому поряд з іншими фактами матеріально-правового характеру ставиться в обґрунтування судового рішення у справі; факти спростування презумпції, які спрямовані на заперечення дії доказової презумпції, і тому їх встановлення не дає можливості вважати презюмований факт встановленим. Значення цих фактів показує, що вони перебувають у взаємозв'язку між собою та впливають на дію доказової презумпції. Саме тому структурними елементами доказової презумпції слід визнати не тільки самі неоднорідні юридичні факти, а й зв'язки цих фактів як частин цілого між собою та доказовою презумпцією як цілим. Врахування в якості структурних елементів доказової презумпції не тільки юридичних фактів, а й характеру зв'язків допоможе правильно вивчати та зіставляти між собою обставини цивільної справи, що входять до системи юридичних фактів доказової презумпції, та показуватиме їхнє відношення до дії цієї презумпції.

5. Доказову презумпцію необхідно розглядати як процесуальний засіб, що врівноважує інтереси сторін у процесі доказування обставин цивільної справи. Таке врівноваження проявляється у тому, що презюмований факт, як правило, важко доказується, а тому одній стороні надається можливість довести інші факти, які й будуть обумовлювати дію доказової презумпції, а протилежна сторона повинна буде доказувати факти, що заперечують дію презумпції. Такий погляд на сутність доказової презумпції більше відповідає змагальній моделі цивільного судочинства, чітко показує роль сторін у процесі доказування юридичних фактів з конструкції доказової презумпції та безпосередньо пов'язаний із структурними елементами та функціями доказової презумпції.

6. Поряд з існуючими способами виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій слід брати до уваги спосіб відображення фактичного складу доказових презумпцій у змісті норми права як найбільш ефективний. Для прямих презумпцій характерне закріплення у змісті норми права усіх трьох видів юридичних фактів з конструкції доказової презумпції (повна форма прямого закріплення доказової презумпції) або тільки двох видів юридичних фактів без вказівки на факти спростування презумпції (неповна форма прямого закріплення доказової презумпції). Непрямі презумпції пов'язані з очевидним закріпленням у нормі права тільки презюмованого факту, у той час, як інші види юридичних фактів є неочевидними і повинні виводитися в процесі тлумачення правової норми, де міститься доказова презумпція.

Такий підхід у класифікації прямих та непрямих доказових презумпцій матиме значення для законотворчого процесу, бо буде показувати можливі та найбільш привабливі напрямки формулювання у змісті правової норми юридичних фактів доказової презумпції. Крім того, виділений вище спосіб виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій також буде мати значення для правозастосування, оскільки дасть можливість під час тлумачення правової норми виділити юридичні факти доказової презумпції для формування предмета доказування у цивільній справі.

7. Слід визнати обґрунтованою ідею про конкуренцію загальної та спеціальної доказової презумпції в силу їхнього взаємовиключаючого характеру. Разом з тим, необхідно врахувати наявність спеціальних умов використання цих видів презумпцій у цивільній справі: вони повинні закріплюватися тими нормами права, які регулюють однорідні матеріальні правовідносини; повинна бути спеціально передбачена норма права можливість їхньої спільної дії у конфліктній ситуації між сторонами. Крім того, характерним для цих видів доказових презумпцій є наявність у їхній структурі спільного юридичного факту, який, з одного боку, заперечує презюмований факт загальної презумпції, а з іншого, — виступає фактом-підставою дії презюмованого факту спеціальної презумпції. Висловлені вище рекомендації щодо загальних та спеціальних доказових презумпцій покликані забезпечити їхнє ефективне використання у судовій практиці у цивільних справах.

8. Серед існуючих у науці цивільного процесуального права підходів щодо класифікації доказових презумпцій варто виділити такі види доказових презумпцій, як доказові презумпції з матеріальними та процесуальними фактами-підставами дії. Вказана класифікація проводиться на підставі характеру фактів-підстав дії доказової презумпції: вони є процесуальними чи матеріальними за своєю природою. Практичне значення такого поділу доказових презумпцій обумовлене необхідністю врахування специфіки встановлення матеріальних та процесуальних фактів-підстав дії доказової презумпції, де юридичні факти матеріального характеру судом пізнаються опосередковано, у той час, як юридичні факти процесуального характеру, що формуються у рамках розгляду цивільної справи, у більшості випадків пізнаються судом безпосередньо.

9. З метою недопущення створення можливостей для зловживання з боку суду щодо використання у цивільних справах доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була

призначена експертиза, необхідно замінити право суду на обов'язок щодо використання цієї презумпції при доведенні фактів–підстав дії цієї презумпції та відсутності фактів її спростування. Саме тому ч. 1 ст. 146 ЦПК України слід викласти у такій редакції: «У випадку недобросовісного ухилення сторони від участі в експертизі (неподання необхідних матеріалів, документів тощо) та неможливості проведення без цього експертизи іншим чином суд вважає встановленим факт, для встановлення якого була призначена експертиза, якщо сторона, яка ухиляється, не доведе зворотнє». Крім того, цю презумпцію слід формулювати щодо сторін як матеріально заінтересованих учасників цивільного процесу, і тільки в одному випадку її варто поширювати на поведінку законних представників, зокрема при розгляді цивільної справи щодо встановлення (оспорення) батьківства чи материнства.

Саме тому ст. 146 ЦПК України варто доповнити ще однією частиною такого змісту: «Вищевказані наслідки настають у випадку недобросовісного ухилення одного з батьків як законного представника дитини від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи при розгляді справ про встановлення (оспорення) батьківства чи материнства».

10. Одним із проблемних питань, що наразі так і не знайшло свого ефективного вирішення, є питання формування механізму отримання доказів від однієї сторони справи для підтвердження фактів, що обґрунтовують позовні вимоги (заперечення проти позову) іншої сторони. Вихід із цієї ситуації вбачається у необхідності запровадження доказової презумпції визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони. Ця презумпція стимулюватиме сторін ставитися добросовісно до вимог суду щодо подання доказів та не буде створювати можливості для недобросовісного затягування вирішення цивільної справи. Із урахуванням вказаного положення та пропозицій ЦПК України доцільно доповнити ст. 137¹ такого змісту: «Якщо недобросовісна поведінка сторони зумовила неможливість виконання ухвали про тимчасове вилучення письмових або речових доказів, то суд в інтересах іншої сторони повинен визнати встановленими ті обставини справи, на підтвердження яких вилучалися ці докази, якщо вказані обставини не заперечуються іншими доказами по справі».

11. Успішне вирішення цивільної справи за допомогою доказової презумпції безпосередньо залежить від її правильного використання, що й обумовлює необхідність теоретичного розроблення механізму дії доказових презумпцій у цивільній справі.

Під механізмом дії доказової презумпції слід розуміти систему правових засобів, що впливають на поведінку суду і сторін та будуть забезпечувати належне використання доказової презумпції під час розгляду та вирішення цивільної справи. Цей механізм можна поділити на два послідовні етапи: фактичний та юридичний (або фактичну та юридичну частину). Важливість фактичної частини механізму дії доказових презумпцій полягає в необхідності визначення та встановлення всіх юридичних фактів доказової презумпції, оскільки без цього вирішити цю справу по суті неможливо. У той час, як юридична частина механізму дії доказової презумпції покликана забезпечити правильне відображення всіх аспектів її використання в правозастосовчих актах у цивільній справі. Врахування розроблених рекомендацій у межах механізму дії доказових презумпцій у цивільному судочинстві дасть більшу можливість виносити обґрунтовані та/або законні судові рішення у тих цивільних справах, де використовується доказова презумпція.

БІБЛІОГРАФІЯ

І. Нормативні акти та судова практика:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 01.02.2011 р. № 2952-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1996. — № 30. — Ст. 141; 2011. — № 10. — Ст. 68.
2. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540-VI (з наступними змін. та доп.) // ВВР УРСР. — 1963. — № 30. — Ст. 463.
3. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995 р. № 176/95-ВР (з наступними змін. та доп.) // ВВР. — 1995. — № 47-52. — Ст. 349.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (з наступними зм. і доп.) // ВВР. — 2001. — № 25-26. — Ст. 131.
5. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III (з наступними зм. і доп.) // ВВР. — 2002. — № 21-22. — Ст. 135.
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (з наступними зм. і доп.) // ВВР. — 2003. — № 40-44. — Ст. 356.
7. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (з наступними зм. і доп.) // ВВР. — 2004. — № 40-41, 42. — Ст. 492.
8. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.2002 г. (с последующими изменениями) [Электронный ресурс] Документы :: Все Кодексы РФ в актуальном состоянии. — URL : <http://www.interlaw.ru/law/docs/12028809-006.htm>.
9. Про рекламу : Закон України від 03.07.1996 р. № 270/96-ВР у редакції Закону від 11.07.2003 р. № 1121-IV // ВВР. — 1996. — № 39. — Ст. 181; 2004. — № 8. — Ст. 62.
10. Про виконавче провадження : Закон України від 24.04.1999 р. № 606-XIV у редакції Закону від 04.11.2010 р. № 2677-VI // ВВР. — 1999. — № 24. — Ст. 207; 2011. — № 19-20. — Ст. 142.
11. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-XII у редакції Закону від 11.07.2001 р. № 2627-III // ВВР. — 2001. — № 43. — Ст. 214; 2001. — № 43. — Ст. 214.
12. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII у редакції Закону від 01.12.2005 р. № 3161-IV // ВВР. — 2006. — № 7. — Ст. 84; 2006. — № 7. — Ст. 84.
13. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5, у ред. наказу від 30.12.2004 р. № 144/5; Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 19.01.2005 р. за № 61/10341 // Офіційний вісник України. — 2005. — № 5. — Стор. 275. — Ст. 325.
14. Об отказе в принятии к рассмотрению жалобы гражданина Тихомирова Дмитрия Леонидовича на нарушение его конституционных прав частью

- третьей статьи 74 Гражданского процессуального кодекса РСФСР : определение Конституционного Суда Российской Федерации от 09.04.2002 г. № 90-О [Электронный ресурс] Российский Правовой Портал — inPRAVO. — URL : <http://www.inpravo.ru/data/base931/text931v646i518.htm>.
15. Goodwin v United Kingdom. Case Reference (1996) 22 EHRR 123 Court European Court of Human Rights. Date of Judgment — 27 Mar 1996 [Electronic resource] 5RB — Media and Entertainment Barristers — Media and Entertainment Law. — URL : <http://www.5rb.com/docs/Goodwin-v-%20United%20Kingdom%20ECHR%2027%20Mar%201996.pdf>.
 16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Українська Прес-Група» проти України (Заява № 72713/01) [Страсбург, 29 березня 2005 року] [Електронний ресурс] Правова бібліотека України. — URL : <http://uapravo.net/data2008/base47/ukr47424.htm>.
 17. Постанова президії Сумського обласного суду від 22.09.1997 р. [Електронний ресурс] Закони України. Юридичний портал. — URL : <http://uazakon.com/document/spart78/inx78894.htm>.
 18. Ухвала судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 17.10.2002 р. // Рішення Верховного Суду України. — 2003. [Електронний ресурс] Верховний Суд України. — URL : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/9548FB9BABF3B25EC2256FAB00479225?OpenDocument>.
 19. Ухвала судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 27.11.2003 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2004. — № 2 (42). [Електронний ресурс] Верховний Суд України. — URL : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/BE994D55355B7538C2256E4B0045FC22?OpenDocument>.
 20. Ухвала судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 12 травня 2004 р. // Рішення Верховного Суду України. — 2004. — № 2 (9). — С. 35–36.
 21. Ухвала судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 31.03.2005 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 9 (61) [Електронний ресурс] Верховний Суд України. — URL : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/C8F6BE7C811CF3F9882570BA00099F71?OpenDocument>.
 22. Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11.10.2006 р. // Рішення Верховного суду України. — 2007. — № 1 (14). — С. 28–30.
 23. Рішення судової палати з цивільних справ Апеляційного суду Полтавської області від 06.06.2006 р. по цивільній справі за № 22а-1430/2006 р. [Електронний ресурс] Єдиний державний реєстр судових рішень. — URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=200:1:4169019183632159>.
 24. Рішення судової палати з цивільних справ Апеляційного суду Полтавської області від 22.06.2006 р. по цивільній справі за № 22а -1433/2006 р. [Електронний ресурс] Єдиний державний реєстр судових рішень. — URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=200:1:4169019183632159>.

25. Рішення Мукачівського міжрайонного суду від 03.01.2007 р. по цивільній справі за № 2-243/2007 [Електронний ресурс] Єдиний державний реєстр судових рішень. — URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=200:1:4169019183632159>.
26. Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 06.06.2007 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 4 (80). — С. 24–25.
27. Рішення Верховного Суду України від 28.05.2008 р. [Електронний ресурс] Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. — URL : <http://www.khpg.org/index.php?id=1219238030&version=print>.
28. Про судові рішення у цивільній справі : постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 14 // Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 1. — С. 4.

II. Наукова, навчальна література та статті періодичних видань

29. *Авдюков, М. Г.* Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе / М. Г. Авдюков // Советское государство и право. — 1972. — № 5. — С. 48–54.
30. *Алексеев, С. С.* О составе гражданского правонарушения / С. С. Алексеев // Правоведение. — 1958. — № 1. — С. 47–53.
31. *Бабаев, В. К.* Презумпции в советском праве / В. К. Бабаев. — Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — 124 с.
32. *Баулин, О. В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел / О. В. Баулин. — М. : Городец, 2004. — 272 с.
33. *Белов, В. А.* Добросовестность, разумность, справедливость как принципы гражданского права / В. А. Белов // Законодательство. — 1998. — № 8. — С. 49–52.
34. *Бержель, Ж.–Л.* Общая теория права / Ж.–Л. Бержель ; под общ. ред. В. И. Даниленко. — [пер. с франц.]. — М. : Nota Bene, 2000. — 576 с.
35. *Білоусов, Ю. В.* Структура справ окремого провадження за новим Цивільним процесуальним кодексом України / Ю. В. Білоусов // Університетські наукові записки. — 2007. — № 1 (21) — С. 84–89.
36. *Білоусов, Ю. В.* Поняття та ознаки дискреційних повноважень суду у цивільному процесі / Ю. В. Білоусов, М. Б. Рибчак // Університетські наукові записки. — 2007. — № 4 (24). — С. 100–108.
37. *Богданов, Е.* Категория «добросовестности» в гражданском праве / Е. Богданов // Российская юстиция. — 1999. — № 9. — С. 12–14.
38. *Боннер, А. Т.* Установление обстоятельств гражданских дел / А. Т. Боннер. — М. : Городец, 2000. — 328 с.
39. *Бронникова, М. Н.* Гражданско-правовая презумпция по российскому законодательству: содержание, правовые формы и применение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Бронникова Марина Николаевна. — Самара, 2006. — 205 л.
40. *Ванеева, Л. А.* О вероятности в гражданском судопроизводстве / Л. А. Ванеева // Правоведение. — 1969. — № 2. — С. 90–97.

41. *Ванеева, Л. А.* Судебное познание в науке советского гражданского процессуального права : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 712 / Л. А. Ванеева ; Ленинград. госуд. ун-т им. А. А. Жданова. — Л., 1969. — 17 с.
42. *Васьковский, Е. В.* Учебник гражданского процесса / Е. В. Васьковский ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2003. — 464 с.
43. *Веденеев, Е. Ю.* Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве / Е. Ю. Веденеев // Государство и право. — 1998. — № 2. — С. 43–49.
44. *Вербицька, М. В.* Наказне провадження у цивільному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / М. В. Вербицька ; Київ. нац. ун-тет ім. Т. Шевченка. — К., 2011. — 20 с.
45. *Викут, М. А.* Гражданский процесс России : [учебн.] / М. А. Викут, И. М. Зайцев. — М. : Юрист, 1999. — 384 с.
46. *Витрянский, В. В.* Гражданский кодекс и судебная практика / В. В. Витрянский // Хозяйство и право. — 1995. — № 7. — С. 56–72.
47. *Витушко, В. А.* Курс гражданского права. Общая часть. [в 5-ти т.] : [науч.-практич. пособ.] / В. А. Витушко. — Мн. : БГЭУ, 2002. — Т. 2. — 717 с.
48. Відповідальність за порушення законодавства про інформацію [Електронний ресурс] Юридичний вісник України. — URL : http://www.yuricom.com/ua/legal_practice/?id=762.
49. *Воложанин, В. П.* Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Воложанин В. П. — Свердловск, 1953. — 261 л.
50. *Генкин, Д. М.* Право собственности в СССР / Д. М. Генкин. — М. : Госюриздат, 1961. — 223 с.
51. *Гетманцев, О. В.* Механізм цивільного процесуального регулювання: поняття, методи впливу / О. В. Гетманцев // Науковий вісник Чернівецького університету : [зб. наук. пр.] Правознавство. — Чернівці : Рута, 2003. — Вип. 180. — С. 63–67.
52. *Горшенев, В. М.* Нетипичные нормативные предписания в праве / В. М. Горшенев // Советское государство и право. — 1978. — № 3. — С. 113–118.
53. Государственное право Германии / [отв. ред.: Топорнин Б. Н.]. — М. : Изд-во ИГиП РАН, 1994. — Т. 2. — 320 с.
54. Гражданское право : [в 2 т.] : [учебн.] / отв. ред. Е. А. Суханов. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — Том I. — 816 с.
55. Гражданский процесс : [учебн.] / отв. ред. В. В. Ярков. — [5-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — 720 с.
56. Гражданский процесс : [учебн.] / под ред. В. В. Комарова. — Х. : Одиссей, 2001. — 704 с.
57. Гражданский процесс : [учебн.] / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. — М. : ПБОЮЛ, 2000. — 544 с.

58. Гражданский процесс : [учебн.] / под ред. М. С. Шакарян. — М. : Юридическая литература, 1993. — 559 с.
59. Гражданский процесс : [учебн. для юрид. вузов] / под ред. М. К. Треушникова. — М. : Юриспруденция, 2001. — 400 с.
60. *Грель, Я. В.* Злоупотребления сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Я. В. Грель. — М., 2006. — 207 л.
61. *Григорьев, В.* Уклонение от экспертизы — путь проигрышу в суде [Электронный ресурс] / В. Григорьев // Бизнес-адвокат. — 2005. — № 19 (211). — Сентябрь. — URL : www.bestlawyers.ru/gz/gz.html.
62. *Грось, Л. А.* Влияние норм материального права на гражданское процессуальное право (научно-практические проблемы) : автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право»; спец. 12.00.04 «Предпринимательское право; арбитражный процесс» / Л. А. Грось ; Моск. гос. юрид. акад. — М., 1999. — 63 с.
63. *Грось, Л.* Новое в гражданском процессуальном законодательстве / Л. Грось // Хозяйство и право. — 1996. — № 7. — С. 67–72.
64. *Гузь, Л. Є.* Підстави для скасування судових рішень (ухвал) та способи запобігання їх виникнення при розгляді цивільних справ в судах / Л. Є. Гузь. — Х. : Поліграфіст, 2006. — 723 с.
65. *Гурвич, М. А.* Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. А. Гурвич // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 8–10.
66. *Гусаров, К. В.* Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності : автореф. дисс. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / К. В. Гусаров ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2000. — 19 с.
67. *Гусева, С. В.* Место и роль презумпций в структуре юридического знания: философский анализ : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания по философским наукам» / С. В. Гусева ; Самарский государственный технический университет. — Саратов, 2009. — 19 с.
68. *Гусева, С. В.* Презумпции в системе философско-правовых категорий / С. В. Гусева // Философская и правовая мысль: Альманах. — Вып. 4. — Саратов—СПб. : Научная книга, 2002.— С. 28–30.
69. *Давтян, А. Г.* Гражданское процессуальное право Германии / А. Г. Давтян. — М. : Городец-издат, 2000. — 320 с.
70. *Дворецкий, И. Х.* Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. — [6-е изд., стереотип.]. — М. : Рус. яз., 2000. — 846 с.
71. *Девяцкий, Э. И.* К вопросу о понятии предмета доказывания в российском гражданском процессе / Э. И. Девяцкий // Академический юридический журнал. — 2001. — № 4. — С. 38–44.

72. *Девицкий, Э. И.* О некоторых вопросах распределения обязанностей доказывания в российском гражданском процессе / Э. И. Девицкий // Академический юридический журнал. — 2006. — № 1. — С. 25–35.
73. *Дмитриева, О. В.* Ответственность без вины в гражданском праве : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / О. В. Дмитриева ; Санкт-Петербургский юрид. ин-т МВД России — СПб, 1996. — 21 с.
74. *Емельянов, В. И.* Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов. — М. : Лекс-Книга, 2002. — 160 с.
75. *Жуйков, В. М.* Проблемы гражданского процессуального права / В. М. Жуйков. — М. : Городец-издат, 2001. — 288 с.
76. *Зайцев, И.* Правовые фикции в гражданском процессе / И. Зайцев // Российская юстиция. — 1997. — № 1. — С. 35–36.
77. *Зейкан, Я. П.* Коментар Цивільно-процесуального кодексу України / Я. П. Зейкан. — К. : Юридична практика, 2006. — 560 с.
78. *Интеллектуальна власність в Україні. Нормативна база.* — К. : КНТ, 2003. — 440 с.
79. *Иванов, О. В.* Доказательственные факты в гражданском процессе / О. В. Иванов // Правоведение. — 1970. — № 6. — С. 93–100.
80. *Иоффе, О. С.* Избранные труды : [в 4 т.] / О. С. Иоффе. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. — Т. I. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — 574 с.
81. *Иоффе, О. С.* Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М. : Юрид. лит., 1961. — 381 с.
82. *Исаков, В. Б.* Фактический состав в механизме правового регулирования / В. Б. Исаков. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1980. — 126 с.
83. *Калиновский, К. Б.* Отграничение правовых презумпций от обоснования юридических норм [Электронный ресурс] / К. Б. Калиновский // Философия и право : материалы Международной научно-практической конференции, 28 февраля 2006 года. — СПб. : Изд-во СПбГУП, 2006. — С. 60–62. — URL : <http://www.kalinovsky-k.narod.ru/p/2006-1.htm>.
84. *Каминская, В. И.* Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / В. И. Каминская ; отв. ред. Н. Н. Полянский. — М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1948. — 131 с.
85. *Канзафарова, I. C.* Договірна відповідальність юридичних осіб у комерційному обігу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / I. C. Канзафарова ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 1999. — 16 с.
86. *Каранина, Н. С.* Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна ; Институт государства и права РАН. — М., 2006. — 164 л.

87. *Качур, Н. Ф.* Презумпции в советском семейном праве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Н. Ф. Качур ; Свердловск. юрид. ин-тут им. Р. А. Руденко. — Свердловск, 1982. — 17 с.
88. *Качур, Н. Ф.* Презумпции в советском семейном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Качур Нина Францевна ; Свердловский юридический институт им. Р. А. Руденко. — Свердловск, 1982. — 199 л.
89. *Керимов, Д. А.* Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. — [2-е изд.]. — М. : Аванта+, 2001. — 560 с.
90. *Клейнман, А. Ф.* Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе / А. Ф. Клейнман ; отв. ред. М. А. Гурвич. — М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — 156 с.
91. *Клейнман, А. Ф.* Советский гражданский процесс / А. Ф. Клейнман. — М. : Изд-во МГУ, 1954. — 407 с.
92. *Ковальський, В. С.* Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Козінцев. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 192 с.
93. *Комиссаров, К. И.* Судебное усмотрение в гражданском процессе / К. И. Комиссаров // Советское государство и право. — 1969. — № 4. — С. 49–56.
94. *Красавчиков, О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. — М. : Госюриздат, 1958. — 182 с.
95. *Кремер, Ю.* О санкциях по вексялям / Ю. Кремер // Хозяйство и право. — 1997. — № 5. — С. 124–130.
96. *Кузнецова, О. А.* Презумпции в российском гражданском праве : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / О. А. Кузнецова ; Урал. госуд. юрид. акад. — Екатеринбург, 2002. — 23 с.
97. *Кузнецова, О. А.* Презумпции в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Кузнецова Ольга Анатольевна ; Урал. госуд. юрид. акад. — Екатеринбург, 2001. — 217 л.
98. *Кузьменко, С. Г.* Особливості судового розгляду та вирішення справ за позовами про звільнення майна з-під арешту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / С. Г. Кузьменко ; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2001. — 19 с.
99. *Курылев, С. В.* О достоверности и вероятности в правосудии / С. В. Курылев // Правоведение. — 1968. — № 1. — С. 63–74.
100. *Курылев, С. В.* Основы теории доказывания в советском правосудии / С. В. Курылев. — Мн. : Изд-во Белорусского ун-та, 1969. — 204 с.
101. *Левенталь, Я. Б.* К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе / Я. Б. Левенталь // Советское государство и право. — 1949. — № 6. — С. 55–64.

102. *Лилуашвили, Т. А.* Предмет и бремя доказывания в советском гражданском процессе / Т. А. Лилуашвили. — Тбилиси, 1957. — 127 с.
103. *Лилуашвили, Т. А.* Экспертиза в советском гражданском процессе / Т. А. Лилуашвили. — Тбилиси : Мецниереба, 1967. — 218 с.
104. *Лукьянова, Е. Г.* Теория процессуального права / Е. Г. Лукьянова. — [2-е изд., перераб.]. — М. : Норма, 2004. — 240 с.
105. *Луспеник, Д. Д.* Деякі питання судової практики у справах про відшкодування моральної шкоди за ЦК України [Електронний ресурс] / Д. Д. Луспеник // Актуальні питання цивільного та господарського права. — 2007. — № 4-5. — URL : <http://www.yurpayintel.com.ua/2007/4-5/article01/>.
106. *Луспеник, Д.* Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України / Д. Луспеник // Право України. — 2005. — № 8. — С. 56–60.
107. *Луспеник, Д. Д.* Розгляд цивільних справ судом першої інстанції / Д. Д. Луспеник. — Х. : Харків юридичний, 2006. — 480 с.
108. *Луспеник, Д. Д.* Судопроизводство по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации (опровержение недостоверной информации) / Д. Д. Луспеник. — Х. : Харьков юридический, 2005. — 320 с. (Серия «Судебная практика»)
109. *Луць, А. В.* Свобода договору в цивільному праві України : [навч. посіб.] / А. В. Луць. — К. : Школа, 2004. — 160 с.
110. *Малешин, Д. Я.* Исполнительное производство (функции суда) / Д. Я. Малешин. — М. : Городец, 2003. — 240 с.
111. *Масюк, В. В.* Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. В. Масюк ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — К., 2010 — 22 с.
112. *Масюк, В. В.* Презумпції і преюдиції в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Масюк Василь Васильович. — Харків, 2010 — 204 с.
113. *Матвеев, Г. К.* Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. — М. : Юридическая литература, 1970. — 312 с.
114. *Молчанов, В. В.* Собрание доказательств в гражданском процессе / В. В. Молчанов. — М. : Изд-во МГУ, 1991. — 96 с.
115. *Моргунов, С. В.* Виндикация в гражданском праве. Теория. Проблемы. Практика / С. В. Моргунов. — М. : Статут, 2006. — 301 с.
116. *Морозов, А. С.* «Презумпция невиновности налогоплательщика» — фикция налогового права / А. С. Морозов // Законодательство. — 2002. — № 2. — С. 40–42.
117. *Моторний, Ю.* Забезпечення свободи слова: проблеми цивільного законодавства [Електронний ресурс] / Ю. Моторний // Юридичний вісник України. — 2004. — № 5 (449). — URL : http://www.yurincom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?jid=25.

118. *Мохов, А. А.* Теория и практика использования медицинских знаний в гражданском судопроизводстве России / А. А. Мохов. — СПб, 2003. — 465 с.
119. *Нахова, Е. А.* Роль презумпций и фикций в распределении обязанностей по доказыванию : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / Нахова Елена Александровна ; Саратов. гос. акад. права. — Саратов, 2004. — 176 л.
120. Недобросовісна реклама в ЗМІ: відповідальність несе і той, хто її розмістив, і той, хто надрукував [Електронний ресурс] // Галицькі контракти. — 2001. — № 18 — URL : <http://www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/2001/18/13.html>.
121. *Немировська, О. В.* Принцип змагальності та його реалізація в судовій практиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. В. Немировська ; Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 1999. — 17 с.
122. Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / [пер. с франц. В. Захватаев] / [предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев] / отв. ред. А. Довгерт. — К. : Истина, 2004. — 544 с.
123. *Ойгензихт, В. А.* Презумпции в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт. — Душанбе : Ирфон, 1976. — 191 с.
124. *Папкова, О. А.* Усмотрение суда / О. А. Папкова. — М. : Статут, 2005. — 413 с.
125. *Петрухин, И. Л.* Внутреннее убеждение суда и правовые презумпции / И. Л. Петрухин // Советское государство и право. — 1964. — № 3. — С. 63–71.
126. *Письменная, О. П.* Правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. П. Письменная ; Одеськ. нац. юрид. акад. — Одеса, 2006. — 19 с.
127. *Примак, В. Д.* Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : [монограф.] / В. Д. Примак. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — 432 с.
128. *Примак, В. Д.* Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство і судова практика) / В. Д. Примак. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 432 с.
129. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : [монограф.] / за заг. ред. В. В. Комарова. — Х. : Харків юридичний, 2008. — 928 с.
130. Проблемы науки гражданского процессуального права / [В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова и др.] / под ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2002. — 440 с.
131. *Пугинский, Б. И.* Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б. И. Пугинский. — М. : Юридическая литература, 1984. — 224 с.
132. *Рабінович, П. М.* Права людини і громадина / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К. : Атіка, 2004. — 464 с.

133. *Решетникова, И. В.* Курс доказательственного права в российском гражданском судопроизводстве / И. В. Решетникова. — М. : Норма-Инфра, 2000. — 288 с.
134. *Рожнов, О. В.* Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. В. Рожнов ; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2000. — 20 с.
135. *Ромовська, З.* Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / Зорислава Ромовська. — К. : Ін Юре, 2003. — 528 с.
136. *Русу, С. Д.* Проблеми визначення поняття добросовісності та розумності у Цивільному кодексі України / С. Д. Русу, М. О. Стефанчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального права та управління. — 2003. — № 2 (6). — С. 53–57.
137. *Рябченко, Л.* Изъяны практики / Л. Рябченко // *эж-ЮРИСТ*. — 2003. — № 47.
138. *Савельев, Д. Б.* Презумпции добросовестности и вины в гражданском праве России / Д. Б. Савельев // Труды Кировского филиала МГЮА. — № 4. — Киров, 2000. — С. 152–156.
139. *Сахнова, Т. В.* Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. — М. : Городец, 2000. — 368 с.
140. *Сериков, Ю. А.* Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — 184 с.
141. *Синюков, В. Н.* О понятии юридического факта в общей теории права / В. Н. Синюков // Вопросы теории государства и права, законности и правопорядка. Актуальные проблемы социалистического государства и права, законности и правопорядка : [межвуз. науч. сб.]. — Вып. 7. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1986. — С. 107–121.
142. *Смирнов, А. В.* Модели уголовного процесса / А. В. Смирнов. — СПб : Наука, 2000. — 224 с.
143. *Смышляев, Л. П.* Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Л. П. Смышляев. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1961. — 47 с.
144. *Смолина, Л. А.* Правовое регулирование отношений супругов и бывших супругов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Смолина Лариса Александровна; Южн.-Уральск. гос. ун-тет. — Челябинск, 2006. — 184 л.
145. *Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве* / под ред. И. В. Решетниковой. — М. : Норма, 2004. — 480 с.
146. *Справочник по нормотворческой технике* / [пер. с нем.]. — [2-е изд., перераб.]. — М. : Бек, 2002. — 296 с.
147. *Субботин, А. Л.* Классификация / А. Л. Субботин ; РАН, Ин-т философии. — М. : ИФ РАН, 2001. — 353 с.
148. *Тарасова, А. Е.* Практическая модификация теории юридических фактов, порождающих гражданские правоотношения / А. Е. Тарасова // Правовые реформы в России. — Ростов-на-Дону : Изд-во СКАГС, 2004. — С. 198–204.

149. *Тарбагаева, Е. Б.* Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания / Е. Б. Тарбагаева // Правоведение. — 1982. — № 3. — С. 55–58.
150. *Тарусина, Н. Н.* Семейное право : [учебн. пособ.] / Н. Н. Тарусина. — М. : Проспект, 2001. — 144 с.
151. *Тархов, В. А.* Обязательства, возникающие из причинения вреда : [учебн. пособ. для студентов] / В. А. Тархов ; [отв. ред. Н. Б. Зейдер]. — Саратов : Коммунист, 1957. — 120 с.
152. Теорія і практика судової діяльності : [наук.–практ. посіб.]. — К. : Атіка, 2007. — 624 с.
153. *Тертышников, В. И.* Гражданский процесс : [консп. лекц.] / В. И. Тертышников [3-е изд., исправл. и доп.]. — Х. : Консум, 2005. — 248 с.
154. *Тилле, А. А.* Презумпция знания законов / А. А. Тилле // Правоведение. — 1969. — № 3. — С. 34–39.
155. *Тимошук, І.* Відповідальність за порушення законодавства про інформацію [Електронний ресурс] / І. Тимошук // Юридичний вісник України. — URL : http://www.yurincom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?jid=236.
156. *Тимошук І.* Наслідки ухилення від участі в експертизі [Електронний ресурс] / І. Тимошук // Юридичний вісник України. — 2008. — № 4 (656). — 26 січня — URL : http://www.yurincom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/archive/?aid=2024&jid=257.
157. *Тимченко, Г. П.* Принципи цивільної юрисдикції: Теорія, історія, перспективи розвитку : [монограф.] / Г. П. Тимченко. — К. : Юридична думка, 2006. — 412 с.
158. *Ткачев, Н. И.* Законность и обоснованность судебных постановлений по гражданским делам / Н. И. Ткачев ; под ред. И. М. Зайцева. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — 111 с.
159. *Ткачук, А. Л.* Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / А. Л. Ткачук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2002. — 22 с.
160. *Тофтул, М. Г.* Логіка : [підручн.] / М. Г. Тофтул. — [вид. 2-ге, випр., доп.]. — К. : Академія, 2006. — 400 с.
161. *Треушников, М. К.* Судебные доказательства / М. К. Треушников. — М. : Городец, 2004. — 272 с.
162. *Федоренко, Т. М.* Процессуальные и тактические вопросы почерковедческой экспертизы в гражданском судопроизводстве (по материалам УССР) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т. М. Федоренко; Харьков. юрид. ин-тут. — Х., 1977. — 17 с.
163. *Федотов, А. В.* Использование оценочных презумпций в процессе доказывания / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2002. — № 5. — С. 87–96.

164. Федотов, А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций / А. В. Федотов // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 45–55.
165. Феннич, В. Роль суду у визначенні предмету доказування по цивільним справам / В. Феннич // Теорія і практика євроінтеграційних процесів вищої освіти і науки : Науковий вісник Закарпатського державного університету. Спеціальний випуск. — Ужгород : Ужгородська міська друкарня, 2006. — С. 274–281.
166. Феннич, В. П. Функції доказових презумпцій у цивільному судочинстві / В. П. Феннич // Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26-27 жовтня 2007 року): [у 3-х част.]. — Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2007. — Частина друга : Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. — С. 268–270.
167. Фетисов, А. К. Неопровержимые презумпции в праве России / А. К. Фетисов // Юрист. — 2005. — № 6. — С. 18–21.
168. Філософія : [навч. посіб.] / [І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко, В. П. Розумний та ін.] ; за ред. І. Ф. Надольного. — К. : Вікар, 1997. — 584 с.
169. Фокина, М. А. Льготы в состязательном гражданском процессе / М. А. Фокина // Вестник СГАП. — 1998. — № 1. — С. 82–90.
170. Фокина, М. А. Теория и практика судебного доказывания в состязательном гражданском судопроизводстве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / М. А. Фокина ; Санкт-Петербургский университет. — СПб., 2000. — 51 с.
171. Фурса, С. Я. Докази і доказування у цивільному процесі : [навч.–практ. посіб.] / С. Я. Фурса, Т. В. Цюра. — К. : Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. — 256 с. (Серія: Процесуальні науки)
172. Хахалева, Е. В. Требования, предъявляемые к судебному решению в гражданском процессуальном законодательстве / Е. В. Хахалева // Современная доктрина гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства : [сб. науч. ст.]. — Краснодар — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — С. 343–351.
173. Цивільне право : [навч. посіб.] для студентів юрид. вузів та факультетів / за ред. О. А. Підпригори, Д. В. Бобрової — К. : Вентурі, 1995. — 416 с.
174. Цивільне право України: Академічний курс : [підруч.] : [у 2 т.] / за заг. ред. Я. М. Шевченко. — К. : Ін Юре, 2006. — Т. 1. Загальна частина. — 696 с.
175. Цивільне право України : [підруч.] : [у 2-х кн.] / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — 640 с.

176. Цивільне право України : [підручн.] : [у 2-х кн.] / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — [2-е вид., доповн. і перероб.]. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Кн. 1. — 722 с.
177. Цивільне процесуальне право України : [навч. посіб.] / за заг. ред. С. С. Бичкової. — К. : Атіка, 2006. — 384 с.
178. Цивільне процесуальне право України : [підручн.] для юрид. вузів і фак. / за ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 1999. — 592 с.
179. *Циппеліус, Р.* Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів / Р. Циппеліус. — К. : Реферат, 2004. — 176 с.
180. *Цуканов, Н. Н.* О критериях правовой презумпции / Н. Н. Цуканов // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование : [сб. ст.] : [в 2-х т.] / Ин-т «Открытое общество», Нижегородская академия МВД РФ / под ред. В. М. Баранова — Н. Новгород, 2001. — Т. 1. — С. 502–510.
181. *Цюра, Т. В.* Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т. В. Цюра ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2005. — 24 с.
182. *Черниловский, З. М.* Презумпции и фикции в истории права / З. М. Черниловский // Советское государство и право. — 1984. — № 1. — С. 98–105.
183. *Чорнооченко, С. І.* Цивільний процес : [навч. посіб.] / С. І. Чорнооченко. — [вид. 2-ге, перероб. та доп.]. — К. : Центр початкової літератури, 2005. — 472 с.
184. *Шак, Х.* Международное гражданское процессуальное право: Учебник / Х. Шак. — [пер. с нем.]. — М. : Бек, 2001. — 560 с.
185. *Штейнберг, А.* Предположение как доказательства в гражданском процессе / А. Штейнберг // Советская юстиция. — 1940. — № 13. — С. 12–18.
186. *Штефан, М. Й.* Цивільний процес : [підруч.] для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти / М. Й. Штефан. — К. : Ін Юре, 1997. — 608 с.
187. *Штефан, О. О.* Позовне провадження у справах з авторських і суміжних правовідносин у цивільному судочинстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. О. Штефан ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2000. — 19 с.
188. *Штутин, Я. Л.* Предмет доказывания в советском гражданском процессе / Я. Л. Штутин. — М. : Юрид. лит., 1963. — 187 с.
189. Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах [Електронний ресурс] // Закон і бізнес. — 2004. — № 1–2 (625–626). — 10 січня. — URL : <http://www.zib.com.ua/article/1091186298708/>.

190. *Щёкин, Д. М.* Юридические презумпции в налоговом праве: Учебное пособие / Д. М. Щёкин ; под ред. С. Г. Пепеляева. — М. : МЗ Пресс, 2002. — 252 с.
191. *Юдельсон, К. С.* Проблема доказывания в советском гражданском процессе / К. С. Юдельсон. — М. : Госюриздат, 1951. — 295 с.
192. *Якубенко, В.* Защита свободы слова в суде [Электронный ресурс] / В. Якубенко // Юридическая практика. — 2003. — № 48 (310). — URL : <http://www.yurpractika.com/article.php?id=10002427>.

**ТАБЛИЦЯ-МАТРИЦЯ ДОКАЗОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ У
ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

п. н.	Назва презумпції	Презюмований факт	Факти-підстави дії презумпції	Факти спростування презумпції	Стаття, що закріплює презумпцію
1	презумпція добросовісності	факт добросовісності	факти набуття, здійснення та припинення суб'єктом цивільних правовідносин суб'єктивних прав та обов'язків	факти, що підтверджують недобросовісну поведінку	ч. 5 ст. 12 ЦК України
2	презумпція розумності	факт розумності	факти набуття, здійснення та припинення суб'єктом цивільних правовідносин суб'єктивних прав та обов'язків	факти, що підтверджують нерозумну поведінку	ч. 5 ст. 12 ЦК України
3	презумпція оплатності послуг помічника дієздатної фізичної	факт оплатності послуг помічника дієздатної фізичної особи	факт виконання послуг помічника дієздатної фізичної особи	факт домовленості між помічником та дієздатною фізичною особою про надання	ч. 5 ст. 78 ЦК України

	особи			першим послуг на безоплатній основі	
4	презумпція незнання третьою особою про обмеження повноважень органу юридичної особи	факт незнання третьою особою про обмеження повноважень органу юридичної особи	факт вступу в цивільні відносини третьої особи з юридичною особою через її уповноважени органи	факти, що підтверджують обізнаність або можливість обізнаності третьої особи про обмеження повноважень органу юридичної особи	ч. 3 ст. 92 ЦК України
5	презумпція правомірності правочину	факт правомірності правочину	факт вчинення правочину	факти, що підтверджують недійсність вчиненого правочину	ст. 204 ЦК України
6	презумпція недостовірності негативної інформації, що поширена про особу	факт недостовірності негативної інформації, що поширена про особу	факт поширення інформації про особу, негативний характер поширеної інформації	факти, що підтверджують відсутність поширення інформації чи її негативного характеру або підтверджують її достовірність	ч. 3 ст. 277 ЦК України
7	презумпція правомірності набуття права власності	факт правомірності набуття права власності	факти, що породжують право власності	факти незаконності набуття права власності	ч. 2 ст. 328 ЦК України
8	презумпція	факт	факт	факти	ч. 4

	ія спільної часткової власності	перебуванн я майна на праві спільної часткової власності	перебування майна у власності двох або більше осіб	домовленості осіб або застереження у законі про встановлення режиму спільної сумісної власності	ст. 355 ЦК Україн и
9	презумпц ія рівності часток у спільній частковій власності	факт рівності часток у майні, що перебуває у спільній частковій власності	факт належності майна на праві спільної часткової власності двом або більше особам	факти домовленості осіб або застереження у законі про відступ від рівності часток у спільному майні	ч. 1 ст. 357 ЦК Україн и
10	презумпц ія права спільної сумісної власності на майно подружж я	факт спільної сумісної власності на подружнє майно	факти укладення шлюбу та набуття майна у період його дії	факти домовленості подружжя або застереження у законі про встановлення іншого режиму подружнього майна	ч. 3 ст. 368 ЦК Україн и
11	презумпц ія права спільної сумісної власності на майно членів сім'ї	факт спільної сумісної власності на майно, що належить членам сім'ї	факти членства у сім'ї та набуття майна в результаті їхньої спільної праці або за їхні спільні гроші	факт письмової домовленості членів сім'ї про встановлення іншого режиму сімейного майна	ч. 4 ст. 368 ЦК Україн и
12	презумпц ія згоди	факт згоди співвласник	факти вчинення	факти, що підтверджуют	ч. 2 ст. 369

	співвласника на розпорядження спільним майном	а (співвласників) на розпорядження спільним майном	співвласником правочину, який не потребує нотаріального посвідчення щодо майна, яке йому належить на праві спільної сумісної власності	в відсутність згоди співвласника (співвласників) на вчинення правочину щодо спільного майна	ЦК України
13	презумпція рівності часток у спільній сумісній власності	факт рівності часток майна, що перебуває у спільній сумісній власності	факти належності майна, яке підлягає виділу або поділу, на праві спільної сумісної власності	факти домовленості співвласників, застереження у законі або рішенні суду про відступ від рівності часток у спільному майні	ч. 2 ст. 370 та ч. 2 ст. 372 ЦК України
14	презумпція правомірності фактичного володіння майном	факт правомірності фактичного володіння майном	факт перебування майна у особи	факти незаконного набування майна чи його володіння	ч. 3 ст. 397 ЦК України
15	презумпція рівності часток боржників у зобов'язанні	факт рівності часток боржників у зобов'язанні	факти існування зобов'язання за участі декількох боржників, де настав строк його виконання	факти домовленості сторін договору або наявність застереження у законі про відступ від рівності	ст. 540 ЦК України

				часток боржників	
16	презумпція авансу	факт належності сплачених боржником коштів у рахунок майбутніх з нього платежів до авансу	факти існування зобов'язання між кредитором та боржником, де останній передав першому кошти в рахунок належних з нього платежів	факти сплати боржником суми в рахунок його майбутніх платежів як завдатку	ч. 2 ст. 570 ЦК України
17	презумпція вини	факт вини особи, що порушила зобов'язання	факти протиправної поведінки, настання шкоди та причинного зв'язка між такою поведінкою і шкодою	факти вжиття особою залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання	ч. 1–2 ст. 614 ЦК України
18	презумпція відплатності цивільно-правового договору	факт відплатності і цивільно-правового договору	факт укладення цивільно-правового договору	факти, що свідчать про безоплатність договору, які випливають із змісту договору, закону або суті договору	ч. 5 ст. 626 ЦК України
19	презумпція власності батьків на майно,	факт власності батьків на майно	факти спільного проживання батьків та малолітніх	факти, що підтверджують право власності на майно	ч. 2 ст. 173 СК України

	що було набуто під час їх спільного проживання з малолітніми (неповнолітніми) дітьми		(неповнолітні) дітей і набуття майна у власність в цей період	малолітньої (неповнолітньої) дитини	
20	презумпція згоди одного з батьків на вчинення правочин у другим із батьків щодо майна дитини	факт згоди одного батька на вчинення іншим правочину щодо майна дитини	факти укладення батьком правочину щодо майна малолітньої дитини	факти, що вказують відсутність згоди одного батька на вчинення правочину (окрім дрібного побутового) іншим батьком щодо майна малолітньої дитини	ч. 4 ст. 177 СК України
21	презумпція відсутності спеціальних знань у споживача про властивості та характеристики продукції	факт відсутності у споживача спеціальних знань про властивості та характеристики продукції	факти придбання споживачем продукції, яка завдала йому збитків внаслідок недостовірності чи неповноти інформації про неї або недобросовісної реклами	факти, що свідчать про наявність у споживача необхідної інформації щодо властивостей чи характеристик продукції	ч. 9 ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів»
22	презумпція	факт, для	факти	факти, що	ч. 1

	<p>ія визнання факту, для встановле ння якого була призначе на експертиз а</p>	<p>встановлен ня якого була призначена судова експертиза</p>	<p>ухилення особи від експертизи та неможливості її проведення іншим чином</p>	<p>підтверджуют ь добросовісність особи, яка ухилилася від експертизи, або прямо заперечують презюмовани й факт</p>	<p>ст. 146 ЦПК України</p>
--	--	--	--	---	------------------------------------

Наукове видання

БІЛОУСОВ Юрій Валерійович

ФЕННИЧ Василь Петрович

ДОКАЗОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Монографія

Комп'ютерна верстка *О. Я. Якимішин*

Відповідальний за випуск *Ю. В. Білоусов*

Підписано до друку 11.05.2011 р. Формат 60x90^{1/16}.
Гарнітура Times New Roman. Облік.друк.арк. 13,57. Ум.друк.арк. 13,95
Тираж 200 пр. Зам. № 189

Видавництво Хмельницького університету управління та права
вул. Театральна, буд. 8, м. Хмельницький, 29000
тел./факс: (0382) 71-75-91, 71-80-96
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 2105 від 21.02.2005 р.